

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

В.І. ТИМОШЕНКО

**ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ
КРИМІНОЛОГІЇ**

збірник наукових праць

**Київ
2021**

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

В.І. ТИМОШЕНКО

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНОЛОГІЇ

збірник наукових праць

Київ
2021

УДК 343.9 + 340.12
Т 417

Рецензенти:

Макаренко Л.О., старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;

Левченко Ю.О., завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент.

Схвалено та рекомендовано до друку Науково-методичною радою Національної академії внутрішніх справ (протокол № 3 від 16 грудня 2020 р.).

Т 417 **Тимошенко В.І.** Теоретичні проблеми кримінології.
Збірник наукових праць / [уклад.: Тимошенко В.І.]. Київ :
ФОП Маслаков, 2021. 300 с.

ISBN 978-617-7993-31-4

До збірника увійшли статті В.І.Тимошенко, присвячені актуальним теоретичним проблемам кримінології. Автор аналізує матеріали, що розкривають історію кримінології, характеризує окремі кримінологічні теорії, розглядає сутність злочинності, її еволюцію, особистість злочинця, сутність кримінальної агресії, окремі види злочинності, девіантну поведінку, фактори корупції, проблеми безпеки суспільства, тіньової економіки, маргіналізацію суспільства як криміногенний фактор тощо. Наводяться відомості про вчених-юристів, кримінологів, соціологів, які зробили істотний внесок у розвиток науки кримінології. У ряді статей розглядаються погляди мислителів минулого щодо злочинності та її попередження.

Збірник розрахований на науковців, викладачів, докторантів, аспірантів, ад'юнктів, студентів та курсантів вищих закладів освіти, співробітників органів кримінальної юстиції, а також усіх, хто цікавиться проблемами кримінології.

УДК 343.9 + 340.12

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2947-5627>

© В. І. Тимошенко, 2021

ISBN 978-617-7993-31-4

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ.....	7
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПРОТИВОПРАВНОГО ПОВЕДЕНИЯ.....	18
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ.....	34
МАРГІНАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ЯК КРИМІНОГЕННИЙ ФАКТОР	45
ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ТЕРОРИЗМУ	57
ПРИЧИНИ ЗЛОЧИННОСТІ У ВЧЕННІ П.О. СОРОКІНА. (З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ І ПРАВОВОЇ ДУМКИ).....	62
СОЦІАЛЬНА СУТНІСТЬ ЗЛОЧИННОСТІ І ЗЛОЧИНУ У ВЧЕННІ Г. ТАРДА. (З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ І ПРАВОВОЇ ДУМКИ)	74
СОЦІАЛЬНА ОСНОВА ЗЛОЧИННОСТІ	85
СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ І ЗЛОЧИННІСТЬ	94
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОДОЛАННЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ	105
ТЕРОРИЗМ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	117
ФАКТОРИ КОРУПЦІЇ У ВИМІРІ СУЧАСНОЇ НАУКИ	128
АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА: ЇЇ СУТНІСТЬ І ПРИЧИНИ.....	135
ДЕТЕРМІНУЮЧІ ФАКТОРИ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ	148
СМЕРТНА КАРА У ВЧЕННІ О.Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО	156
ХАРАКТЕРНІ РИСИ І ФОРМИ ПРОЯВІВ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ .	160
ФІЛОСОФІЯ ЮРИДИЧНОГО ПОЗИТИВІЗМУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ТА КРИМІНОЛОГІЇ. (З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ І ПРАВОВОЇ ДУМКИ).....	164
РОЛЬ СПЕЦІАЛЬНОЇ ТЕХНІКИ У ЗАПОБІГАННІ ЗЛОЧИНАМ ..	180
ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ І ЗЛОЧИННІСТЬ..	185
КОРУПЦІЯ ЯК ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ	190
ПРОБЛЕМА БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА У ВЧЕННІ НІЛЬСА КРІСТІ	195
СІНГАПУРСЬКИЙ ДОСВІД БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ ЯК ОРІЄНТИР ДЛЯ УКРАЇНИ.....	200

АМОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА	206
АНОМІЯ	209
АНТИСОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА.....	214
БІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД У КРИМІНОЛОГІЇ	218
БУЛІНГ	220
ВИДИ ЗЛОЧИННОСТІ	222
ГОВАРД ДЖОН	223
ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА	226
ДЕСЯТИЙ КОНГРЕС ООН З ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ І ПОВОДЖЕННЯ З ПРАВОПОРУШНИКАМИ.....	229
ЕВОЛЮЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ.....	231
ЕКСТРЕМІЗМ.....	234
ЗАК ФРІЦ	238
ІНДИВІДУАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ЗЛОЧИНІВ	241
КРИМІНАЛЬНА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ	243
КРИМІНОГЕННІ НАСЛІДКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	245
КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОКАРАННЯ.....	247
КРІСТІ НІЛЬС	249
МАКЛЕЦОВ ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ.....	253
МАРГІНАЛЬНА СИТУАЦІЯ	257
МОБІНГ	259
ОХОРОНА УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ	262
ПОРІВНЯЛЬНА КРИМІНОЛОГІЯ.....	265
ПРИМУС	268
ПРИЧИНИ І УМОВИ ЗЛОЧИННОСТІ	272
ПРОБАЦІЯ	274
СОЦІОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОСТІ.....	278
СПЕЦІАЛЬНА ТЕХНІКА У ЗАПОБІГАННІ ЗЛОЧИНАМ.....	282
ТЕОРІЯ СТИГМАТИЗАЦІЇ	286
ТРАНСНАЦІОНАЛЬНА ЗЛОЧИННІСТЬ	289
ФЕЙЄРБАХ ПАУЛЬ ЙОХАНН АНЗЕЛЬМ ФОН.....	293
ІШНАЙДЕР ГАНС-ЙОАХІМ.....	297

ПЕРЕДМОВА

Знання щодо злочинності, накопичені людством протягом століть, свого часу було узагальнено наукою кримінологією. Розвиваючись і взаємодіючи з іншими науками, аналізуючи проблеми пізнання злочинної поведінки й злочинності, засвоюючи практику реагування на неї, кримінологія об'єднала значний обсяг інформації, яка нині має бути класифікована і систематизована.

Слід сказати, що злочинність в усі часи викликала гострий соціальний резонанс. Це одна з найбільш злободенних проблем, навколо якої не вщухають суперечки у суспільстві. У світовій науці в межах різних наукових підходів і парадигм обґрунтовано безліч теорій, дослідницьких традицій, які взаємодоповнюються або конкурують між собою. Так, наприклад, одні вчені бачать у злочинності ознаку ослабленого або соціально дезорганізованого суспільства. Інші вважають, що злочинна поведінка в допустимих межах може послужити зміцненню наявного правового і соціального порядку. Треті вивчають злочинність як соціально зумовлений результат конкуренції й конфлікту між різними групами в суспільстві, вважаючи, що злочинною є та поведінка, яке створює загрозу певним груповим інтересам. У межах феноменології та постмодерністської кримінології злочинність розглядають як рекурсивну продукцію, релятивний і конвенціональний соціальний конструкт – частину історико-культурного контексту.

Злочинність у сучасному суспільстві багатогранна і надзвичайно складна, вона зазнає впливу соціальних процесів, що відбуваються у світі. Так, відсутність в Україні інституційних та структурних реформ, які б змінили політичну та економічну системи у напрямі забезпечення можливості реалізації прав і свобод людини і громадянина, призводить до величезних проблем суспільства і держави. Однією з таких проблем є зростання показників злочинності. Цьому сприяють певні виклики, серед яких війна на сході країни, повна підпорядкованість основних ресурсів держави меншості, ігнорування соціальних проблем більшості, економічна криза, девальвація національної валюти, безробіття, зубожіння населення, деформація індивідуальної, колективної та суспільної правосвідомості, корупція.

Злочинність є одним із факторів, що впливають на соціальну життєдіяльність, порушують права людини, у першу чергу право на життя, свободу, особисту недоторканність, власність. Злочинність завдає шкоди правам людини як соціальній цінності самим фактом свого існування. Отже, боротьба зі злочинністю має бути одним із пріоритетних напрямів діяльності держави. Влада у співпраці з вченими має визначити і проаналізувати наявні зв'язки між сучасними соціальними трансформаціями та криміногенними процесами, що мають місце у суспільстві, запропонувати дієві способи попередження злочинності. Все це змушує сучасну науку звернутись до осмислення ряду актуальних проблем кримінології, у тому числі й тих, що розглядаються автором даного збірника.

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ¹

Демократичні трансформації вітчизняної політичної й правової системи з метою забезпечення умов реалізації прав і свобод людини та громадянина мусять бути одним із найважливіших завдань, що стоять перед державою і суспільством на сучасному етапі його розвитку. Вирішення цього завдання нині стримується багатьма обставинами, серед яких занепад економіки, корупція, злочинність, недосконале законодавство, неефективна діяльність правоохоронних органів, низький рівень правосвідомості населення. Кожне правопорушення, неповага до права, прояв формалізму і бюрократизму посадовими і службовими особами органів державної влади і управління негативно позначається на правосвідомості населення. Поведінка окремо взятої людини нерідко віддзеркалює проблеми всього соціуму. Кризовий стан суспільства, зміна пріоритетів населення і занепад моральності призвели до того, що люди стали сприймати як закономірність не правомірну поведінку, а протиправну, звикли до корупції та хабарництва, не сподіваються на захист своїх законних інтересів у судах і, як наслідок, інертно існують, згадуючи минуле, або ж намагаються вирішувати проблеми самотужки всіма доступними способами, у тому числі й незаконними.

Поведінка окремо взятої людини значною мірою визначається її правосвідомістю, у випадку деформації якої людина стає схильною до правопорушень, насилля, агресії. Але чи кожна людина, правосвідомість якої деформована, здатна вчинити злочин, тобто стати суб'єктом злочину? Щоб відповісти на це запитання, треба визначити характерні риси особистості злочинця, оскільки саме особистість є носієм причин здійснення злочину.

Поняття «суб'єкт злочину» і «особистість злочинця» не є тотожними, вони навіть мають різний обсяг. «Суб'єкт злочину» – це поняття більш вузьке, ніж «особистість злочинця», воно відображає лише передбачені в кримінальному

¹ Тимошенко В.І. Кримінологічна характеристика особистості злочинця // Науково-інформаційний вісник Академії наук вищої освіти України. 2015. № 2 (95). С. 54–62.

законі ознаки особи, яка вчинила злочин у віці, з якого, відповідно до закону, може наставати кримінальна відповідальність, не зачіпаючи всі її характеристики. Вказаний термін є кримінально-правовим, він акумулює юридичну характеристику особи, яка вчинила злочин. «Особистість злочинця», як більш об'ємне поняття, розкривається через визначення соціальної сутності особи, а також через складний комплекс ознак, зв'язків, відносин, які її характеризують, моральний і духовний світ, взяті у взаємодії з індивідуальними особливостями людини і обставинами навколишнього середовища, що лежать в основі злочинної поведінки. Уникнути методологічних і теоретичних помилок у процесі розмежування понять «суб'єкт злочину» і «особистість злочинця» допоможуть вихідні передумови, які полягають у тому, що суб'єкт злочину – правове поняття, а особистість злочинця – кримінологічне.

У широкому психологічному значенні суб'єкт визначається як істота, що самореалізується, вирішує суперечності у взаємодії зі світом. Суб'єкт – це істота, що здатна до психічного самоуправління в ситуації з елементами невизначеності. Особистість є соціальною істотою. Особистість, як цілісне утворення, об'єднує соціальні характеристики людини. Вказані характеристики формуються в процесі суспільних відносин. Вони є продуктом соціалізації людини. Якщо мова йде про особистість суб'єкта, то вона визначається як соціальний суб'єкт, який здатний ефективно здійснювати управління своєю соціальною життєдіяльністю.

Кримінологія розглядає проблеми особистості злочинця лише в контексті його суспільно небезпечного, винного і протиправного діяння, а не поза ним. Про особу злочинця можна говорити лише у зв'язку з вчиненням злочину, оскільки аналіз цієї проблеми будується на кримінально-правовій концепції суб'єкта злочину. Кримінологія вивчає соціально значимі риси та властивості осіб, які вчинили злочини, простежує типологічні особливості особистості злочинця, характеризуючи його як особливий соціальний тип, що об'єднує типові, такі, що розкривають складний механізм злочинної поведінки, соціально-правові ознаки всіх осіб, які вчинили

злочини за даний період часу¹. Вказані ознаки впливають у певних ситуаціях на формування механізму злочинної поведінки.

Відмітною ознакою особистості злочинця є його деформована моральна і правова свідомість. За цією ознакою і вчиненим конкретним злочином особистість злочинця відрізняють від особистості інших людей. Для більш повної характеристики особистості злочинця кримінологія розглядає її структуру як систему соціально-демографічних, психологічних, моральних і правових властивостей особи, в яких проявляється її соціальна сутність².

За допомогою соціально-демографічних ознак (віку, статі, сімейного стану, освіти, місця проживання, матеріального забезпечення, стану здоров'я та ін.) з'ясовується злочинна активність різних соціальних верств населення, простежуються вікові, освітні, професійні та інші особливості осіб, що вчинили злочини. Це дає можливість визначити криміногенні фактори, під впливом яких формується особистість конкретного злочинця.

Психологічні характеристики сприяють вивченню механізмів взаємодії особистості і середовища. Зокрема, аналіз емоційної, вольової та інтелектуальної сфер дає можливість зробити висновки щодо процесів мотивації індивідуальної злочинної поведінки, розкрити конкретні мотиви і мету злочину. Соціально-психологічний аналіз у кінцевому підсумку дозволяє зрозуміти механізм дії безпосередніх причин і умов, що впливають на злочинну поведінку. Він допомагає розкрити зміст антисоціальної спрямованості особистості злочинця, його деформованих поглядів, збочених потреб та інтересів. Все це у свою чергу сприяє визначенню мотивації злочину.

Неабияке значення мають моральні якості особи, які завжди позначаються на її поведінці. Моральна характеристика

¹ Есбергген Алауханов. Кримінология. Учебник. Алматы, 2008. 429 с. URL.: <http://allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/item6832.html>

² Пастушеня А.Н. Криміногенная сущность личности преступника (психологический аспект) [Электронный ресурс]: дисс. ... д-ра психол. наук: 19.00.06 / Пастушеня Александр Николаевич; Академия МВД Российской Федерации. Москва, 2000. С. 270. URL.: <http://www.dissercat.com/content/kriminogennaya-sushchnost-lichnosti-prestupnika-psikhologicheskii-aspekt>

охоплює всі етичні якості людини, в основі яких лежать уявлення про добро і зло, совість, обов'язок, честь, гідність. Особистість злочинця характеризується такими негативними моральними якостями, як заздрість, жадібність, малодушність, підлість, нахабство, авантюризм, нігілізм, духовна порожнеча і цинічне ставлення до моральних цінностей суспільства тощо. Але у злочинців, на думку Е. Алауханова, зберігаються і позитивні моральні якості, на які спирається процес їх перевиховання та ресоціалізації¹. Це твердження, звісно, є дискусійним. Стосується воно не всіх осіб.

Для повного уявлення про особу, що вчинила злочин, необхідно вивчати також інформацію кримінально-правового характеру. Це відомості про спрямованість злочинної поведінки, мотиви, цілі злочину, попередні судимості даної особи тощо. Встановлення кримінально-правових ознак особистості злочинця має важливе значення для правильної кваліфікації злочину, для визначення міри покарання, а також для виправлення і перевиховання засуджених. Отже, кримінологічне поняття «особистість злочинця» слід розглядати не лише з позицій юридичної науки, а ще й з позицій філософії, психології, психіатрії, антропології, соціології.

Кримінологічне поняття «особистість злочинця» ґрунтується на філософській концепції особистості людини. Ця концепція виділяє у змістовному плані особистості сукупність її властивостей і сторін, фізичних, духовних, психічних і соціальних рис, що виявляються у взаємовідносинах із суспільством. Зміст особистості – конкретизація суспільних відносин у внутрішньому світі конкретного індивіда, у його свідомості, світогляді, соціальних якостях. Адже особистість завжди визначається системою суспільних відносин, пов'язаних із суспільними цінностями. Особисті якості людини залежать від умов її життя, навколишнього середовища. На розвиток особистості впливають і біологічні, психологічні особливості людини.

Вивчення з позицій психологічної науки суб'єкта злочинної поведінки передбачає наявність базової категорії

¹ Есбергген Алауханов. Криминология. Учебник. Алматы, 2008. 429 с. URL.: <http://allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum6815/item6832.html>

«особистості», використання якої дозволяє системно розкрити соціальну сутність людини, яка вчинила винне кримінально каране діяння, включаючи особливості її психічного складу, що виражають внутрішні передумови цього діяння, фактори їх формування та шляхи виправлення¹. В юридичній літературі утвердилась думка, що особистість злочинця являє собою сукупність інтегрованих у ній негативних якостей, що сформувались у процесі багатоманітних та систематичних взаємодій з іншими людьми². Так, наприклад, на злочинну поведінку впливають обставини, які людина сприймає як загрозу для себе. Страх і тривога у криміногенної особистості виражені сильніше, ніж у звичайної людини. Тому, намагаючись захиститися навіть від уявних загроз, така людина нерідко вчиняє злочин. Високий рівень тривоги викликаний відчуженням, відсутністю уваги, турботи, недостатнім єднанням з іншими людьми. Отже, соціальне середовище впливає на формування особистості злочинця³.

Разом з тим цей приклад засвідчує, що злочинці відрізняються від законослухняних громадян значно більшим рівнем імпульсивності, тобто схильністю діяти за першим спонуканням, а також агресивністю, що поєднується у них з високою вразливістю в міжособистісних відносинах. Такі особи часто вдаються до насилля, вони не засвоїли вимоги правових і моральних норм, більше відчужені від суспільства та його цінностей. За словами Е.М. Шура, злочинні тенденції розглядаються як головні у людському характері. Навіть ті вчені, які роблять основний наголос не на інстинктах, а на соціальних процесах, пов'язаних з вихованням і освітою, зазвичай визнають велике значення агресивних імпульсів,

¹ Пастушеня А.Н. Криминогенная сущность личности преступника (психологический аспект) [Электронный ресурс]: дисс. ... д-ра психол. наук: 19.00.06 / Пастушеня Александр Николаевич; Академия МВД Российской Федерации. Москва, 2000. 551 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/kriminogennaya-sushchnost-lichnosti-prestupnika-psikhologicheskii-aspekt>

² Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника. Санкт-Петербург: Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2004. 366 с.

³ Палеева И.В. Личность преступника: понятие и криминологическая характеристика. URL.: <http://www.nauchforum.ru/node/3761>

притаманних людині, розглядають конфлікт між людьми як рушійний фактор суспільного життя¹.

Таким чином, злочинна поведінка не є лише результатом негативних впливів зовнішнього середовища на людину. У злочинній поведінці відтворюються генетично зумовлені задатки та схильності, темперамент, характер тощо. Зовнішні умови не прямо породжують злочинну поведінку. Вони зумовлюють внутрішній духовний світ, психологію особистості, що стає самостійним і активним фактором, який опосередковує наступні впливи соціального середовища на неї.

Існує думка, що людина, завдяки своїй духовності, являє собою не лише істоту одиничну, вона також є індивідуальним утіленням загального. Звідси, за словами Л.В. Кондратюка, випливає, що все людство виявляється злочинним навіть тоді, коли злочин вчинив лише один його представник². Якщо людина є істотою не лише соціальною, а й духовною, то підстави злочинної поведінки приховані в природі людини, вони не можуть бути зведені до суми зовнішніх умов.

Цікавими є роздуми Л.В. Кондратюка щодо причин людської недосконалості. Однією з причин він називає гріховність людини. У дусі екзистенціалістських теорій гріх розглядає як незібраність, несерйозність, розслабленість, нездатність координувати життя. Наслідком такого гріха є нездатність людини володіти собою. Гріх робить безглуздим її життя, перешкоджає формуванню особистості. Людина переживає свою недоскопалість у формі страху, тривожності, тиску власних пристрастей, тобто свого «падіння»³. За словами Л.В. Кондратюка, сутністю людської духовності, як активного начала, є її полярність. Поряд із конструктивними якостями, особистість характеризують також якості деструктивні. У структурі цих якостей важливу роль відіграють такі комплекси «пристрастей», як агресія, експансія та облудність,

¹ Шур Э.М. Наше преступное общество. Москва: Прогресс, 1977. 328 с. URL.: <http://scienceoflaw.ru/books/item/f00/s00/z00000001/>

² Кондратюк Л.В. Антропология преступления (микрoкриминалогия). Москва : Изд-во НОРМА, 2001. С. 63.

³ Там само. С. 72.

що є онтичними підставами кримінальної поведінки¹. Деструктивні пристрасті, що є основою злочинної поведінки, можна знайти в кожній людині. У зв'язку з цим він дійшов висновку, що поняття «особистість злочинця» не є конструктивним вже хоча б тому, що передбачає апріорне існування «особистості не злочинця».

Особистість зазвичай розглядається як інтегрована система внутрішніх психічних процесів, як певна визначена пізнавана і прогнозована цілісність, що діє на основі механізму індивідуальної саморегуляції. До психологічних властивостей особистості, що підвищують її криміногенність, включають деформацію самоконтролю, підвищений ступінь імпульсивності, чутливості у міжособистісних відносинах, агресивність, низьку соціальну пристосованість, психологічне відчуження від інших людей; підвищений рівень тривожності, що переходить у страх за своє соціальне і біологічне існування. Поступово накопичуючись, негативні переживання, витіснені в несвідоме, створюють певний криміногенний потенціал².

Соціальні умови впливають на ідеологічні явища через соціальний характер, але цей характер не є результатом пасивного пристосування до соціальних умов; соціальний характер – це результат динамічної адаптації на основі невід'ємних властивостей людської природи, закладених біологічно або таких, що виникли в ході історії³. На думку Е. Фромма, витоки моральності, так само як і деструктивності, слід шукати у людській свободі. Свободу ж слід розуміти як міру відповідальності людини. Свобода не є абсолютною. Якщо індивіду надати можливість розпоряджатися власним життям, неминуче настане хаос. Адже людині притаманні сильні інстинкти сваволі, егоїзму, руйнації. Більшість людей нездатна на особистісний вчинок. Вони вважають за краще керуватися

¹ Кондратюк Л.В. Антропология преступления (микркриминология). Москва : Изд-во НОРМА, 2001. С. 184.

² Кургузкина Е.Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений [Электронный ресурс]; дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Кургузкина Елена Борисовна; Всероссийский научно-исследовательский институт МВД России. Москва, 2003. 423 с. URL.: <https://www.dissercat.com/content/teoriya-lichnosti-prestupnika-i-problemy-individualnoi-profilaktiki-prestuplenii>

³ Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. / Общ. ред. П.С. Гуревича. Москва : Изд. группа «Прогресс», 1995. С. 247.

духовними стандартами, що склалися у суспільстві. Людина не бажає слідувати свободі. Е. Фромм аналізує особливий феномен – втечу від свободи. Підставами такого феномену є неспроможність людини критично поставитись до себе, правильно оцінити свою поведінку, усвідомити внутрішні потреби власної природи. У результаті споконвічне людське прагнення до свободи завдяки тотальності відчуження перетворюється на «свободу від». Раб, конформіст тільки зовні соціально благодійні, однак їхня загублена внутрішня свобода породжує синдром насилля. Таким чином, джерелом руйнації є свідомо відмова людини від себе, від власної унікальності¹. Виявляється, що не свобода породжує руйнівність, а саме утримання від власної волі, неготовність користуватися результатами людської суб'єктивності парадоксальним чином призводить до деструктивності².

Важливою рисою існування людини у сучасному суспільстві Е. Фромм визнає самотність, ізолюваність та відчуженість. Значна міра автономії та свободи вибору одержані індивідом ціною втрати відчуття безпеки та появи відчуття особистої незначущості. Окремо взята особистість втрачає здатність приймати рішення. Її активність поглинається організованими соціальними структурами. Їх активність, спрямована на забезпечення безпеки, сприяє роз'єднанню людей та їх деіндивідуалізації. Наслідком такої ситуації можуть бути три найбільш типові види поведінки, які Е. Фромм назвав стратегіями втечі від волі. Перш за все індивід може цілком підпорядкувати свою поведінку загальновизнаним соціальним нормам, намагаючись нічим не відрізнятись від інших. Він також може намагатися подолати відчуття неповноцінності, знищуючи або підкоряючи інших. Нарешті, індивід може об'єднувати себе з кимось або чимось зовнішнім (найчастіше з державою), тобто реалізує стратегію авторитаризму³.

¹ Гордієнко О.А. Філософсько-психологічна концепція людини Еріха Фромма [Текст]: автореф. дис. ... канд. філос. наук.: 09.00.05 / Гордієнко Олександр Анатолійович; Київський ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 1997. С. 10, 15.

² Фромм Е. Анатомія человеческой деструктивности: Пер. / Авт. вступ. ст. П.С. Гуревич. Москва : Республика, 1994. С. 7.

³ Хазратова Н.В. Психологія відносин особистості й держави: Монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л.Українки, 2004. С. 40.

Якщо перший механізм втечі не має особливої соціальної значущості, то цього не можна сказати про авторитаризм і деструктивність. Індивід прагне відмовитись від незалежності своєї особистості, поєднати своє «я» з ким-небудь, або чим-небудь зовнішнім, щоб завдяки цьому набути силу, якої йому бракує. Способи функціонування такого механізму Е. Фромм знаходить у прагненні до підпорядкування і до панування, або в мазохістських і садистських тенденціях.

Чіткими формами прояву мазохістських тенденцій є відчуття власної неповноцінності, безпорадності, нікчемності, у результаті чого індивід цілком залежить від зовнішніх сил: від інших людей, від певних організацій тощо. Він прагне не стверджувати себе, а принижувати, завдавати собі болю, підпорядковувати свої вчинки дійсним або уявним владним велінням зовнішніх сил. Мазохістські тенденції нерідко раціоналізуються, мазохістська залежність виступає під маскою любові та відданості. Комплекс неповноцінності видається за усвідомлення дійсних недоліків, а страждання виправдовуються їх неминучістю за даних обставин.

Протилежними мазохістським тенденціям є тенденції садистські. Е. Фромм виділяє три їх типи. Перший тип – це прагнення поставити інших людей у залежність від себе і здобути повну та необмежену владу над ними. Другий тип – прагнення не лише мати необмежену владу над іншими, а й експлуатувати їх. Це може бути пов'язано з прагненням привласнити матеріальні цінності, що належать іншим, або ж може стосуватися моральних та інтелектуальних якостей, властивих іншій людині. Третій тип характеризується прагненням завдати іншим людям страждання або бачити, як вони страждають. Страждання можуть бути фізичними, але найчастіше це душевні страждання¹. Можна з впевненістю стверджувати, що виділення таких типів поведінки є умовним. Як правило, всі три садистські тенденції проявляються в діяльності одного і того ж суб'єкта одночасно або послідовно.

Величезну методологічну цінність має розмежування Е. Фроммом інстинктів і пристрастей людини. Якщо інстинкти є

¹ Фромм Э. Бегство от свободы: Пер. с англ. / Общ. ред. П.С. Гуревича. Москва : Изд. группа «Прогресс», 1995. С. 124–126.

категорією натуралістичною, то пристрасті, що закріпилися в людському характері, є категорією соціобіологічною та історичною. Пристрасті створюють фундамент людського інтересу до життя, людських поривань. Так, люди, що зазнають впливу мазохістських тенденцій, прагнуть не утверджувати себе, не робити те, що їм хочеться самим, а підкорятися реальним або уявним наказам зовнішніх сил. В авторитарному характері можна знайти прямо протилежні нахили – садистські. Людина хоче контролювати, мучити, принижувати іншого. Це її сокровенне спонукання. На думку Е. Фромма, у життя своя власна динаміка: людина повинна зростати, проявити себе, повинна прожити своє життя. Якщо ця тенденція пригнічується, енергія, спрямована до життя, піддається розпаду і перетворюється на руйнівну. Е. Фромм був переконаний, що злочинця можна вважати екзистенціальним відступником – людиною, якій не вдалось стати тим, ким вона могла стати відповідно до своїх екзистенціальних потреб¹. Агресивна поведінка для неї – це спосіб створення ілюзії задоволення екзистенціальних потреб.

У сучасному світі можна спостерігати, як небезпечні способи захисту від відчуття власної нікчемності проявляються у невротичному прагненні до влади, намаганні все тримати під своїм контролем, безглуздому бажанні наполягати на своєму, у надмірних амбіціях з претензіями на владу, у нехтуванні прав інших осіб і загально визнаних норм людської поведінки.

Таким чином, можна зробити висновок, що під особистістю злочинця зазвичай розуміють особу, що вчинила злочин, на якому позначилась її антисуспільна спрямованість як наслідок негативних соціально значимих властивостей людини, що розвинулись у процесі взаємодії з іншими людьми.

Об'єктивна характеристика особистості злочинця неможлива без дослідження її структури. У структурі особистості злочинця слід акцентувати увагу на її соціально-демографічних, психологічних, моральних і правових властивостях.

¹ Фромм Е. Анатомия человеческой деструктивности: Пер. / Авт. вступ. ст. П.С. Гуревич. Москва : Республика, 1994. С. 252.

Психологічний склад особистості людини, яка є суб'єктом злочину, має певні особливості. Ці особливості проявляються насамперед у світогляді людини, яка допускає протиправну поведінку, у самій поведінці, її кримінальній спрямованості. Психологічні властивості особистості злочинця треба співвідносити з кримінально караним суспільно-небезпечним способом досягнення мети, задоволення потреби тощо. Я цілком погоджуюсь з Л.В. Кондратюком, що деструктивні пристрасті можна знайти в кожній людині. Разом з тим не можна не визнати, що психологічний склад особистості злочинця якісно відрізняється від психологічного складу законослухняної людини.

Ймовірність злочинної поведінки визначається багатьма обставинами: установками індивіда, його особистісними рисами характеру, зовнішніми процесами, впливом інших людей тощо. Можна стверджувати, що злочинна поведінка є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких корегується конкретними відносинами, конкретною ситуацією, в яку людина потрапляє.

Правопорушення не завжди вчиняються людьми з патологічними відхиленнями або в стані афекту. Найчастіше правопорушник, що має за мету вирішення економічних і соціальних проблем, діє усвідомлено. Живучість злочинності, тяжкість її наслідків, зумовлена багатьма факторами, серед яких на особливу увагу заслуговує схильність людини до агресивної поведінки, насилля. Егоїзм, заздрість, бажання самоствердження, безпідставні амбіції, корислива мета та інші подібні фактори нерідко підштовхують людину до агресивних дій, за допомогою яких вона прагне досягти бажаного.

Особистість злочинця формується як наслідок незадоволення певних екзистенціальних потреб людини. Причини цих потреб приховані в умовах людського існування. Істотним фактором злочинної поведінки є моральна деградація особистості та суспільства загалом.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПРОТИВОПРАВНОГО ПОВЕДЕНИЯ¹

***Аннотация.** Рассматриваются основные социально-психологические факторы противоправного поведения. Акцентируется внимание на том, что поступки человека являются результатом приобретённого индивидуального опыта и внешних факторов. Его деяния определяются структурой личности, а личность является результатом сложного процесса, в котором социальное проявляется через внутренние условия, биологическую природу человека.*

Исследуется сущность мотива и мотивации поведения, сущность и структура правосознания как детерминанта поведения, его виды. Рассматриваются индивидуальные характеристики личности, способствующие противоправному поведению. Подчеркивается, что противоправные поступки могут быть результатом нравственной деградации личности. На поведение человека также влияет ситуация, в которую он попадает. Анализируется поведение человека в толпе. Называются индивидуально-личностные характеристики, которые потенцируют агрессивное поведение. Обращается внимание на значимость психосоциальных детерминант противоправного поведения, которые связаны с аномалиями личности.

Автор приходит к выводу, что противоправное поведение индивида является результатом сложного взаимодействия множества факторов, влияние которых опосредуется конкретной ситуацией, в которой индивид находится. Необходимой составляющей профилактики противоправного поведения является формирование правосознания граждан. Государство должно способствовать тому, чтобы нравственные ценности были значимы для человека. Защитить себя от правонарушителей общество может не благодаря их изоляции, а путем устранения причин, порождающих противоправное поведение.

¹ Тимошенко В.И. Социально-психологические факторы противоправного поведения // Вестник Пермского университета. Юридические науки. 2014. Выпуск 3 (25). С. 23–32.

Ключевые слова: *противоправное поведение, преступление, личность, нравственность, правосознание, мотив, детерминант.*

Перспективы решения задачи обеспечения возможностей реализации прав и свобод человека и гражданина определяются многими обстоятельствами, среди которых важное место занимает правомерное поведение субъектов правоотношений. Сейчас действительность такова, что люди воспринимают как необходимую закономерность не правомерное поведение, а противоправное. Данная ситуация связана в первую очередь с кризисным состоянием общества, изменением приоритетов населения и упадком нравственности. Это серьезная угроза социальной безопасности. Указанное обстоятельство вызывает необходимость исследования факторов, определяющих противоправное поведение человека и возможности его изменения.

Противоправное поведение (правонарушение) – это антипод правомерного поведения, разновидность поведения антисоциального, оно нарушает запрещающую или обязывающую норму права, является вредным или опасным для личных (частных) и общественных интересов, охраняемых законом. Такое поведение влечет за собой нежелательные для субъекта последствия, прежде всего юридическую ответственность. Противоправное поведение свидетельствует о наличии конфликта между личностью и обществом, между индивидуальными и общественными интересами, оно подрывает демократические основы общества, сдерживает его прогрессивное развитие.

Учитывая объем статьи, к сожалению, нет возможности проанализировать все детерминирующие факторы противоправного поведения. Остановимся лишь на тех, которые считаем наиболее существенными.

Факторы, которые влияют на правовое поведение, исследовал еще выдающийся русский невропатолог, психиатр и психолог В.М. Бехтерев (1857–1927). По его мнению, причина, в силу которой именно это, а не другое лицо совершает преступление, определяется всей совокупностью условий его существования. В каждом конкретном случае необходимо

глубоко исследовать обстановку и условия, в которых совершается конкретное преступление, а также определить особенности самого лица, его совершившего. Поступки человека являются результатом приобретённого индивидуального опыта и действия внешних непосредственных факторов. Он подчеркивал влияние примера и словесного воздействия. Ведь личность человека нельзя рассматривать отдельно от лиц, которые его окружают, их влияние может быть весьма негативным. Ученый акцентировал внимание на недостатках нравственного воспитания. Неудовлетворённость привычных жизненных потребностей не обязательно приводит человека к преступлению. Он может просто смириться и привыкнуть к нищенскому существованию. А может быть и по-другому. Утрата привычных условий жизни подталкивает человека на преступный путь решения своих проблем¹.

Действия человека в значительной степени определяются структурой личности индивида². Личность является результатом сложного процесса, в котором социальное проявляется через внутренние условия, биологическую природу человека. При этом ведущую роль играют социальные начала, в частности те социальные отношения, которые свойственны данному обществу и входят в содержание личности. Главным результативным качеством личности есть мировоззрение, одновременно с формированием которого складывается и характер человека. Характер связан с волей – сознательной саморегуляцией человеком своей деятельности и поведения. Особенности личности неразрывно связаны с нравственностью – способностью действовать и вести себя в соответствии с принципами права и нормами морали. С нравственностью связана свобода и ответственность человека, что проявляется во взаимодействии его личных и общественных интересов. Между этими интересами есть определённое диалектическое противоречие, которое может

¹ Бехтерев В.М. Объективно-психологический метод в применении к изучению преступности // Дриль Д.А. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / Сост. и предисл. В.С. Овчинского. Москва : Инфра-М, 2006. С. 709–711.

² Фромм Э. Бегство от свободы / Пер. с англ. / Общ. ред. П.С. Гуревича. Москва : Изд. группа «Прогресс», 1995. С. 234.

стать причиной асоциального или антисоциального поведения, проступка или преступления. Личность преступника формируется как проявление в социальных процессах врождённых и приобретённых дефектов индивида¹.

Человек, в мотивах, ориентациях и поведении которого преобладают деструктивные компоненты, преследуемые в соответствии с уголовным законодательством, рассматривается как преступник². Понять мотивы преступного поведения нельзя без исследования прожитой человеком жизни, тех влияний, которые он испытывал и которые определили его личностные качества. Жесткой и однозначной зависимости между условиями жизни и содержанием мотивов нет, равно как и осуществлением противоправного деяния. Однако неблагоприятные условия формирования личности оказывают определяющее влияние на дальнейшую жизнь человека и его поведение. Ведь мотив воплощает в себе единство объективной социальной среды и субъективного – личностных качеств, в которых трансформировались и через которые воспроизводятся объективные обстоятельства. Мотив (от лат. *movere* – приводить в движение; франц. *motif* – побудительная причина) – это явление психологическое, которое представляет собой внутреннюю, непосредственную причину деяния, выражает личное отношение человека к тому, на что направлены его деяния. Мотивы выказывают наиболее важные черты и свойства, потребности и стремления человека. Мотивы – это не только то, что побуждает к определённом поведению, но и то, ради чего оно осуществляется, в чем его внутренний смысл для субъекта. Мотив создаёт особое личностное свойство, в котором фокусируются основные жизненные тенденции личности. При этом сами по себе мотивы не могут быть противоправными, преступными. Таким может быть только поведение, которое зависит от выбора средств

¹ Костицький М.В. Фактори, що характеризують особу злочинця // Костицький М.В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції [Текст]: вибрані наук. пр. / М.В. Костицький; відп. ред. Н.В. Кушакова-Костицька. Чернівці: Рута, 2009. Кн. I. С. 308.

² Бачинин В.А. Энциклопедия философии и социологии права. Санкт-Петербург: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. С. 632.

реализации мотивов, от нравственной направленности личности, её правосознания¹.

Поведение человека детерминировано его правосознанием, которое представляет собой совокупность взглядов, идей, чувств, настроений, касающихся права. Правосознание включает и само представление о праве, то есть правопонимание, взгляды на роль права, правовых учреждений в жизни общества и государства, идеи о правах человека, его ответственности перед другими людьми, государством и обществом.

Структура правосознания состоит из трех блоков элементов: идеологических, психологических и поведенческих. Идеологические элементы, или правовая идеология, – это представления, взгляды, убеждения, концепции, теории, доктрины относительно правовой действительности. Идеологические элементы являются преимущественно систематизированными знаниями о конкретных правовых явлениях, результатом их осмысления на достаточно высоком, научном уровне. Психологические элементы правосознания, или правовая психология, – это результат эмпирического мировосприятия людьми правовой действительности. В результате подражания, внушения и взаимного влияния в процессе общения происходит формирование правовой психологии индивида как важного регулятора его поведения. Правовая психология – это также оценка действующего и желаемого права, но выражается она в виде эмоций, штампов, настроений, чувств и переживаний, стремлений и установок, других психологических характеристик, определяющих поведение индивида в условиях конкретной социальной действительности. Непосредственные условия жизни человека накладывают отпечаток на его правовую психологию. Принадлежность к определённой социальной группе, социальный статус человека обуславливают его психические особенности, выражающиеся в доминировании тех или иных потребностей, интересов и целей, принятии решений, реализации своих интеллектуально-психических способностей.

¹ Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника. Санкт-Петербург: Юрид. центр. Пресс, 2004. С. 102, 105.

Волевою сторону правосознания, обусловленную основными элементами рациональной и эмоциональной сторон последней, то есть такую, которая формируется на основе идеологических и психологических элементов, представляют мотивы правового поведения, правовые установки, которые в совокупности обеспечивают ценностную ориентацию поведения¹.

В теории права различают отдельные виды правового сознания, которые разграничивают в зависимости от субъектов, являющихся их носителями, а именно: индивидуальное, групповое и общественное. Некоторые ученые выделяют правосознание народа, национальное правосознание. Правовые представления о справедливости, осознание прав и обязанностей человека, разрешений и запретов – всё это сказывается на формировании мотивов и установок поведения². В случае же деформации правосознания человек становится склонным к насилию, агрессии, правонарушениям, что является реальной угрозой безопасности личности, общества и государства.

Среди социально-психологических факторов, влияющих на правосознание граждан и их правовое поведение, обычно рассматривают следующие: а) отчуждение гражданина от государства; б) особенности национальной психологии; в) конфликтный характер подавляющего большинства «производственных» отношений; г) возможные контакты гражданина с преступными и аморальными элементами; д) степень удовлетворённости своей работой; е) престиж в коллективе (обществе); ж) общественное мнение по вопросам укрепления законности, правопорядка, деятельности органов внутренних дел³.

Следует отметить, что детерминация поведения не всегда означает его мотивацию. Мотивация – это внутренняя детерминация поведения и деятельности, которая может быть обусловлена и внешними обстоятельствами, окружающей человека средой. Но внешняя среда воздействует на человека

¹ Теория государства и права: Учебник / Под ред. М.Н. Марченко. Москва : Зерцало, 2009. С. 798, 807, 809.

² Там само. С. 809.

³ Левченко И.П., Облиенко С.В. Индивидуальный социально-правовой статус личности: Монография. Москва : МосУМВД РФ, Книжный мир, 2005. С. 45, 47.

физически, в то время как мотивация – процесс психический, преобразовывающий внешние воздействия во внутреннее побуждение¹.

В психологии разработан ряд теорий мотивации поведения, среди которых наибольшую популярность приобрели теория потребностей, теория справедливости и теория ожиданий. Теория потребностей, например, исходит из того, что потребности являются движущей силой, которая формирует и организует в сознании человека процессы восприятия, мышления и действия, следовательно, заставляет имеющуюся неудовлетворительную ситуацию развиваться в направлении, которое обеспечивает достижение определенной цели. Человек может чувствовать потребность в безопасности, деньгах, уважении, признании и т.п. Страх перед угрозой потерять уважение или признание влияет на способность человека учитывать интересы других людей, его окружающих, соблюдать общепринятые правила поведения. При этом потребности и цели, взятые отдельно, могут быть вполне законными, криминальный оттенок им создают другие компоненты мотива, связанные, по словам Е.П. Ильина, с блоком «внутреннего фильтра». Основные криминальные нагрузки в нём имеет компонент, который непосредственно связан с нравственным контролем. Именно деформация и искривление этого компонента структуры личности приводит к противоправному поведению, а не корысть, зависть, месть, недовольство, обида и озлобленность. Противоправными являются не потребности и желания, а антиобщественные и противоправные способы их реализации. Поскольку человек выбирает криминальные пути и средства удовлетворения потребности и достижения цели, мотив в целом, как и замысел, намерение, приобретает криминальный характер².

Мотивы разделяют на три группы: частично или полностью осознанные индивидом; обычно неосознанные, но при определенных условиях могут быть такими (например, в процессе психоанализа); неосознанные, полностью вытесненные в область бессознательного. Осознанные мотивы

¹ Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург: Питер, 2006. С. 63.

² Там само. С. 248.

обозначаются как желания, ценности, убеждения и интересы. Например, безопасность, успех, уважение, признание, свобода и др. Неосознанные мотивы проявляются в повседневной жизни только в косвенной форме – в ложных действиях, снах, болезненных симптомах, в поведении, которое кажется немотивированным, таким, которое сложно объяснить с точки зрения обстоятельств, например, вредные привычки (алкоголизм и т.п.). К неосознанным (скрытым) мотивам можно отнести мотивы самосохранения (проявляются, например, в потребности в безопасности, свободе, запугивании врага, личной территории) и др.¹ За каждым поступком или осознанным желанием можно увидеть несколько мотивов. Следовательно, поведение человека полимотивировано.

Противоправному поведению способствуют определённые индивидуальные характеристики личности. Неправомерные поступки часто обеспечивают немедленное, легко достижимое удовлетворение желаний. Лица, склонные к таким поступкам, обычно не могут себя контролировать, они неспособны избавиться от желания немедленно реализовать свои интересы. Правонарушитель, как правило, не связывает себя длительными обязательствами, обусловленными, например, профессиональной деятельностью. Противоправные деяния могут быть рискованными, они предполагают таинственность, опасность. Лица же, лишённые способности владеть собой, любят приключения, нередко они импульсивны. Обычно лица, совершающие умышленные преступления, эгоцентричны, равнодушны и нечувствительны к страданиям и нуждам других людей. Кроме того, результатом многих преступлений является не удовлетворение потребностей, а освобождение от мгновенного гнева. Лица, неспособные к саморегуляции, тяжело переносят разочарование, они не склонны реагировать на конфликт вербально, предпочитают решать проблемы с помощью физической силы. Именно такие люди более всего склонны к противоправному поведению².

¹ Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) / 3-е изд., испр. и доп. Москва : Издательский центр «Академия», 2006. С. 218.

² Готтфредсон М., Герші Т. Загальна теорія злочину / Пер. з англ. Н. Бордукової. Харків: Акта, 2000. С. 114.

К противоправным поступкам может приводить нравственная деградация личности. Недостатки нравственного воспитания проявляются в том, что человек не имеет никаких представлений о долге, чести и достоинстве, привыкает делать только то, что ему выгодно и безопасно. Соблюдение своего слова, выполнение взятых на себя обязательств перед другим человеком для такого индивида не является обязательным. Он помнит только то, что обещали ему. Человек привыкает, что ему можно всё, все другие лица являются лишь средством достижения его интересов. Препятствия, стоящие на пути, преодолеваются любыми методами, только бы они были эффективны. Ситуация становится особенно опасной, если такая деградация происходит с лицом, наделённым властными полномочиями, имеющим возможность влиять на судьбу других людей.

Моральная регуляция поведения – это сложный процесс. Действия человека в одной и той же ситуации могут одновременно регулироваться различными моральными нормами и принципами. Очень важно исследовать влияние осознаваемых ценностей на поведение человека, прежде всего представления индивида о природе человека и ценности человеческой жизни, а также представления о неприемлемости противоправного поведения. Индивиды стремятся привести свои поступки в соответствие со взглядами, которых придерживаются. Причём влияние личных нравственных ценностей человека на его поведение тем более значительно, чем более чётко он осознает эти ценности. Человек будет руководствоваться нравственными ценностями только в том случае, если эти ценности значимы для него.

На поведение человека влияет ситуация, в которую он попадает. Кризисная ситуация вынуждает делать выбор. Какую из альтернатив он выберет, зависит от многих факторов, в том числе от эмоций – динамической стороны мотива. Эмоции же в значительной мере определяются средой. Так, на поведение человека влияет его пребывание в толпе. Слово «толпа», как имя собирательное, указывает на то, что масса отдельных личностей отождествляется с одной личностью. Вместе с тем поведение толпы отличается от поведения отдельно взятого

человека, толпа способна на поступки, на которые человек вне толпы решиться не может.

Основатель психологии толпы Г. Лебон рассматривал толпу как группу, которая возникает неожиданно, в силу какой-то причины. Она совершает какие-то действия и быстро рассеивается. Такими толпами есть, например, участники большого митинга, зрители спортивных соревнований на стадионах. Индивид, находясь в толпе, теряет чувство личной ответственности за собственные поступки, его действия становятся импульсивными, свободными от самокритики. Пребывая в толпе, индивид чрезвычайно поддается внушению и становится склонным к подражанию. Г. Лебон объяснял это тем, что толпа руководствуется воображаемыми образами, а её чувства преувеличены. Иллюзии становятся движущей силой толпы, управляемой неосознанными инстинктами. Чтобы убедить толпу, необходимо обращаться к её чувствам, а не разуму. Поведение людей в толпе почти непредсказуемо. Преступления толпы часто вызваны сильным внушением, а индивиды, находящиеся в толпе, при этом убеждены, что выполняют свой долг. Альтруистические порывы к борьбе за идею или благо других в толпе встречаются редко. Чаще толпа аккумулирует жестокость и злость, всегда порождает страх. Из простого подражания развивается массовый психоз, когда индивидуальные действия осознаются на уровне физических движений, а способность на моральную и правовую оценку совершаемого временно теряется. По наблюдению А.Ф. Зелинского, к толпе людей, собравшихся с политическими или социальными требованиями, очень быстро присоединяются маргиналы, которые слоняются без дела, психически больные люди, уголовники. Эта публика выступает своеобразным детонатором взрыва и зачинщиком насильственных действий¹. В толпе всегда преобладает агрессия и эгоизм. Чем больше толпа, тем более агрессивно её поведение, поскольку стремительно растёт представление собравшихся о всемогуществе.

¹ Зелинский А.Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание. Киев : Юринком Интер, 1999. С. 212.

Следует учитывать, что понятие «агрессия» не равнозначно понятию «агрессивность». Так, А.А. Реан под агрессией понимает любые умышленные действия, направленные на причинение вреда другому человеку, группе людей или животному, а под агрессивностью – свойство личности, выражающееся в её готовности к агрессии. Различие этих понятий приводит к важным выводам. С одной стороны, за любыми агрессивными действиями субъекта стоит агрессивность личности. С другой стороны, агрессивность человека не всегда проявляется в агрессивных действиях. Проявление (или не проявление) агрессивности как личностного свойства в определенных актах поведения как агрессивных действиях всегда является результатом сложного взаимодействия транситуативных и ситуативных факторов. В случае агрессивных действий неагрессивной личности в основе первопричины этих действий лежит фактор ситуации. В случае же агрессивных действий агрессивной личности во взаимодействии транситуативных и ситуативных факторов первенство принадлежит личностным качествам¹.

Индивидуально-личностные характеристики, потенцирующие агрессивное поведение, можно назвать следующие: боязнь общественного осуждения, раздражительность, подозрительность, склонность к суевериям (например расовым, национальным), а также способность испытывать чувство стыда вместо вины. Важную роль в поддержании склонности к насилию может играть уверенность человека в том, что он является полновластным хозяином своей судьбы (иногда и судеб других людей), а также его положительное отношение к агрессии (как полезному или нормальному явлению)².

Важны и патопсихологические детерминанты противоправного поведения, связанные с аномалиями личности. К ним относятся все расстройства психической деятельности, которые не достигают психотического уровня и не исключают вменяемости, но приводят к таким изменениям личности,

¹ Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. А.А. Реан. Москва : Изд. «АСТ»; Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2007. С. 190.

² Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) / 3-е изд., испр. и доп. Москва : Издательский центр «Академия», 2006. С. 90.

которые в конечном итоге могут привести к противоправному, преступному поведению. Психические аномалии способствуют появлению таких черт характера (или порождают их), как раздражительность, агрессивность, жестокость, снижают волевые процессы, повышают внушаемость, усложняют контрольные механизмы¹.

Агрессия не возникает в социальном вакууме. К её возникновению приводят именно различные аспекты межличностных взаимодействий, которые определяют форму агрессии, её направленность. Сильным детерминантом агрессии является фрустрация, то есть блокирование развертывания целенаправленного поведения. Другим детерминантом агрессии есть провокация. Физическая провокация часто приводит к тому, что люди отвечают ударом на удар. Агрессивная реакция может возникать даже при одном только предположении, что другой человек имеет какие-то агрессивные намерения, независимо от того, выражается это в каких-то действиях или нет. Что касается вербальной провокации, то, как правило, ответом на оскорбления и другие подобные деяния становится физическое нападение. Как следствие, инциденты, которые начинались из ссоры, нередко переходят в фазу прямого насилия. Люди стремятся «дать сдачи» для того, чтобы предупредить возможность повторения нападения или не выглядеть перед другими как беспомощное, проигравшее существо².

Посредством психофизиологической подсистемы личности на поведении человека сказываются и биологические детерминанты. При этом биологические и психологические подсистемы личности отвечают на вопросы «как», «каким образом» совершено противоправное деяние, а не почему оно совершено. Биологические и психологические подсистемы личности сами собой не криминогенны. Они могут криминализироваться лишь во взаимодействии с негативными условиями воспитания и активной жизнедеятельностью

¹ Костицкий М.В. Фактори, що характеризують особу злочинця // Костицкий М.В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції [Текст]: вибрані наук. пр./ М.В. Костицкий; відп. ред. Н.В. Кушакова-Костицька. Чернівці: Рута, 2009. Кн. I. С. 312.

² Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт-Петербург: Питер, 1997. С. 155.

человека. От биологических характеристик человека зависит, что именно он способен воспринять от общества, в котором живёт. Его биологические особенности имеют значение для выбора варианта поведения, они могут определить повышенную склонность к преступной (антиобщественной) реакции на конкретную обстановку, и, в случае их дальнейшего закрепления, могут определить стереотип личности и постоянную линию поведения. Вместе с тем биологические свойства могут и не проявиться на протяжении всей жизни человека, если он не окажется в конкретной жизненной ситуации, которая послужит толчком к совершению определённых деяний. «Сфера» действия биологической детерминанты противоправного поведения довольно ограничена¹.

Таким образом, можно сделать вывод, что детерминация противоправного поведения обусловлена совокупностью факторов, каждый из которых выполняет свои определённые функции. Наряду с общими социальными, экономическими, политическими факторами, способствующими противоправному поведению, следует принимать во внимание и психологические, биологические факторы, определяющие тот или иной вариант поведения в каждом конкретном случае. Необходимой составляющей профилактики противоправного поведения является формирование правосознания граждан. Индивидуальное правосознание формируется под влиянием общественного правосознания. Однако правосознание индивида лишь в конечном итоге определяется факторами, характерными для жизнедеятельности общества в целом, наряду с этим значение имеют особенности личного опыта, воспитания, естественные психологические качества человека, которые придают индивидуальность восприятию каждым лицом правовых взглядов, идей и требований, детерминирующих его реакцию на указанные идеи и требования. Можно утверждать, что противоправное поведение индивида является результатом сложного взаимодействия множества факторов, действие

¹ Медицький І.Б. Вплив соціальних факторів на злочинність в умовах становлення незалежної Української держави. Івано-Франківськ, 2007. С. 53.

которых опосредуется конкретными отношениями, конкретной ситуацией, в которую он попадает.

Государство, стремящееся достичь прогресса в преодолении противоправного поведения, должно способствовать тому, чтобы высокие нравственные ценности стали значимы для человека. Невозможность нарушения правовых принципов должна стать внутренним регулятором его поведения. Приходится согласиться со словами В.И. Букреева, что «лечение человеческих душ и обустройство мира – взаимосвязанные проблемы»¹.

Защитить себя от правонарушителей общество может не благодаря их изоляции с помощью репрессивных институтов, а путем устранения, блокировки причин, порождающих противоправное поведение. Следует вспомнить один из фундаментальных принципов профилактики негативных социальных процессов, сформулированный ещё Аристотелем: «Если нам известны причины, ведущие к гибели государственных устройств, то мы ... знаем и причины, обуславливающие их сохранение: противоположные меры приводят к противоположным действиям»².

Общество не знает всех причин противоправного поведения, а потому не может их устранить. Немало причин хорошо известны, но на данном этапе общественного развития нет эффективных способов их устранения. Так, например, материальные трудности, отсутствие стабильности, перспективы, несправедливость влечет за собой не только недовольство, агрессию, апатию, но и стремление решать свои проблемы противоправными способами. Вместе с тем человек, удовлетворивший на определённом жизненном этапе все свои основные потребности, может испытывать состояние экзистенциального вакуума – опустошенности и отсутствия смысла бытия. Человек должен всегда к чему-то стремиться, иметь какую-то цель, которая заставляет его искать новые разумные потребности и законные способы их удовлетворения.

¹ Букреев В.И. Человек агрессивный. (Истоки международного терроризма) / В.И. Букреев. Москва : Флинта: МПСИ, 2007. С. 327.

² Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения: В 4 т. Т. 4. Москва : Мысль, 1983. С. 544.

Эта проблема должна решаться как посредством воспитания, так и путём изменения условий существования человека.

Нередко в научной литературе высказывается мнение, что криминализации общества способствует смирение и безразличие населения. Указанная тенденция в значительной степени связана с психологическим состоянием людей, является следствием объективных социальных обстоятельств. В таких условиях задача юридической науки состоит в разработке научно обоснованных мер противодействия правонарушениям. Прежде всего необходимо найти способы определения мотивов поведения человека, в том числе и скрытых. Это будет способствовать не только преодолению преступности и надлежащей реализации прав и свобод человека и гражданина, но и выведению общества из состояния смирения и безразличия.

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF UNLAWFUL CONDUCT

Abstract. *It is dealt with the basic socio-psychological factors of unlawful conduct; it is given its nature and consequences. It is focused on what the individual cannot be considered separately from those who surround him/her. Person's actions are the result of acquired individual experience and external factors. His/her actions are determined by the structure of personality, and personality is the result of a complex process in which social is manifested through internal conditions, the biological nature.*

It is investigated the nature of motive and motivation of behavior, the nature and structure of justice as a determinant of behavior and its types. It is given the outlines of the socio-psychological factors that were investigated in the scientific literature. It is characterized the behavior theories of motivation developed in psychology, especially the theory of needs. It is considered individual personality characteristics that contribute to unlawful conduct. It is emphasized that unlawful actions can lead to moral degradation of the individual. This situation becomes particularly dangerous when such degradation occurs to the person discharging imperious powers, having the opportunity to influence the fate of others.

Human behavior is affected by the situation, where he/she finds him/herself. It is dealt with the behavior of a person in the

crowd. It is emphasized that crowd behavior is almost unpredictable. The fringes who loiter around mentally ill people and criminals join the crowd of people gathered with political or social demands. Such public advocates a kind of detonator explosion and instigator of violence.

The concept of «aggression» is not equivalent to the concept of «aggressiveness». It is introduced the individual personality characteristics that potentiate aggressive behavior. It is drawn attention to the importance of pathopsychological determinants of unlawful conduct, which are associated with abnormalities of personality. Mental anomalies complicate human control mechanisms. It is alleged that the action of biological determinants of unlawful conduct is pretty limited.

Conclusions were drawn that the determination of unlawful conduct is stipulated by combination of factors, each of which performs its specific functions. Along with the overall social, economic, political factors that contribute to unlawful conduct, the psychological and biological factors that determine a particular type of behavior in each case should be taken into account. Unlawful conduct of the individual is the result of a complex interaction of many factors, the effect of which is mediated by specific relations, the situation, where the individual finds him/herself. Necessary component of unlawful conduct prevention is creation of citizens' legal awareness. State seeking to make progress in illegal behavior overcoming should help ensure that moral values have become significant to humans. The society can protect themselves against offenders not because of their isolation, but by eliminating the causes of unlawful conduct.

Key words: unlawful conduct, crime, personality, morality, legal awareness, motive, determinants.

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ¹

Анотація. Розглядаються основні підходи до дослідження проблеми тіньової економіки: правовий, обліково-статистичний, кримінологічний і комплексний. Аналізуються причини існування тіньової економіки: економічні, соціальні, правові та політичні. Наголошується на важливості теоретико-правового аналізу тіньової економіки, який передбачає дослідження об'єктивної сторони причинності становлення і розвитку даного явища, проблем співвідношення економіки і права, економіки та держави. Позначаються шляхи боротьби з тіньовою економікою.

Ключові слова: тіньова економіка, криміналізація, злочинність, право, держава.

Тимошенко В.И. Обще́тeоретическая характеристика теневой экономики.

Аннотация. Рассматриваются основные подходы к исследованию проблемы теневой экономики: правовой, учётно-статистический, криминологический и комплексный. Анализируются причины существования теневой экономики: экономические, социальные, правовые и политические. Подчёркивается важность теоретико-правового анализа теневой экономики, который предусматривает исследование объективной стороны причинности становления и развития данного явления, проблем соотношения экономики и права, экономики и государства. Определяются пути борьбы с теневой экономикой.

Ключевые слова: теневая экономика, криминализация, преступность, право, государство.

Tymoshenko V.I. The general theoretical description of the shadow economy.

Annotation. The criminalization of society in general and the economy in particular is a serious challenge for Ukraine nowadays. The shadow economy has become a priority area of activity for organized crime, because it retains enormous opportunities for rapid

¹ Тимошенко В.И. Загальнотеоретична характеристика тіньової економіки // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 2 (103). С. 277–285.

unlawful enrichment, the accumulation of financial resources that are used to solve widespread tasks, even political ones.

Four main theoretical and methodological approaches to the study of the problem of the shadow economy, depending on the criteria of reference of one or another activity to the shadow one are the most often distinguished: legal, accounting and statistical, criminological and so-called integrated approach. Legal approach in which the criterion of reference of activity to shadow one is its illegal character is rather widespread.

The main reasons for the existence of the shadow economy are considered: economic, social, legal and political.

The attention is focused on the importance of the theoretical and legal analysis of the shadow economy, which envisages, first of all, the study of the objective side of the causality of the formation and development of this phenomenon, problems of the relationship between economy and law, economy and state. Thus, the theoretical and legal analysis of the shadow economy is different, for example, from the criminological, in which the emphasis is placed on the study of the subjective aspect of the causality of crimes in the field of economics.

The argument about the existence of destruction in the functioning of the state is substantiated. However, the scale of the influence of the shadow economy on all aspects of life is such that contradictions between official and informal economic activity are erased.

The shadow economy generates the corresponding shadow relationships which is called «shadow law». The shadow quasi-law comes into conflict with official law both in open forms and in hidden ones. Based on the institutions of state and society it can transform the system of law and order in a system of criminal relationship. Strengthening the role of the state in the management of social processes becomes a necessity under such conditions.

It is necessary for successful fight against shadow economy to have a complex of the interconnected social and economic, political, legal measures. First of all, the correction of the state economic policy is necessary. It should be aimed at stimulating of economic growth. Only the state which is seriously engaged in self-purification from corruption can solve the above-mentioned problems and effectively fight against the shadow economy.

Key words: shadow economy, criminalization, crime, law, state.

Нагальною проблемою для України нині є криміналізація суспільства загалом і економіки зокрема. Ця проблема притаманна багатьом країнам незалежно від рівня їх розвитку, однак особливої актуальності вона набуває за умов кризи, коли загострюються всі соціальні суперечності, виникають проблеми в економічному, соціальному, політичному, моральному розвитку суспільства. Наша держава сьогодні переживає саме такі складні часи. Політична та економічна система України виявилась малоефективною, якщо оцінювати її з точки зору наявності умов для демократичного розвитку суспільства, для скорочення відставання від розвинутих країн світу. Причиною цього є відсутність інституційних та структурних реформ, які іншим країнам вдалося успішно провести. Перед Україною постали виклики, кожен з яких можна назвати історичним за масштабами та значенням для майбутньої долі держави. Серед них, зокрема, війна на сході країни, невдалі або незавершені реформи в усіх сферах суспільного життя, економічна криза, девальвація національної валюти, безробіття, зuboження населення, корупція – усе це стимулює катастрофічне зростання злочинності. Особливу небезпеку становить корупція, що набула тотального поширення. Вона перешкоджає провадженню соціально-економічного реформування, дискредитує не лише державні інститути в очах населення, а й нашу державність перед світовою спільнотою. Корупція впливає на правосвідомість населення, деформує її, тим самим стимулює злочинність. Усе це зумовлює існування економічної діяльності тіньового, нелегального характеру. Тіньова економіка стала матеріальною основою, на якій сформувалася кримінальна структура.

За результатами дослідження економіки 28 країн, проведеного міжнародною Асоціацією дипломованих сертифікованих бухгалтерів (ACCA) і оприлюдненого наприкінці червня 2017 р., Україна потрапила до п'ятірки країн із найвищим рівнем тіньової економіки. Виявилось, що обсяг тіньової економіки в Україні становить 1 трлн. 95,3 млрд.

гривень або 45,96% від торішнього ВВП країни, який складає 2,38 трлн. гривень¹.

Тіньова економіка стала пріоритетною сферою діяльності організованої злочинності, адже надає неабиякі можливості для швидкого незаконного збагачення, накопичення статків, які використовуються для виконання пріоритетних завдань, навіть політичних. Масштаби криміналізації тіньової економіки зараз такі, що вже можна говорити про нову соціально-економічну реальність зі стійкою системою високо криміналізованих відносин, здатних до самовідтворення. Підстави для такого твердження очевидні: майже відкрите кримінальне накопичення капіталу, у тому числі й за рахунок «відмивання» коштів, одержаних нелегальним шляхом; використання у корисливих цілях бюджетних коштів; незаконна приватизація державного майна; безкарний «віджим» бізнесу; масштабне вивезення капіталу за кордон, у тому числі в офшорні зони; ухиляння різними способами від сплати податків.

Нині криміногенна ситуація є надто тривожною. Масштаби цієї проблеми вже свідчать про реальну загрозу національній безпеці. Успіхи у боротьбі зі злочинністю, безумовно, багато в чому залежать від ефективної діяльності держави і правоохоронних органів. Водночас виконання зазначеного завдання неможливе без виявлення сутності тіньової економіки, дослідження об'єктивної сторони причин становлення й розвитку цього явища. Зазначена обставина зумовлює актуальність висвітленої в статті проблеми.

Тіньова економіка – це соціальне явище, яке супроводжує людську цивілізацію протягом усього історичного поступу. Термін «тіньова економіка» набув поширення лише на початку 1970 року. Його вживали на позначення прихованих доходів і способів їх приховування, а згодом – діяльності суб'єктів господарювання, офіційно не зареєстрованої у відповідних державних органах.

Грунтовно досліджувати тіньову економіку розпочали на межі 1980–90-х років XX століття. Одним із перших дослідників цього явища був американський учений П. Гутман,

¹ Україна попала в топ-5 стран с крупнейшей теневой экономикой. URL.: <https://www.rbc.ua/rus/news/ukraina-popala-top-5-stran-krupneyshey-tenevoy-1498836744.html>

який 1977 року опублікував статтю «Підпільна економіка», де детально проаналізував необхідність контролю тіньової економічної діяльності. Пізніше до цієї проблеми звертались відомі зарубіжні вчені: Х. Бек, П. Вілес, Д. Блейдс, Г. Гроссман, Б. Даллаго, А. Ділнот, Л. Дрекслер, Б. Казиміер, Б. Контіні, Ш. Лейтер, К. Морріс, В. Танзі, Л.І. Шеллі, Ф. Шнайдер, Е. Фейг, Б. Фрей та ін.¹ Досліджували тіньову економіку і вітчизняні вчені, зокрема В.Д. Базилевич, З.С. Варналій, В.М. Дрьомін, Я.Я. Дяченко, Я.А. Жаліло, О.Г. Кальман, Т.Т. Ковальчук, І.І. Мазур, А.І. Мокій, І.В. Озерський, В.М. Попович, В.А. Предборський, І.І. Пузанов та ін.

Проблема тіньової економіки є багатоаспектною. Її вивчають економісти, юристи, соціологи, філософи, політологи. У науковій літературі найчастіше виділяють чотири основні теоретикометодологічні підходи до дослідження цього питання залежно від критерію належності тієї чи іншої діяльності до тіньової: правовий, обліково-статистичний, кримінологічний і так званий комплексний.

За правового або юридичного підходу критерієм віднесення діяльності до тіньової є її протиправний характер. Відповідно, тіньовою визнають лише нелегальну, кримінальну економіку. Наприклад, на думку В.М. Дрьоміна, тіньова економіка є соціально-економічним явищем, що тісно пов'язане зі злочинною діяльністю. У широкому значенні тіньова економіка – це неконтрольована державою сфера виробництва, розподілу, обміну і споживання. У вузькому значенні – це економічна діяльність, що порушує чинне законодавство, зокрема кримінально-правове². На жаль, поза увагою дослідників у цьому контексті залишається економічна сутність тіньової економіки.

За обліково-статистичного підходу критерієм тіньової економіки визнається відсутність реєстрації господарської

¹ Карпунина Е.К. Теневая экономика как слабое звено СНГ // Социально-экономические условия и процессы. 2007. Выпуск № 4 (008). URL.: <http://cyberleninka.ru/article/n/tenevaya-ekonomika-kak-slaboe-zveno-sns>

² Дрьомін В.М. Формування тіньової економіки у сфері господарської діяльності як соціального інституту. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Вип. 56 / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. Р.М. Мінченко. URL.: <http://criminology.onua.edu.ua/?p=473>

діяльності офіційною статистикою. Причому часто зовсім не враховують різних форм діяльності, які хоча і не підпадають під критерій реєстрації, але фактично є тіньовими методами ведення господарської діяльності.

Представники кримінологічного підходу вважають тіньовою економікою лише протиправні види діяльності, які завдали або здатні завдати шкоди суспільству. Нерідко до неї належать також звичайні кримінальні діяння (крадіжки, вимагання тощо).

Цікавим є комплексний підхід, що ґрунтується на поєднанні зазначених вище критеріїв. Його прихильники, характеризуючи досліджуване явище, називають економіку не «тіньова», а «незареєстрована», що значно розширює об'єкт дослідження. Однак такий підхід є недостатньо ефективним, по-перше, через масове поширення присадибних господарств та індивідуального виробництва товарів і послуг не для продажу, а для особистого споживання; по-друге, через недосконалість підходу і його недостатню аргументованість.

Окремі вчені обстоюють економічний підхід, за якого тіньову економіку визначають як виробництво, що ухиляється від податків, або ж поєднують його з кримінологічним підходом. Інші дотримуються економіко-правового підходу. Зокрема, А.І. Татаркін пропонує розглядати цей феномен як систему стійких економічних відносин господарюючих суб'єктів і фізичних осіб щодо виробництва, розподілу та споживання доходів способами, відносно яких передбачено певні обмеження і заборони (правові, моральні, морально-етичні тощо). Ця система охоплює: здійснення незареєстрованої діяльності, що підлягає обов'язковій реєстрації; неліцензійне виробництво продукції, товарів, робіт і послуг; провадження господарської діяльності з порушенням антимонопольного, рекламного, авторського та подібних видів законодавства; повне або часткове ухилення від сплати податків і зборів; контрабандне ввезення та вивезення товарів; перевищення повноважень (або відмову від їх виконання) державними

службовцями з регулювання економічної діяльності господарюючих суб'єктів¹.

Представники природно-правової теорії права акцентують увагу на розмежуванні неправової і тіньової економіки. На думку К.В. Привалова, неправова економіка як об'єктивна реальність є більш широким поняттям, ніж тіньова економіка. Лише найнебезпечніша частина неправової економічної діяльності, яка зберігається попри норми закону, що її забороняють, становить масив тіньової економіки. Неправова економіка – це лише об'єктивна реальність, а тіньова – явище об'єктивно-суб'єктивне, результат взаємодії об'єктивних економічних процесів і суб'єктивної волі держави².

Слушною є позиція В.М. Поповича, який виділяє у структурі тіньової економіки кримінальну тіньову економіку і некримінальну. За його словами, тіньова економіка – це сукупність соціально-нейтральних або соціально-позитивних, неоподаткованих джерел доходів громадян, отриманих від неврахованих і неоподаткованих видів економічної діяльності, а також конгломерат соціально-негативних джерел тіньових доходів та антисоціальних джерел тіньових капіталів, отриманих за рахунок здійснення протиправних криміналізованих і криміногенних, але некриміналізованих, тіньових діянь у тих або інших сегментах суспільно-економічних, фінансових, цивільно-правових відносин у сфері цивільного обороту речей, прав, дій країни в цілому³. Отже, тіньова економіка охоплює як правомірні, так і криміналізовані види економічної діяльності.

Тіньова економіка відображає стан легальної економіки: чим він гірший, тим більше активізується делінквентна частина економічної системи. Передумовою існування тіньової економіки є те, що зміни в економічній сфері життя суспільства відбуваються швидше, ніж зміни в законодавстві. Тому частина економічних відносин неминуче вступає в суперечність із

¹ Татаркин А.И. Теоретико-методологические подходы исследования теневой экономики. URL.: http://bmpravo.ru/show_stat.php?stat=432

² Привалов К.В. Теневая экономика (теоретико-правовой аспект): учеб. пособие / В.К. Привалов. Санкт-Петербург: Изд-во Политехн. ун-та, 2012. С. 17.

³ Попович В.М. Теорія дегінізації економіки / Монографія. Ірпінь, НВЦ АДПСУ, 2001. С. 101.

чинним законодавством, виконуючи компенсаторну функцію та задовольняючи потреби громадян, які легальна економіка реалізувати нездатна. Можна стверджувати, що тіньова економіка означена подвійним впливом на соціально-економічну ситуацію в країні: позитивний (стабілізаційний) і негативний (дестабілізаційний). Однак загалом вплив тіньової економіки на суспільство є негативним. Він породжує низку наслідків, що позначаються на економіці держави.

Домінантою сутності тіньової економіки є економічне підґрунтя, що полягає в специфіці результатів діяльності. Основним таким результатом є деструктивна економіка, що завдає шкоди суспільству, зокрема кожному його члену, руйнуючи або стримуючи нормальний розвиток як людини, так і соціуму загалом. Відповідно, руйнації зазнає і держава. Переважно саме цей аспект є ключовим предметом досліджень сучасних науковців.

На нашу думку, не менш актуальним є теоретико-правовий аналіз тіньової економіки, який передбачає вивчення об'єктивної сторони причиновості становлення та розвитку цього явища, проблем співвідношення економіки з правом, а також державою. Цим теоретико-правовий аналіз тіньової економіки відрізняється, наприклад, від кримінологічного, за якого увагу акцентують на вивченні суб'єктивної сторони причиновості злочинів у сфері економіки.

Серед ключових причин існування тіньової економіки можна виокремити економічні, соціальні, правові та політичні. Так, до економічних належать: економічна нестабільність; розбалансованість різних сфер економіки; значні масштаби державного сектора в економіці; низькі темпи економічного розвитку й непослідовність економічних реформ; прорахунки державного управління економікою; значне податкове навантаження на суб'єктів економічної діяльності. Соціальними факторами є: низький рівень життя населення; високі показники безробіття та прагнення частини населення одержати доходи в будь-який спосіб; подвійні стандарти за розподілу валового внутрішнього продукту; несправедливість у всіх сферах суспільного життя; усі форми дискримінації, засилля кланових структур, кумівство; традиції вирішувати питання шляхом дачі або взяття хабарів та надання послуг; бракування стійких

демократичних традицій; відсутність ідеології суспільного розвитку. Правовими факторами слід вважати: недосконалість законодавства, відсутність чіткого розмежування офіційної та неофіційної економічної діяльності; нестабільність правової бази; неефективна робота правоохоронних органів. До політичних причин існування тіньової економіки належать: низький авторитет державної влади серед населення, її слабкість; політична нестабільність.

Однією з найгостріших проблем соціально-політичної дійсності, що постали перед Україною, є корупція. У Довідковому документі ООН про міжнародну боротьбу з корупцією остання розглядається як зловживання державною владою для одержання вигоди в особистих цілях¹. Багатоманітність проявів корупції засвідчує, що вона є як економічною, так і політичною, культурною, кримінальною проблемою. Корупція є одним із найбільш істотних факторів організованої злочинності. Деформація економічних відносин, виражена в кримінальній економічній поведінці суб'єктів господарської діяльності, створила ситуацію, коли корупція поряд з організованою злочинністю стала важливою умовою функціонування ринку як такого, що позначилося на модифікуванні власне корупції. Зараз вже можна констатувати, що корупція глибоко проникла в усі сфери життєдіяльності, фактично криміналізувавши суспільство.

Усі зазначені фактори, з одного боку, підвищують ступінь вразливості економіки для недобросовісних учасників економічних відносин, а з іншого – зумовлюють неефективність економіки, її нездатність забезпечити міцну економічну базу функціонування держави, створити належні умови для життя населення.

Між вищезазначеними явищами існує тісний діалектичний зв'язок: по-перше, слабка в економічному відношенні держава не може забезпечити свою безпеку і безпеку своїх громадян, ефективно протидіяти економічній злочинності; по-друге, представники останньої, відчуючи свою безкарність, відвойовують у суспільства і держави все нові

¹ Справочный документ о международной борьбе с коррупцией, подготовленный Секретариатом ООН/A/CONF.169/14.13Apr.1995. URL.: www.pravo.vuzlib.net/book_z232_page_7.html

й нові сегменти економіки, поступово збільшуючи криміналізацію економічної сфери загалом, що не дає їй розвиватися відповідно до законів цивілізованого, легального ринку і демократичного суспільства.

Узагальнення причин поширення тіньової економіки, криміналізації суспільних відносин в економічній, а отже і в політичній сферах, дає змогу зробити припущення про наявність деструкції у функціонуванні держави. Адже масштабність впливу тіньової економіки на всі аспекти життя зумовлює стирання суперечностей між офіційною та неофіційною господарською діяльністю. У суспільстві відбувається утворення й відтворення паралельних цілісних соціально-економічних структур у межах позаправових відносин, здатних за умов збереження наявних тенденцій підпорядковувати собі економіку країни та сформувати мафіозно-кланову систему суспільних відносин¹. Унаслідок цього підривається довіра до влади, виникає ситуація цілковитої соціальної незахищеності, невпевненості в майбутньому, зневіри в спроможності реалізувати конституційні права й свободи.

Тіньова економіка формує відповідні тіньові відносини, які отримали назву «тіньове право». Тіньове квазіправо протистоїть офіційному праву як у відкритих формах, так і прихованих. Спираючись на інститути держави й суспільства, воно здатне трансформувати правопорядок у певну систему кримінальних відносин. За таких умов особливого значення набуває потреба в посиленні ролі держави в управлінні суспільними процесами.

Саме держава має у законодавчому порядку заборонити найбільш небезпечні форми деструктивної економіки. За сучасних умов одним із найважливіших завдань держави є легалізація тіньової економіки, залучення її до нормальної системи ринкової економіки. Це передбачає розвиток і вдосконалення власне ринкових відносин, якнайшвидше впровадження у господарську практику ринкових правил гри,

¹ Гуров М.П., Квитчук М.А. Теневая экономика и деструкция государства: проблема обеспечения экономической безопасности. URL.: <http://cyberleninka.ru/article/n/tenevaya-ekonomika-i-destruktsiya-gosudarstva-problema-obespecheniya-ekonomicheskoy-bezopasnosti>

забезпечення заходів державної підтримки та правові гарантії реалізації цих складних трансформаційних процесів.

Ринкова економіка й демократичні цінності правових держав сприяють встановленню механізмів саморегуляції масштабів деструктивної економіки. Ідеться про профспілковий рух, союзи споживачів, громадський рух із захисту природи, самозахист індивідуумів (від силових способів до різноманітних форм усвідомлення власного місця у світі, що певною мірою позначається на поведінці людини).

Отже, становлення та розвиток тіньової економіки тісно пов'язані з правовим життям суспільства. Масштаби тінізації економіки здебільшого залежать від кількості та якості законодавчих норм, що регулюють економіку, ефективності їх реалізації, рівня розвитку правосвідомості громадян. Запорукою успішної боротьби з тіньовою економікою є комплекс взаємопов'язаних соціально-економічних, політичних, правових заходів. Передусім необхідним є корегування державної економічної політики, яка має бути спрямована на стимулювання економічного зростання. Ситуація, за якої перерозподільна функція економіки стає пріоритетною, є неприпустимою. Непричетні до розподілу матеріальних цінностей особи стають зайвими у своїй державі, вони не можуть знайти офіційну роботу, задовольнити власні потреби на законних підставах. Унаслідок цього трудова міграція в країнах близького і далекого зарубіжжя разом із низьким рівнем і скороченням тривалості життя призвела до суттєвого зменшення чисельності населення країни.

Розв'язати вищезазначені проблеми, а значить і результативно протидіяти тіньовій економіці, може лише сильна держава. Для цього вона має передусім прагнути до самоочищення від корупції.

МАРГІНАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ЯК КРИМІНОГЕННИЙ ФАКТОР¹

Анотація. У статті розглядається феномен маргіналізації суспільства, його сутність, причини, обґрунтовується думка, що маргіналізація є проявом кризового стану соціуму. Характеризується специфічний тип особистості маргінала. Акцентується увага на поведінці людини у маргінальній ситуації та зв'язку маргіналізації суспільства зі злочинністю. Визначаються шляхи запобігання маргіналізації суспільства.

Ключові слова: маргінал, маргіналізація, криза, суспільство, особистість, міграція, злочинність.

Тимошенко В.І. Маргинализация общества как криминогенный фактор.

Аннотация. В статье рассматривается феномен маргинализации общества, его сущность, причины, обосновывается мнение, что маргинализация является проявлением кризисного состояния социума. Характеризуется специфический тип личности маргинала. Акцентируется внимание на поведении человека в маргинальной ситуации и связи маргинализации общества с преступностью. Определяются пути предотвращения маргинализации общества.

Ключевые слова: маргинал, маргинализация, кризис, общество, личность, миграция, преступность.

Tymoshenko V.I. Marginalization of society as criminogenic factor.

Annotation. The relevance of a problem of marginalization for the current state of crisis in Ukraine is considered in the article. Such social phenomena as violation of the principle of equality, sharp social delimitation, unemployment, inflation, corruption, poverty are the determining factors nowadays; they contribute to the marginalization of society. The special type of the personality with a crisis or catastrophic consciousness has already formed.

The origin of the term «marginal man» is studied. The essence of marginalization and its causes, among which the main place is taken by transformational processes in society, which are always

¹ Тимошенко В.І. Маргіналізація суспільства як криминогенний фактор // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2017 р. № 2 (14). С. 38–48. (Внесено ряд змін щодо статистичних даних станом на 2020 р.).

accompanied by an increase of negative phenomena in the spheres of economy, politics and spiritual life is characterized. In particular, marginalization of society promotes the imposition of Western values, which are not always acceptable to the mentality of Ukrainians. It leads to the alienation of citizens, their apathy and cynicism, mistrust of power. Such factors as the poorly thought-out national and migration policy of the state, the expansion of cultural ties between peoples, the availability of information through the Internet can contribute to the formation of the phenomenon of marginal person.

An important place among the factors of marginalization is taken by globalization, which entails a rapid mix of diverse cultures. People find themselves on the verge of different social forces, different ideologies and religions, which they are difficult to join. As a result, they become outcasts of society. The nature of the modern city can be the source of the marginality.

Migrants, unattended minors, persons engaged in vagrancy or begging, persons without a definite place of residence, persons who do not have a permanent place of employment, prisoners, persons who were convicted, sentenced, released from prison and did not try to make some lifestyle changes, persons involved in prostitution, chronic alcoholics, drug addicts; toxicants and others belong to the category of people who have the marginal lifestyle.

The specific type of personality of the marginal person is characterized. The main psychological aspect that defines the people who have the marginal lifestyle is a factor of exclusion, by virtue of which they oppose themselves to others, violate the norms of law and morals.

A characteristic feature of the marginal personality is legal nihilism. A typical form of manifestation of the legal nihilism of marginalized groups can be called a deliberate violation of current legal acts, massive non-compliance with legal requirements. The lack of norms generates a total criminalization of social relations. It is grounded that the marginal situation can be a serious crime-causing factor. Marginal persons are often the victims of various crimes or criminals. The marginal lifestyle usually precedes the commission of crimes, and the deepening and spreading of marginalization processes negatively affects the quantitative and qualitative state of crime.

It is argued that the marginalization of society should be tackled economically by raising the standard of living of the people,

reducing poverty, unemployment, stratification of society into super-rich, low-income groups and poor people.

Key words: *marginal person, marginalization, crisis, society, personality, migration, crime.*

Нині Україна обрала шлях складних політичних, економічних і соціальних перетворень. Задекларовано нові демократичні принципи, загальнолюдські цінності і європейські стандарти життя, однак реальність, на жаль, зовсім інша. Порушення принципу рівності, різке соціальне розмежування, безробіття, інфляція, корупція, бідність – саме такі соціальні феномени нині є визначальними. Причому бідність стала в Україні хронічним і вкрай масовим соціальним явищем. Бідними, як відомо, легше управляти. Їх легше експлуатувати, маніпулювати їх свідомістю. Від бідності півкроку до злиднів. І ця постійна загроза значно впливає на поведінку людей¹. Можна стверджувати, що зараз вже сформувався особливий тип особистості з кризовою або катастрофічною свідомістю. Апатія, цинізм, байдужість пересічної людини – це реалії сьогодення. Людина відгороджується від «незручної» соціальної реальності жорстким психологічним бар'єром, повністю занурюється у приватне життя. Захист від світу, як доведено психологами, потребує постійної підтримки і підтвердження. Для цього носій катастрофічної свідомості розшукує будь-яку негативну інформацію про чужий для нього, зовнішній світ. Позитивна інформація ним просто заперечується, сприймається як помилкова. Для сучасної людини, як і для суспільства загалом, характерна підвищена сугестивність і доступність для маніпуляцій іззовні, агресивність щодо зовнішнього світу та самої себе.

Перспектива також не дуже втішна, адже кількість людей, які втратили свій соціальний статус і не змогли знайти новий, продовжує зростати. Системи цінностей, що існували, вже зруйновано, а нові не створено. Ситуація ускладнюється через незавершені реформи, відсутність економічного зростання. Все це доповнюється величезним зовнішнім боргом. За даними

¹ Сиренко В. К. вопросу о причинах бедности в Украине // Актуальные проблемы современной Украины (правовой аспект). Сборник статей. Киев: Изд-во «Прогресс», 2017. С. 93, 96.

Національного банку України на кінець першого кварталу 2020 р. обсяг валового зовнішнього боргу України складає 120.3 млрд дол. США¹. Скорочення виробництва призвело до того, що значна частина населення, у тому числі працездатного, змушена шукати роботу за кордоном. Загрозливих масштабів набуває злочинність, падіння моралі і моральності, ціннісно-нормативна дезорганізація, правовий нігілізм, алкоголізм, наркоманія, неконтрольована міграція.

Від початку війни на сході України додалась проблема вимушених переселенців, які втратили житло, роботу, майно, свій соціальний статус і виявились фактично обмеженими у правах і свободах. У результаті всього вищезазначеного деякі категорії населення донині не змогли адаптуватися в нових умовах, виявились на узбіччі життя, стали маргіналами.

Невтішну картину процесу маргіналізації демонструє також студентська молодь. Значна частина студентів не пов'язує своє майбутнє з професією, яку набуває, отже є потенційними маргіналами. Кожен четвертий мешканець найбільших міст України (24,4%) вважає отриману ним освіту марною². Останніми роками посилились тенденції сепаратизму як способу збільшення політичного капіталу регіональних політичних еліт, що призвело до їх слабкої контрольованості і формування регіонів з високим криміногенним потенціалом. Все це загострює проблему подальшої маргіналізації суспільства. Щоб досягти успіхів у вирішенні цієї проблеми, необхідно визначити домінуючі джерела маргіналізації та знайти дієві способи її подолання.

Маргінал (у широкому розумінні) – це особа, спосіб життя і світогляд якої сягають за межі, прийняті в конкретному соціумі. Сам термін «маргінал» (від лат. *margo* – край, межа, кордон) традиційно свідчить про граничне, невизначене становище людини між двома або більше соціокультурними світами. Разом з тим людина може стати маргіналом також у результаті взаємодії з однією складною соціальною структурою або культурою.

¹ Зовнішній борг України на кінець I кварталу 2020 року. URL.: https://bank.gov.ua/files/ES/ExDebt_q.pdf

² Кожен четвертий українець вважає отриману ним освіту марною – опитування. URL.: <https://www.unian.ua/society/2268914-kojen-chetvertiy-ukrajinetstvujae-otrimanu-nim-osvitu-mamoyu-opituvannya.html>

Маргінальність може розглядатись як специфічне ставлення індивіда або соціальної групи до наявного суспільного ладу, певних соціальних спільностей. Вона може мати як конструктивне, так і деструктивне спрямування¹. Соціальна маргінальність може породжувати культурну маргінальність. І навпаки, ідейні маргінали можуть зазнавати репресій з боку референтного суспільства і, в силу цього, перетворитися на соціальних маргіналів. Обстановку, що є граничною, проміжною, перехідною для особистості або групи стосовно будь-якої соціальної спільності, називають маргінальною ситуацією. Маргінальна ситуація може дати поштовх інтелектуальній, художній творчості, оновленню духовної історії людства. З огляду на тему статті, доцільно розглянути саме деструктивний аспект. Процес витіснення індивідів або цілих соціальних груп за межі наявної суспільної структури чи культури в результаті соціальних або інших трансформацій називають маргіналізацією.

Дослідження проблеми маргіналізації започаткував німецький філософ і соціолог Георг Зіммель – один із провідних представників популярного на межі XIX–XX ст. ірраціоналістичного напрямку європейської філософії, що отримав назву «філософія життя». Термінологічно ця проблема на той час не була пов'язана із загальноприйнятою назвою нині. Так, Г. Зіммель поверхово охарактеризував феномен маргінала, взявши за основу соціальний тип «чужинця». Він розглядав «чужинця» як людину, що поєднує близькість і віддаленість стосовно групи. Це той, хто фізично перебуває в групі, але не належить їй первинно як член цієї групи. Це той, хто не поділяє історію, традиції цієї групи, є прибульцем або тим, хто на певний час зупинився «в гостях» у даній групі. Чужинець – це той, хто показує групі її межу, втілює цю межу. Вчений наголошував на конфліктогенності маргінального стану².

Термін «маргінал» уперше вжив американський соціолог Роберт Парк у 1928 році саме при вивченні мігрантів і

¹ Кемалова Л.И., Парунова Ю.Д. Личность маргинала и возможности её социализации в условиях транзитивного общества. Симферополь. Керчь: Таврия, 2010. С. 51, 52. URL.: <http://lib.rada.gov.ua/LibRada/static/about/text/Marginal.pdf>

² Зіммель Г. Экскурсе о чужаке / Пер. А.Ф. Филиппова // Социологическая теория: история, современность, перспективы. Альманах журнала «Социологическое обозрение». Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2008. С. 8, 9.

переселенців, які не змогли цілком пристосувати свої набуті раніше звички до нового середовища. Такі особи перебували на своєрідній межі між соціальними групами, прагнучи стати частиною однієї з них. Р. Парк розглядав маргінала як людину, яка несе в собі культурний конфлікт зіткнення різних груп, різних культур, різних цивілізацій¹.

У 30-х рр. ХХ століття американський культуролог Е. Стоунквіст розробив концепцію «маргінальної особистості», яку визначав як «культурний гібрид», що неминуче перебуває в маргінальній ситуації – «на межі» як домінуючої групи, так і групи, з якої вона походить і яка розглядає її як відступника. Зокрема, Е. Стоунквіст виокремлює загальні риси маргінальної людини: дезорганізація, тривожність, внутрішня напруга, ізолюваність, розчарування, відчай, руйнація суспільних зв'язків, егоцентричність, підвищена чутливість і самосвідомість, загострене почуття раси і своєї расової приналежності, а також подвійна, нестійка, схильна до коливань ідентифікація, хворобливий стан духу, комплекс неповноцінності. Все це призводить до різних форм душевного розладу та девіантної поведінки. Вчений висловив думку, що природа маргінальності людини досить складна і неоднозначна: навіть два індивіди, що перебувають в однаковій ситуації, реагують на неї по-різному, залежно від особливостей особистості².

Головною причиною маргіналізації суспільства є його кризовий стан. Можна сказати, що маргіналізація є проявом кризового стану суспільства. Трансформаційні процеси в суспільстві завжди супроводжуються наростанням негативних явищ у сферах економіки, політики, духовного життя, а також появою серйозних загальнолюдських проблем. Криза суспільної свідомості може розглядатися не лише як наслідок відображення проблем у суспільному бутті, а й як їх важлива причина. Визначальними характеристиками сучасної кризи є: розпад наявних зв'язків між суспільством і особистістю; нестійкий стан соціального організму; нівелювання базових цінностей; домінування матеріального над духовним і партикулярних

¹ Park R. E. Human migration and the marginal man. *The American Journal of Sociology*. 1928. Vol. 33. № 6. (May). P. 881–893.

² Онзимба Ленгонго Ж.Б. Проблема маргинальной личности в американской социологии // Вестник РУДН, серия Социологическая. 2003. № 1 (4). С. 162.

цінностей над цінностями, що пов'язані із загальним благом. Трансформація суспільної свідомості в ситуації соціальної кризи пов'язана з рядом кризових тенденцій, до найважливіших з яких можна віднести соціальний атомізм, антиномічність, кризу соціокультурної ідентичності, соціальну аномію, зростання ксенофобії і екстремізму. Причиною соціальної кризи сучасності є дезінтеграційні процеси, пов'язані з фрагментацією ціннісних підстав соціального життя. Сучасна ціннісна криза проявляється в двох формах: у розриві єдиного духовного простору та у втраті соціокультурної ідентичності¹.

Маргіналізацію суспільства стимулює і так звана вестернізація, тобто запозичення західноєвропейської та англо-американської моделі життя, прагнення сучасної політичної еліти швидкими темпами замінити традиційні механізми функціонування економічної, політичної і культурної сфер на відповідні механізми західного зразка, нав'язування західних цінностей, які не завжди прийнятні для менталітету українця. У кінцевому підсумку все це призводить до відчуження громадян, їх занурення у власні проблеми, недовіри до влади і стрімкої маргіналізації.

Ситуація відносної політичної стабільності також не гарантує відсутності проблем з маргіналізацією суспільства. Недосконала національна і міграційна політика держави, розширення культурних зв'язків між народами, доступність різноманітної інформації завдяки мережі Інтернет, – все це може призводити до феномена маргінальної людини. У свідомості такої людини тісно переплітаються суперечливі елементи двох або більше культур, вони породжують відчуття роздвоєності, неоднозначності своєї культури, соціальної та етнічної належності. Це породжує як суб'єктивні проблеми, внутрішній розлад, складнощі з необхідною для душевної рівноваги етнокультурною та соціальною ідентифікацією, так і проблеми

¹ Арутюнян К.С. Трансформация общественного сознания в условиях социального кризиса [Электронный ресурс]: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Арутюнян Каринэ Сергеевна; Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Мордовский государственный университет им. Н.П. Огарёва». Саранск, 2013. 163 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/transformatsiya-obshchestvennogo-soznaniya-v-usloviyakh-sotsialnogo-krizisa>

взаємодії з іншими індивідами, соціальними групами, соціальними інститутами. Етнічна, соціальна приналежність, культурно-світоглядні установки впливають на поведінку особистості в конкретній ситуації, навіть на увесь її життєвий шлях. Подвійність, неконкретність може бути причиною, у кращому випадку, нерозуміння і настороженості з боку суспільства стосовно такої особистості, у гіршому випадку – жорстокого її гоніння.

Важливе місце серед факторів маргіналізації займає глобалізація. Як відомо, глобалізація – це об'єктивний процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції, сутністю якого є зростаючий взаємозв'язок і взаємозалежність національних економік, національних політичних і соціальних систем, національних культур, а також взаємодія людини і навколишнього середовища. Глобалізація тягне за собою стрімке поєднання різноманітних культур, люди опиняються на межі різних соціальних сил, різних ідеологій та релігій, до яких їм не завжди легко долучитися. У результаті стають вигнанцями суспільства.

Джерелом маргінальності може бути природа сучасного міста з його різноманіттям культур, послабленням традиційних соціальних інститутів і загостренням проблеми ідентифікації людини¹. Місто, як відомо, провокує депресію. До того ж великі міста вирізняються концентрацією значної кількості людей на обмеженій території. Це породжує конфлікти об'єктивного і суб'єктивного характеру і часто спричиняє різноманітні злочини, передусім спрямовані проти особистості.

У науковій літературі виділяють категорії осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя. Традиційно маргіналами називають вже згаданих мігрантів, що прибули з регіонів економічної стагнації і політичної нестабільності. Міграція досить часто супроводжується формуванням у відносно економічно благополучних регіонах етнічних кримінальних груп. До числа маргіналів також зараховують: бездоглядних неповнолітніх; неповнолітніх, які перебувають у неформальних об'єднаннях антисоціальної спрямованості (скінхеди, агресивно налаштовані

¹ Шакун В.І. Урбанізація і злочинність [Текст]: Монографія / В.І. Шакун; Міністерство внутр. справ України. Укр. акад. внутр. справ. Київ: [б. в.], 1996. 256 с.

фанати та ін.); осіб, які займаються бродяжництвом або жебрацтвом; осіб без визначеного місця проживання; осіб, які не мають постійного місця роботи, у тому числі тих, хто офіційно визнаний безробітним і ухиляється від працевлаштування; засуджених, які перебувають у пенітенціарних установах, при цьому порушують режим виконання і відбування покарання та схильні до скоєння злочинів; осіб, які були засуджені, відбули покарання, звільнені з місць позбавлення волі, але не стали на шлях виправлення; осіб, що займаються проституцією; хронічних алкоголіків, наркоманів і токсикоманів; ВІЛ-інфікованих, хворих на СНІД, венеричні захворювання, які ухиляються від лікування; осіб з хворобливим і патологічним потягом до азартних ігор (ігромани, комп'ютеромани та ін.); осіб з адаптаційним синдромом, тобто осіб з обмеженими фізичними можливостями, психічно хворих, олігофренів і розумово відсталих та деяких інших осіб, яким притаманна делінквентна поведінка і які схильні до вчинення злочинів¹. Маргіналами нерідко стають вихідці з неблагополучних сімей, які не змогли здобути належну освіту, не мають професії, постійного місця проживання, роботи, суспільно корисних зв'язків.

Основним психологічним аспектом, що характеризує осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя, є фактор відчуження, унаслідок чого вони протиставляють себе оточуючим, у першу чергу родичам і близьким, ізолюються від загальноприйнятих суспільних зв'язків, порушують норми права і моралі. У результаті людина перестає бути активним, повноцінним членом суспільства, втрачає позитивний зв'язок з ним. Внутрішня спустошеність, викликана ослабленням, розпадом ціннісно-нормативних, духовних зв'язків із суспільством, якщо не прирікає людину на апатію і бездіяльність, то підштовхує її до асоціальних дій. Маргінальність стає особливою формою соціального життя індивіда (суспільної групи), вона негативно

¹ Степаненко Р.Ф. Предупреждение преступлений, совершаемых лицами, ведущими маргинальный образ жизни [Электронный ресурс]: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Степаненко Равия Фаритовна; Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина». Казань, 2005. URL.: <http://lawtheses.com/preduprezhdenie-prestupleniy-sovershaemyh-litsami-veduschimi-marginalnyy-obraz-zhizni>

впливає на структуру суспільства і призводить до деформації традицій, соціальних орієнтирів і ціннісних установок, руйнування міжособистісних зв'язків, відчуження від ряду економічних, правових, політичних процесів і формування специфічного типу особистості маргінала. Істотну роль при цьому відіграє сугестивність людини. Зокрема, підвищений сугестивності сприяють певні властивості особистості, а саме: невпевненість у собі, низька самооцінка, відчуття власної неповноцінності, покірність, боязкість, сором'язливість, довірливість, тривожність, екстравертованість, підвищена емоційність, вразливість, слабкість логічного мислення, повільний темп психічної діяльності.

З огляду на вищезазначене, у людини виникають серйозні сумніви у власній цінності, руйнуються зв'язки з друзями, з'являється постійний страх бути проігнорованою, знехтуваною, забутою, ображеною. Вияви маргіальності можливі у різних формах «відходу від реальності», добровільної самоізоляції або примусового відсторонення маргіальних суб'єктів від нормального спілкування в соціумі. Нерідко маргінал застосовує психологічний захисний механізм агресії. При цьому агресивна поведінка проявляється не лише відкрито, а й у прихованих, замаскованих формах. Маргіальна особистість може спрямовувати свою агресію на таких осіб і об'єкти, які взагалі не пов'язані з її станом фрустрації. Відбувається підміна об'єкта. Це має місце у тих випадках, коли людина не має можливості відкрито спрямувати свою агресію на фрустратора і зганяє злість на випадкових людей¹.

Для маргіальної поведінки характерними є граничність, балансування на межі правомірного та неправомірного, тобто вона охоплює і правомірну, але близьку до неправомірної, і неправомірну поведінку. Така поведінка суб'єкта передбачає рівні можливості вчинення ним правопорушення або правомірного вчинку. Маргінали нерідко стають жертвами різних злочинів або злочинцями, а маргіальний спосіб життя зазвичай передує вчиненню особою злочину.

¹ Макаренко О.Н. К вопросу о психологии маргинальной личности // Вестник Волгоградского гос. ун-та. Серия. 7: Философия. Социология и социальные технологии. 2009. № 1 (9). С. 174. URL.: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-psihologii-marginalnoy-lichnosti>

Характерною рисою маргінальної особистості є правовий нігілізм. Можливі ситуації, коли правовий нігілізм провокує саме право. Прикладом такої ситуації є прийняття протизаконних актів, недосконалих та неефективних законів, які неспроможні забезпечити захист інтересів громадян. Типовою формою прояву правового нігілізму маргінальних груп можна назвати навмисне порушення чинних нормативно-правових актів, масове невиконання юридичних приписів. Безнормність породжує тотальну криміналізацію соціальних відносин, яка, будучи результатом еволюції злочинності, відсутності ефективного її попередження, маргіналізації суспільства та створення умов, за яких послуги криміналітету виявляються для частини соціуму більш прийнятними, ніж послуги, які може надати держава, у свою чергу сприяє подальшій небезпечній еволюції злочинності. Формуючись як відображення суспільства, кримінальна сфера разом з тим поглиблює проблеми цього суспільства.

Слід зазначити, що дійовими особами маргінальної ситуації можуть бути не лише традиційні носії маргінальності (наркомани, алкоголіки, божевільні, волоцюги, асоціальні елементи), а й конформісти. У маргінальну ситуацію може потрапити навіть законослухняний громадянин (або група осіб), правова культура якого (яких) перебуває на високому рівні. Маргінальна ситуація завжди напружена, на практиці вона реалізується вкрай неоднозначно. Маргінальний статус потенційно є джерелом невротичних симптомів, важких депресій, деморалізації, індивідуальних і групових форм протесту. Особливо небезпечною є маргіналізація колишніх співробітників правоохоронних органів і військовослужбовців, звільнених із збройних сил. Людина, що опинилась у маргінальній ситуації, певною мірою відгороджується від звичного для неї соціального середовища, перед нею постає необхідність зробити вибір щодо сценарію свого подальшого перебування в соціумі. Є два варіанти поведінки особи, яка потрапила у маргінальну ситуацію: активна і пасивна. У першому випадку людина чинить опір, намагається змінити ситуацію або вийти з неї, не порушуючи закон і загальноприйняті правила поведінки. У другому випадку людина не вживає ніяких заходів, щоб вийти з цієї ситуації, інтегрується та примиряється з нею, що призводить до вчинення злочину.

Таким чином, можна дійти висновку, що конфліктогенність маргінального стану справляє дестабілізуючий вплив на соціальну структуру. Основою маргінальних явищ є процеси дезорганізації, руйнування, розриву соціальних зв'язків, які супроводжують будь-які структурні перетворення. Серед об'єктивних чинників, що сприяють маргіналізації суспільства, можна назвати наступні: трансформаційні процеси у суспільстві, суспільна криза, відсутність досвіду управління кризовим суспільством, перенесення у конкретне суспільство апробованих в інших країнах моделей демократії без урахування національних особливостей, боротьба за владу і переділ власності, зміна системи цінностей населення, недостатня розробленість нормативно-правової бази тощо. Можливість маргіналізації людини істотно залежить від її особистих якостей. Можна стверджувати, що власні страхи і неврози, зовнішній тиск, психічні розлади і антисоціальні тенденції здатні зробити людину маргіналом. Значна кількість таких індивідів у соціумі свідчить про маргіналізацію суспільства.

Маргіналізація суспільства є небезпечним процесом, який створює широкий спектр глобальних загроз. Поширення маргіналізації суспільства стимулює кількісний і якісний стан злочинності. Це серйозний криміногенний фактор.

Маргіналізацію суспільства слід долати перш за все економічним шляхом: підвищенням рівня життя народу, зниженням рівня бідності, безробіття, розшарування суспільства на надбагатих і малозабезпечених та бідних.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ТЕРОРИЗМУ¹

Проблема тероризму займає у сучасному світі одне з перших місць серед соціальних небезпек, що загрожують позитивному розвитку цивілізації. Масштаби цієї загрози настільки значні, що можна говорити про реальну небезпеку для особи, суспільства, держави, всього світового співтовариства. Тероризм у будь-якій країні підриває стійкість політичної системи суспільства, стабільність політичного курсу, завдає шкоди конституційному ладу, створює перешкоди на шляху реалізації прав і свобод людини і громадянина. Відповідно, протидія тероризму є складним і багатоплановим завданням, вона охоплює систему заходів від ідеологічних до фізичних, потребує нових можливостей у попередженні даного явища. Це стимулює наукові пошуки юристів, політологів, психологів, філософів, економістів, представників інших наук щодо пояснення сутності, причин тероризму та можливостей його попередження.

Тероризм являє собою одну з форм насильницької політичної боротьби, що порушує норми права і моралі. Явна нелегітимність характерного для тероризму насильства ставить його поза межами правомірних засобів політичної боротьби. Важлива риса, що виокремлює тероризм з-поміж інших кримінальних форм насильства, це специфічний планований ефект, а саме страх. Метою тероризму є вплив на органи державної влади (або світову спільноту) заради зміни державної політики в інтересах певних соціальних сил. Тероризм має власну ідеологію, спрямовану на руйнацію держави та її засад. Ідеологію тероризму можна визначити як сукупність вкрай радикальних ідейних настанов, які є теоретичним обґрунтуванням застосування насильства різними способами на нелегітимній основі для досягнення політичних цілей терористичних організацій. Для нього властиві крайні, радикальні погляди і методи (екстремізм).

¹ Тимошенко В.І. Політико-правовий аспект тероризму // Світ без корупції: міф чи реальність? [Текст]: матеріали дискусійної панелі Першого Харк. міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі» (м. Харків, 3–6 жовтня 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 101–105.

Згідно зі ст.1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», тероризм – це суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей¹.

У науковій літературі поняття тероризму подається по-різному. Нерідко під тероризмом розуміють сукупність терористичних актів або систематичне, соціально, політично чи ідеологічно обґрунтоване використання насильства або погроз застосування такого щодо життя, здоров'я людей, прав і законних інтересів різних суб'єктів з метою залякування суспільства і примусу третьої сторони до прийняття необхідних терористам рішень. Слід сказати, що вихідним чинником розкриття сутності тероризму є з'ясування його зв'язку з таким явищем, як терор. Питання про співвідношення термінів «терор» і «тероризм» є принциповим і основним для правильного визначення сутності тероризму. Термін «тероризм» є похідним від терміна «терор». Терор – це насильницькі дії або загроза таких (переслідування, руйнування, захоплення заручників та ін.) з метою залякування, придушення противників, нав'язування певної лінії поведінки. А тероризм – це політика терору, тобто діяльність. Тероризм є особливим організованим насильством, це різновид соціальної протидії; за своїми способами, засобами і результатами він є однією з форм ведення війни і являє собою антигромадську діяльність організованих, ідеологічно підготовлених суб'єктів².

Зазвичай тероризм нагадує про себе за умов ускладнення соціально-політичної та економічної обстановки, в періоди криз

¹ Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 № 638-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 25, ст.180. URL.: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/638-15>

² Лазарев Н.Я. Терроризм как социально-политическое явление: истоки, формы и динамика развития в современных условиях [Электронный ресурс]: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Лазарев Николай Яковлевич; Государственный университет управления. Москва, 2007. 172 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/terrorizm-kak-sotsialno-politicheskoe-yavlenie-istoki-formy-i-dinamika-razvitiya-v-sovremenn>

і формаційних зрушень. Причин тероризму багато. На думку американського філософа, соціолога і політолога І.М. Валлерстайна, причини тероризму у глобалізованому світі значною мірою визначаються диспропорцією міжнародного розподілу капіталу і глобалізацією злиднів у країнах периферії, що постійно посилюється і, відповідно, призводить до розширення соціальної бази тероризму¹. Саме маргіналізація та криміналізація населення сприяє формуванню соціальної бази тероризму.

Сплеску зовнішнього тероризму в світі, особливо в його нестабільних регіонах, сприяє новий світопорядок перехідного періоду, який надає додаткові можливості самореалізації тим силам, що стоять за ним. Руйнування старих глобальних і регіональних структур міжнародної безпеки, характерних для колишньої схеми біполярного світу, у багатьох випадках супроводжується розхитування і руйнацією державних утворень. Нині механізми державного, регіонального і міжнародного контролю за процесами, що відбуваються у світі, переважно не взаємодіють з чинним законодавством і стають малоефективними.

Важливу роль у поширенні внутрішнього тероризму відіграють такі фактори, як недопущення правлячою елітою значної частини суспільства до участі у політичній діяльності, репресії стосовно опозиційних партій, конфлікт між традиційними і ліберальними цінностями, втрата надії на поліпшення свого матеріального становища, інші особистісні проблеми. Низька ефективність функціонування державного апарату, корупція, яка збільшує прірву між владою і населенням, викликає недовіру населення до влади і підтримку терористичних угруповань. Таку ж роль відіграє і злочинність, що стрімко зростає, та безсилля влади у боротьбі з нею. Однією з причин активізації тероризму у багатонаціональній державі є руйнація національної ідеї. Це призводить до сепаратизму, загострення міжнаціональних відносин, конфронтації етнічних, релігійних груп.

¹ Иммануэль Валлерстайн. После либерализма: Пер. с англ. / Под ред. Б.Ю. Кагарлицкого. Москва : Едиториал УРСС, 2003. 256 с. URL.: http://socioline.ru/files/5/48/vallerstain_i._-posle_liberalizma_-_2003.pdf

Найпоширенішою причиною терористичних актів у сучасній Європі є бажання представників певної релігії заявити про свої погляди, змусити всіх поважати їх. Саме релігійний вид тероризму нині найбільше загрожує людству. Як відомо, ісламські терористичні організації здійснили найбільшу кількість терористичних актів. Ці організації надто фанатичні, вони мають величезний вплив на міжнародну політику. В основі ісламського тероризму лежить прагнення поширити ідеї ісламського фундаменталізму на інші країни. Релігійні фанатики стали винуватцями загибелі величезної кількості невинних людей. Щоб терористичний акт пройшов успішно, терористам потрібно, щоб він викликав величезний суспільний резонанс. Тому теракти влаштовують переважно в розвинених, благополучних країнах. Але й Україна у дослідженні рейтингу країн світу за рівнем тероризму, яке у 2016 році проводилось серед 163 країн, опинилась на 11 місці¹. У 2017 р. відбулися терористичні акти в Іраку, Турції, Єрусалимі, Афганістані, Великобританії, Франції, Росії, Іспанії, ряді інших країн. Можемо констатувати, що сучасний тероризм вийшов за межі окремих держав, набув ознак системного явища, що має складну політичну, економічну, військову, юридичну та психологічну природу.

Тероризм дедалі частіше стає органічною складовою міждержавних, міжетнічних, релігійних, політичних та соціально-економічних конфліктів, здійснює захоплення і перерозподіл влади, анексію територій суверенних держав, впливає на суспільно-політичну ситуацію в окремих регіонах або країнах, застосовує новітню зброю аж до ядерної, хімічної та бактеріологічної (біологічної), використовує засоби масової інформації, Інтернет, а також вдається до інформаційно-психологічних технологій з метою впливу на масові форми людської поведінки, включаючи й правову поведінку.

Нині екстремізм може істотно впливати на політичну, соціальну, релігійну, економічну ситуацію. Відомі випадки, коли екстремістські організації набували ознак самостійних суб'єктів політичних та міжнародних відносин завдяки обранню

¹ Глобальный индекс терроризма. URL.: <http://gtmarket.ru/ratings/global-terrorism-index/info>

їх членів до представницьких органів влади. У деяких випадках екстремісти ставлять під сумнів саме існування держави або легітимність органів публічної влади. Особливу загрозу для національної безпеки становлять угруповання, які налагодили міжнародну співпрацю з собі подібними організаціями, іноземними державами, їх спецслужбами, а також транснаціональною організованою злочинністю. Відповідно, з метою захисту прав і свобод людини, суспільства і держави від протиправних посягань з боку екстремістів органи державної влади змушені переглядати свої підходи до внутрішньої та зовнішньої політики, відмовлятись від надто ліберальних способів та методів її здійснення¹.

Таким чином, тероризм являє собою не лише кримінальну, а й військово-політичну загрозу. Боротьба з тероризмом має бути пріоритетом у побудові системи національної безпеки. Найважливіші напрями боротьби з цим соціальним явищем наступні: по-перше, створення механізмів подолання суспільних суперечностей, досягнення суспільного компромісу; по-друге, припинення фінансової підтримки тероризму та незаконного обороту зброї; по-третє, протидія формуванню особистості терориста. Держава, громадянське суспільство мусять об'єднати свої зусилля для того, щоб звести до мінімуму можливість терористичних актів. Завдання не зводиться виключно до запобігання окремим терористичним актам. Необхідно мінімізувати можливість самої терористичної діяльності, яка загрожує сталому розвитку у глобалізованому світі.

¹ Ірха Ю.Б. Вплив екстремізму на внутрішню та зовнішню політику держави // Державна політика у сфері протидії тероризму: міжнародний досвід і його актуальність для України: збірник матеріалів Інтернет-конференції (Київ, 25 червня 2015 року). Київ : Національна академія прокуратури України; Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України, 2015. С. 77. URL.: <http://napu.com.ua/wp-content/uploads/pdf/konferens-25-06-2015.pdf>

ПРИЧИНИ ЗЛОЧИННОСТІ У ВЧЕННІ П.О. СОРОКІНА. (З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ І ПРАВОВОЇ ДУМКИ)¹

***Анотація.** Розглядаються ідеї П.О. Сорокіна щодо суспільних факторів злочинності. Акцентується увага на класифікації «шаблонів» людської поведінки і формах реагування на них, на розумінні сутності злочину, на зв'язку поняття злочину з психічними переживаннями людини, на проблемі суспільної кризи як основного фактора злочинності.*

***Ключові слова:** злочин, злочинність, людина, суспільство, покарання.*

Процес реформування різних сфер суспільного життя, який відбувається нині в Україні, є складним і суперечливим. Більшість реформ надто повільно реалізуються на практиці. Причин цього багато, у тому числі глибока і всебічна соціальна криза, що призвела до деформації правосвідомості населення, незаконних взаємодій на всіх рівнях життєдіяльності суспільства, небачених раніше масштабів корупції, хабарництва, ухилення від сплати податків, економічних злочинів. Однією з найбільш актуальних проблем сучасності став обвальний ріст злочинності. Криміногенні процеси нині набули тотального характеру. Щоб мінімізувати рівень злочинності, необхідно знати її причини, логіку розвитку за сучасних умов. Відповідно, процес попередження злочинності потребує наукової підтримки, теоретичного обґрунтування. Юридична наука мусить передбачити кримінологічні наслідки реформ, а для цього необхідно не лише усвідомити специфіку сучасної української дійсності, не лише проаналізувати можливі нововведення, а й постійно переглядати сталі теоретичні побудови та методологічний інструментарій досліджень. Успіхи у цій справі багато в чому залежать від сприйняття досвіду, набутого людством у процесі боротьби зі злочинністю, від критичної оцінки та аналізу внеску вітчизняних і зарубіжних вчених, наших попередників, які всебічно розвивали соціологію, соціологію права, філософію, кримінологію, кримінальне право, теорію держави і права.

¹ Тимошенко В.І. Причини злочинності у вченні П.О. Сорокіна. (З історії політичної і правової думки) // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2017. № 2 (184). С. 20–26.

Проблема злочинності зумовлює підвищену увагу до ідей соціологізації кримінально-правових установлень, висловлених видатним вченим ХХ століття П.О. Сорокіним. Його внесок у розвиток кримінології та кримінального права важко переоцінити. Величезний теоретичний спадок П.О. Сорокіна зачіпає не лише близьку для вченого соціологію, а й поширюється на сферу філософії, культурології, психології, кримінології, теорії держави і права.

Питирим Олександрович Сорокін (23.01.[4.02] 1889–10.02.1968) – російсько-американський філософ, соціолог і культуролог, один із засновників Гарвардської школи соціології, народився в с. Тур'я Яренського повіту Вологодської губ. (нині – Княжпогостський муніципальний р-н Республіки Комі (суб'єкт Російської Федерації)) у сім'ї ремісника, який займався церковно-реставраційними роботами. З 1902 р. навчався в Гамівській двокласній церковно-приходській школі у Пермській губернії, з 1904 р. – у Хрінівській церковно-вчительській школі у Костромській губернії. У 1907 р. переїхав до Петербургу. Був слухачем вечірніх загальноосвітніх курсів для дорослих при Петербурзькому університеті. У 1909 р. вступив до Психоневрологічного інституту, в якому познайомився з М.М. Ковалевським і Є.В. Де-Роберті. У 1910 р. перевівся на юридичний факультет Петербурзького університету, де проходив спеціалізацію по кафедрі кримінального права під керівництвом відомого правознавця Л.Й. Петражицького. У 1915 р. здав магістерські іспити і приступив до роботи в Петербурзькому університеті, де читав курс лекцій з філософії права, психології, естетики. Великий вплив на формування П.О. Сорокіна як вченого справив М.М. Ковалевський, особистим секретарем якого він був протягом кількох років. У 1917 р. отримав звання приват-доцента Петроградського університету. У 1918 р. вирішив вийти з партії есерів, членом якої був з 1906 р., та з Установчих зборів. Займався викладацькою діяльністю в декількох інститутах, брав участь в «лікнепі». У 1920 р. став професором кафедри соціології Петроградського університету.

Маючи ступінь магістра кримінального права, П.О. Сорокін сподівався захистити дисертаційну роботу на основі праці «Злочин і кара, подвиг і нагорода», що була опублікована у 1913 р. На початку 1917 р. для захисту

дисертації вже була створена комісія. Однак в лютому 1917 р. його плани були порушені російською революцією. У 1922 р. отримав ступінь доктора соціології за роботу «Система соціології. Т. 1–2», опубліковану у 1920 р.¹.

Прихід до влади більшовиків П.О. Сорокін розглядав як катастрофу, його світогляд не узгоджувався з радянською ідеологією. У 1922 році вчений назавжди покинув Росію. Спочатку виїхав до Берліну, потім до Праги, а в 1923 р. – до США. У 1924–1930 рр. займав посаду професора соціології університету Міннесоти. У 1930 р. отримав громадянство США. У 1930–1959 рр. – професор Гарвардського університету, організатор і керівник факультету соціології. Водночас був президентом Міжнародного інституту соціології, президентом Американської соціологічної асоціації. Брав участь у багатьох наукових конференціях. Читав лекції в Америці та Європі. Помер у Вінчестері (Уінчестері) (штат Массачусетс, США).

Праці П.О. Сорокіна охоплюють практично всі галузі соціології, включаючи соціологію знання, соціологію мистецтва, методологію соціології, політичну соціологію. Розпочавши свій науковий шлях як позитивіст, П.О. Сорокін у другій половині своєї творчості приділяв велику увагу духовним, релігійним цінностям і створив видатну інтегральну теорію соціальних систем, в якій важливе місце відводиться праву. П.О. Сорокін стояв біля витоків соціологічної юриспруденції. Правові погляди цього мислителя в багатьох аспектах близькі до феноменологічної соціології та мають загальну інтегративну спрямованість².

П.О. Сорокін вважається творцем російської школи соціології кримінального права та кримінології. До розгляду злочину він підходив з психологічної точки зору, вважав, що злочин є психологічним явищем, яке виникло в ході соціального спілкування. Вчений тлумачив злочин на основі класифікації «шаблонів» поведінки людей у суспільстві, розробленої ним у

¹ Сорокин П.А. Дальняя дорога: Автобиография / Пителир Сорокин; [Пер. с англ., общ. ред., сост., предисл. и примеч. А.В. Липского]. Москва : Изд. центр «Терра»: Моск. рабочий, 1992. 302, [2] с. URL.: <https://unotices.com/book.php?id=127023&page=23>

² Пиджаков А.Ю., Майор М.Н. Правовые взгляды П.А. Сорокина. URL.: <http://credonew.ru/content/view/914/62/>

магістерській дисертації «Злочин і кара, подвиг і нагорода. Соціологічний етюд про основні форми суспільної поведінки і моралі» (1914). На його думку, акти поведінки людей у будь-якому суспільстві можна розділити на три основні групи залежно від сприйняття, переживання і оцінки їх індивідами, тобто залежно від форми психічних переживань: 1) акти «дозволено-належні», якими є вчинки, що відповідають уявленням про «належну» поведінку, атрибутивно-імперативним переживанням. Це здійснення прав, виконання обов'язків; 2) акти «рекомендовані». Такими актами для кожної людини будуть ті акти, які не суперечать її уявленням щодо «дозволено-належної» поведінки, але перевершують необхідний мінімум «доброї» поведінки. Ці акти добровільні і завжди бажані; 3) акти «заборонені» або «недозволені». Такими для кожної людини будуть ті акти, які суперечать її уявленням щодо «належної» поведінки і порушують «належну» норму поведінки (акти, що суперечать атрибутивно-імперативним переживанням). Зазначені категорії чисто «формальні». Вони присутні у свідомості кожної людини, однак цей факт не зумовлює тотожності «змісту» всіх категорій для різних людей. Одна людина може вважати «належним» один шаблон поведінки, а інша – інший¹.

На думку П.О. Сорокіна, кожен з чужих актів, які сприймаються нами, викликає у нас різні переживання і відповідно різні форми реагування на них. Акти, які сприймаються нами як «належні», не викликають ні негативних переживань, ні ненависті, ні особливої любові та симпатії до них самих і до їх виконавця. Вони нормальні, справедливі, а тому є лише позитивними. Інші переживання виникають у відповідь на акти «рекомендовані». У даному випадку людина відчуває особливу прихильність, вдячність, бажання відповісти так само. Сам же акт уявляється не лише позитивним, а й бажаним. Нарешті, у відповідь на акти заборонені людина реагує у формі переживань і актів ворожих, недружелюбних, ненависті на адресу їх суб'єктів; у неї довільно виникає бажання відпарувати незаконний замах і помститися. З такими актами

¹ Сорокин П.А. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. Москва : Астрель, 2006. 618 с. URL.: <http://texts.news/sotsiologii-pervoistochniki/prestuplenie-kara-podvig-nagrada.html>

пов'язані переживання відрази і заперечення певної форми поведінки. Інакше кажучи, акти належні видаються завжди нормальними, справедливими, а тому морально позитивними; акти заборонені – морально негативними; акти рекомендовані – винятково-позитивними, свого роду моральною розкішшю. Кожен із актів викликає відповідну спонтанну реакцію.

Запропонована П.О. Сорокіним класифікація як самих актів, так і форм реагування на них, є класифікацією лише за формою психічних переживань, а не за конкретним змістом самого акту і реакцією на нього. Який акт є для кого-небудь забороненим, рекомендованим або належним, а відповідно з цим – на які акти він буде реагувати нормально, вороже, або винятково по-доброму, залежить від усього характеру психічного життя, переконань і світогляду індивіда, на що впливають різні фактори. Встановивши ці три види актів і три форми реакцій на чужі акти, які сприймаються або як належні, або як рекомендовані, або як заборонені, – учений позначив кожен з них відповідними термінами. Акти рекомендовані називав подвигом або послугою, а реакцію на них з боку іншої особи, яка сприймає їх саме як акти рекомендовані, – нагородою. Акти заборонені називав злочином, реакцію на них з боку осіб, що розуміють дані акти саме як акти заборонені, – покаранням. Акти «дозволено-належні» і реакцію, яку вони викликають, називав просто дозволено-належним. Таким чином, маємо три пари актів і спричинених ними реакцій: злочин – покарання, подвиг – нагорода, «дозволений» акт – «належна» реакція¹.

П.О. Сорокін стверджував, що «не можна ознаки класу» злочинних актів «шукати поза психікою». Злочинним може бути той чи інший акт не сам собою, а лише у тому випадку, якщо у психічному переживанні кого-небудь він кваліфікується як злочинний. Цим кимось може бути і окремий індивід, і ціла група осіб (клан, рід, сім'я, церква, наукове товариство, держава), які усвідомлюють і переживають збіг або розбіжність актів з дозволено-належним шаблоном поведінки, прийнятим даною групою, суспільством, індивідом. Для кожного індивіда

¹ Сорокин П.А. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. Москва : Астрель, 2006. 618 с. URL.: <http://texts.news/sotsiologii-pervoistochniki/prestuplenie-kara-podvig-nagrada.html>

злочинними будуть ті акти, дійсні або уявні, свої або чужі, які збуджують у нього відповідні специфічні переживання¹. Так, один і той же акт в одній групі може одночасно бути і подвигом, і злочином, залежно від того, ким, проти кого, або для кого був виконаний, які переживання викликав у певної особи. Вчений запропонував кваліфікувати діяння як злочинне на основі специфічних переживань індивіда, в результаті яких сам індивід вважає вчинок злочинним.

Таким чином, злочин П.О. Сорокін визначає як переживання з приводу порушеного належно-дозволеного. Сама злочинна поведінка являє собою певні шаблони – продукти соціальних відносин. Злочинець, як і ті, хто його вважає злочинцем, є частиною суспільства. У кожному суспільстві шаблони (стандарты) поведінки у різних його членів різні. Саме тому й виникають злочини та покарання. Абсолютного критерію для визнання того чи іншого діяння злочином немає².

Основну причину злочинності П.О. Сорокін знаходив у розбіжності «шаблонів поведінки» різних груп населення, об'єднаних (найчастіше в результаті переможної завойовницької війни) в єдину «замирену групу». Подвиги (і відповідно нагороди) є лише непрямую формою прояву злочинів (і покарань). У рамках єдиної замиреної групи, до якої наближається людство, не буде з часом ні злочинів, ні подвигів. Увінчує цю політико-правову утопію П.О. Сорокіна поява «надлюдщини», що стоїть по той бік права і моралі³.

Є у цій теорії й виняток. Так, П.О. Сорокін допускав: якщо людина випереджає своє суспільство і з більш високої моральної позиції відкидає шаблони його поведінки, така людина не є злочинцем. Навпаки, злочинними є нав'язувані шаблони поведінки, оскільки вони ображають більш високу індивідуальну свідомість.

Повертаючись до суспільно-політичної практики свого часу, П.О. Сорокін визнавав, що нині злочин – це такий вчинок

¹ Сорокин П.А. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. Москва : Астрель, 2006. 618 с. URL.: <http://texts.news/sotsiologii-pervoistochniki/prestuplenie-kara-podvig-nagrada.html>

² Социальные аспекты наказания. URL.: http://lawbooks.news/sotsiologiya_910_912/sotsialnyie-aspektyi-nakazaniya-40935.html

³ Питирим Александрович Сорокин. URL.: http://www.hrono.ru/biograf/bio_s/sorokin_pa07.php

(діяння), який заборонено існуючим законом, інакше кажучи, який порушує норму, що охороняється кримінальним законом. Не в усі часи і не у всіх народів одні й ті самі діяння вважалися злочинними, так само неоднакові були й покарання. Мораль і звичаї різних народів з часом змінювалися, відповідно змінювалися уявлення про те, які діяння можна вважати злочином і карати. Те, що зараз у нас вважається злочином, у давнину або у інших народів могло таким і не визнаватись. І навпаки, те, що у давнину вважали злочином, нині може бути цілком незабороненим вчинком. Так, наприклад, у Середні віки безжально карали єретиків. Зараз же всі цивілізовані народи визнають свободу совісті. Людина може мати будь-які релігійні уявлення, аби лише це не загрожувало суспільній безпеці.

П.О. Сорокін акцентував увагу на тих діяннях, які загрожують окремо взятій особі або суспільству, їх безпеці, благу і власності, діяннях, вчинених з корисливою та егоїстичною метою. Такими діяннями слід вважати вбивство у будь-який спосіб, насилля над особистістю, крадіжку, завдання шкоди як самій особистості, так і її майну¹. П.О. Сорокін розглядав злочини як суспільні недуги, боротись з ними мусить все суспільство. А для того, щоб боротись, треба знати їх причини.

Причини або фактори злочинності П.О. Сорокін поділяв на три групи: 1) фактори космічні або фізико-хімічні; 2) фактори біологічні або органічні; 3) фактори суспільні або соціальні. Космічні фактори злочинності – це вплив кліматичних умов на збільшення або зменшення кількості злочинів, що пов'язані з коливанням температури і зміною пори року. Статистичний облік злочинності виявив, що зі зміною пори року кількість злочинів одного виду зменшується, а іншого збільшується. На думку П.О. Сорокіна, космічні фактори, зокрема коливання температури, впливають на злочинність не прямо, а побічно через те або інше суспільне середовище. Отже, не в космічних факторах суть справи, а в характері соціальної організації. Якщо взимку більше крадуть, то не холод змушує людину красти. Злидні найбільш відчутні саме взимку. Злидні є фактором

¹ Сорокин П.А. Преступность и её причины // Сорокин П.А. Ранние сочинения: 1910-1914 годы / Сост., вступ. ст. В.В. Сапова, коммент. В.В. Сапова и С.Н. Казакова. Санкт-Петербург: Изд. дом «Мирь», 2014. С. 442–457. URL.: <http://rksorokinctr.org/images/nauka/sorokin%201%20tom.pdf>

соціальним. Якщо ж змінити соціальні умови, надати всім можливість мати житло, теплий одяг, їжу, – красти будуть менше.

Біологічні або органічні причини злочинності – це причини, які закладені в організмі самої людини як певні схильності до злочинних актів. Наприклад, Ч. Ломброзо вказував на певні фізичні особливості людини, наявність яких свідчить, що дана людина – злочинець, що вона має вроджені злочинні нахили. Зокрема, він називав зовнішні ознаки злочинця. Стосовно ж внутрішніх ознак злочинця теорій було немало. Одні вважали, що злочинці – це божевільні; інші, що це люди, які вироджуються, дегенерати; треті вважали злочинців епілептиками; четверті прирівнювали їх до дикунів і писали, що у злочинцях ми маємо приклади психічного і органічного атавізму тощо. На думку П.О. Сорокіна, всі ці властивості і фактори занадто перебільшені та відіграють другорядну роль.

П.О. Сорокін критично ставився і до ідеї «спадкових злочинців», які начебто набули схильності до злочинів, успадкувавши її від своїх батьків-злочинців. На його думку, діти, які живуть у злочинному середовищі, виховуються на прикладі свого оточення і в цьому сенсі наслідують його, беруть приклад з тих людей, з якими спілкуються. Якщо б не було цього середовища, якщо б діти злочинців жили за інших умов, можливо вони б стали чесними людьми. До того ж, немало прикладів, коли діти законослухняних батьків, потрапивши в погане середовище, стають злочинцями. Проаналізувавши статтю про вік злочинців з точки зору можливих факторів злочинності, П.О. Сорокін знову і знову заявляв, що найважливішими причинами злочинів є причини суспільні або соціальні.

Соціальні фактори злочинності складні і численні, перерахувати їх усі неможливо. Він розглядав лише ті, які вважав найважливішими. До таких у першу чергу зараховував алкоголізм. Постійне і хронічне вживання алкоголю, або навіть випадкове сп'яніння, призводить до зубожіння і втрати майна, розхитує психічну і фізичну організацію людини, робить її менш стійкою до опору спокусам, розхитує розум і моральні сили. Кожен знає, що сільські свята, під час яких посилено вживають горілку, супроводжується бійками, вбивствами, завданням поранень тощо. Тобто вплив алкоголю на злочинність є

очевидним. Розглядаючи вплив освіти на зростання показників злочинності, писав, що не можна погодитись з вченими, які з легкої руки Ж.Ж. Руссо вважають освіту джерелом злочинності. На думку П.О. Сорокіна, освіта взагалі не сприяє збільшенню кількості злочинів. Адже найбільший процент злочинів дають саме люди малоосвічені. Якщо з ростом цивілізації і зростає кількість злочинів, то причиною цього є не поширення освіти, а інші фактори. Водночас наголошував, що поширення соціалістичних ідей зменшує кількість злочинів, а не збільшує їх.

Одним із факторів злочинності вважав марновірство, невігластво і релігійний фанатизм. Вбивства докторів під час холери, побої і насилля, до яких вдаються, щобвилікувати від «бісів» або порчі, нерідко призводять до загибелі різних людей, яких вважають чаклунами, антихристами. Все це злочини, що викликані вищеназваними факторами. Те ж саме стосується і надто догматичних релігій, нетерпимих до іновіріців.

На злочинність впливає і сімейний стан. Так, наприклад, факт позашлюбного походження людини негативно позначається на її поведінці. Адже такі особи перебувають у гіршому становищі, ніж всі інші. У дитинстві за ними немає належного нагляду, суспільство ставиться до них як до вигнанців, тобто соціальне середовище, у якому зростають такі діти, є несприятливим для них і більш жорстоким¹.

П.О. Сорокін дійшов висновку, що головним джерелом злочинності слід вважати сучасний йому суспільний поділ на класи, що призводить до нерівномірного розподілу багатства між різними класами, за якого одні класи отримують надлишок багатства, а інші приречені на бідність і нужду. Голод, невпевненість у завтрашньому дні, страх за себе і своїх дітей вселяє ворожнечу у суспільстві, призводить до відчаю, пияцтва. Це постійне джерело злочинності. Посилаючись на статистичні дослідження, П.О. Сорокін доводить, що існує пряма залежність між станом житла різних верств населення і злочинністю.

Отже, головне джерело злочинів – це економічна бідність народних мас, яка тягне за собою неможливість одержати гідну

¹ Сорокин П.А. Преступность и её причины // Сорокин П.А. Ранние сочинения: 1910-1914 годы / Сост., вступ. ст. В.В.Сапова, коммент. В.В. Сапова и С.Н. Казакова. Санкт-Петербург: Изд. дом «Мирь», 2014. С. 444–445. URL.: <http://rksorokinctr.org/images/nauka/sorokin%201%20tom.pdf>

освіту, безправність, здичавіння, відсутність розумних і корисних розваг тощо. Людина, яка одного разу вступила на шлях злочину, вже механічно йде далі цим шляхом, падає все нижче й нижче і нарешті перетворюється на закоренілого злочинця, «якого виправить лише могила, загублена у тайзі або на каторжному кладовищі»¹.

Системний підхід до проблем соціальної детермінації злочинності, який пропагував П.О. Сорокін, виправдав себе і знайшов послідовників як серед його сучасників, так і вчених ХХІ ст. Ще у ХХ ст. актуалізувалося питання щодо первинності соціальних або людських факторів детермінації злочинності. Матеріальні (соціоструктурні) і духовні (світоглядні) фактори, що детермінують розвиток злочинності, активно досліджуються вченими ХХІ століття.

Слід сказати, що П.О. Сорокін ототожнював поняття «злочин» і «злочинність». Так, розглянувши причини злочинів, запропонував засоби боротьби зі злочинністю. Вважав, що боротися шляхом одних лише покарань є справою безнадійною, історія це підтверджує. Страхування на випадок безробіття, на випадок каліцтва, старості, покращення житла робітників, покращення економічного становища селян і ряд інших заходів у цьому напрямі мають вирішальне значення для боротьби зі злочинністю. Те ж саме можна сказати і про освіту для всіх, легкий доступ до середніх і вищих закладів освіти, сільські бібліотеки, школи для дорослих, поширення моральних і теоретичних знань, практичних відомостей щодо сільського господарства і різних ремесел, правильне виховання народної свідомості, – ось ті дійсні заходи, застосовуючи які можна успішно боротись зі злочинністю. Покарання ж повинно відігравати лише допоміжну роль, сама система покарань має бути радикально змінена у напрямі зменшення жорстокості, скасування смертної кари, зміни режиму в'язниць та інших виховних закладів, які остаточно псують людину, а не виправляють тих, що потрапили до них, за його словами,

¹ Сорокин П.А. Преступность и её причины // Сорокин П.А. Ранние сочинения: 1910–1914 годы / Сост., вступ. ст. В.В. Сапова, коммент. В.В. Сапова и С.Н. Казакова. Санкт-Петербург: Изд. дом «Мирь», 2014. С. 457. URL.: <http://rksorokinctr.org/images/nauka/sorokin%201%20tom.pdf>

«нешасних вигнанців життя, які зветься злочинцями»¹. Погодитись з останньою наведеною фразою П.О. Сорокіна досить складно. Така оцінка прийнятна стосовно далеко не всіх злочинців.

Розглянувши своєрідну біхевіористську концепцію П.О. Сорокіна, сучасні вчені вивели так звану теорію рівноваги. Ця теорія припускає, що людина є «носієм різних природжених рефлексів, не лише лагідних (покірливих) та соціабельних, а й хижих і злісних», тому лише завдяки соціально-політичному управлінню можна її утримувати у стані культурної рівноваги. Рівень злочинності перебуває у прямій залежності від умов середовища, що не виключають самостійних людських реакцій².

Таким чином, саме держава має докладати зусиль для стримування злочинності. Ці зусилля мають бути різнопланові, стосуватись не лише звичайних заходів кримінально-правової боротьби зі злочинністю, а й поширюватись на всі сфери суспільного життя. Поряд із загальними соціальними, економічними, політичними факторами, що сприяють протиправній поведінці, влада має враховувати і психологічні фактори, що визначають той чи інший варіант поведінки у кожному конкретному випадку. Чим більше держава самоусувається від виконання своїх функцій, тим більш сприятливі умови для злочинності. Саме бездіяльність держави є основною детермінантою злочинності. На цьому наголошував і П.О. Сорокін.

Більшість праць П.О. Сорокіна присвячено дослідженню сучасної йому цивілізації і спрямовано на виявлення і аналіз основних проблем суспільства, що перебуває у стані кризи. Найбільше його цікавили наступні питання: як впливає криза на особистість, на кожную конкретну людину; що відбувається з моральним станом суспільства; як трансформується поведінка

¹ Сорокин П.А. Преступность и её причины // Сорокин П.А. Ранние сочинения: 1910–1914 годы / Сост., вступ. ст. В.В. Сапова, коммент. В.В. Сапова и С.Н. Казакова. Санкт-Петербург: Изд. дом «Мирь», 2014. С. 457. URL.: <http://rksorokinctr.org/images/nauka/sorokin%201%20tom.pdf>

² Магуза А. О. Проблемы криминологии и теории уголовного права в свете научных воззрений представителей российской эмиграции первой половины XX столетия: [Электронный ресурс]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: / 12.00.08 / Магуза Александр Олегович; Академия права и управления Федеральной службы исполнения наказаний. Рязань, 2012. 24 с. URL.: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1475665>

людини за екстремальних умов існування; що відбувається з внутрішнім світом обистості, з її психічною організацією, з моральними засадами конкретного індивіда? П.О. Сорокін дослідив всі зазначені проблеми та зробив прогноз на майбутнє¹.

Проблема кризи суспільства, зокрема кризи моральної і політичної, ніколи ще не стояла так гостро, як сьогодні. З цією проблемою ми мусимо пов'язувати і злочинність. Саме це змушує звернутись до творчості П.О. Сорокіна, який запропонував конкретні шляхи виходу із кризових ситуацій, а значить і попередження злочинності.

Тимошенко В.И. *Причины преступности в учении П.А. Сорокина. (Из истории политической и правовой мысли).*

Аннотация. *Рассматриваются идеи П.А. Сорокина относительно общественных факторов преступности. Акцентируется внимание на классификации «шаблонов» человеческого поведения и формах реагирования на них, на понимании сущности преступления, на связи понятия преступления с психическими переживаниями человека, на проблеме общественного кризиса как основного фактора преступности.*

Ключевые слова: *преступление, преступность, человек, общество, наказание.*

Tymoshenko V.I. *The crime reasons in P.A. Sorokin's doctrine. Annotation. (From the history of political and legal thought).*

P.A. Sorokin's ideas regarding social factors of crime are considered. The attention is focused on the classification of «patterns» of human behavior and ways to respond to them, on the understanding of the nature of crimes connected with the concept of the crime of human mental experiences, on the issue of social crisis as the main factor of criminality.

Key words: *crime, criminality, person, society, punishment.*

¹ Головки Ю. В. Концепция морально-политического кризиса П.А. Сорокина: [Электронный ресурс]: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Головки Юлия Владимировна; Московский государственный технический университет им. Н.Э. Баумана. Москва, 2003. 180 с. URL.: <http://www.dslib.net/soc-filosofia/koncepcija-moralno-politicheskogo-krizisa-p-a-sorokina.html>

СОЦІАЛЬНА СУТНІСТЬ ЗЛОЧИННОСТІ І ЗЛОЧИНУ У ВЧЕННІ Г. ТАРДА. (З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ І ПРАВОВОЇ ДУМКИ)¹

***Анотація.** У статті розглядається вчення французького соціолога і кримінолога Г. Тарда, який досліджував злочин і злочинність у взаємозв'язку з еволюцією суспільства та суспільних відносин, акцентував увагу на вивченні особистості злочинця та причин злочину. Висвітлюються обґрунтовані Г. Тардом «законои наслідування», звертається увага на особливості поведінки натовпу, визначені Г. Тардом. Піднімається проблема попередження злочинності.*

***Ключові слова:** злочин, злочинність, наслідування, суспільство, натовп.*

***Тимошенко В.И.** Социальная сущность преступности и преступления в учении Г. Тарда. (Из истории политической и правовой мысли).*

В статье рассматривается учение французского социолога и криминалога Г. Тарда, который исследовал преступление и преступность во взаимосвязи с эволюцией общества и общественных отношений, акцентировал внимание на изучении личности преступника и причин преступления. Освещаются обоснованные Г. Тардом «законы подражания», обращается внимание на особенности поведения толпы, отмеченные Г. Тардом. Поднимается проблема предупреждения преступности.

***Ключевые слова:** преступление, преступность, подражание, общество, толпа.*

***Tymoshenko V.I.** The social essence of criminality and crime in the doctrine of Gabriel Tarde (From the history of political and legal research).*

The article considers the doctrine of a French sociologist and criminologist Gabriel Tarde, who studied crime and criminality in their interrelation with the evolution of the society and social relations, and focused attention on studying the criminal's

¹ Тимошенко В.И. Соціальна сутність злочинності і злочину у вченні Г. Тарда. (З історії політичної і правової думки) // Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Юридичні науки. Випуск 75 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2017. С. 306–316.

personality and reasons for crime. 'Laws of imitation' substantiated by Gabriel Tarde are highlighted, more attention is paid to peculiarities of crowd behavior in the light of Gabriel Tarde's theories, and the issue of warnings crime is discussed.

Key words: crime, criminality, imitation, society, crowd.

Наша держава нині переживає складні часи. Політична та економічна система України виявилась малоефективною, якщо оцінювати її з точки зору наявності умов для демократичного розвитку суспільства, для скорочення відставання від розвинутих країн світу. Причиною цього є відсутність інституційних та структурних реформ, які були успішно реалізовані іншими країнами. Сьогодні Україна має ряд викликів, кожен з яких можна назвати історичним за масштабами та значенням для майбутньої долі держави. Першість серед соціальних проблем, які виникли останнім часом в Україні, займає війна на сході країни, невдалі або незавершені реформи в усіх сферах суспільного життя, повна підпорядкованість основних ресурсів держави меншості, ігнорування соціальних проблем більшості, економічна криза, девальвація національної валюти, безробіття, зубожіння населення, корупція, – все це стимулює катастрофічне зростання злочинності. Особливу небезпеку складає корупція, що набула надзвичайного поширення. Вона перешкоджає проведенню соціально-економічного реформування, дискредитує не лише державні інститути в очах населення, а й нашу державність перед світовою спільнотою. Корупція впливає на правосвідомість населення, деформує її, тим самим стимулює злочинність. Нині криміногенна ситуація є надто тривожною, громадяни виявились беззахисними перед криміналітетом. Масштаби цієї проблеми вже свідчать про реальну загрозу національній безпеці. Успіхи у боротьбі зі злочинністю, безумовно, багато в чому залежать від ефективної діяльності держави і правоохоронних органів. Разом з тим вирішення цього завдання неможливе без виявлення соціальної сутності злочинності. Адже для того, щоб ефективно боротись з явищем, необхідно знати його сутність і причини виникнення.

У науковій літературі злочинність зазвичай розглядають як сукупність (систему) злочинів, скоєних у відповідній державі

(регіоні) за той чи інший період часу. Головною, найбільш істотною ознакою тут є сукупність, сума злочинів. Злочинність породжується соціальними явищами і процесами, проявляється в масштабі всього суспільства, найповніше виявляє себе через масу злочинів.

Поняття злочину держава визначає у кримінальному законі. У зарубіжній науковій літературі сформульовано загальносоціальне поняття злочину, який пропонується розглядати як загрозове для соціальної системи порушення норм, найбільш важливих для суспільства, що тягне за собою відповідну реакцію з боку держави і суспільства. Практичним втіленням такої реакції є покарання¹.

Дії людини, у тому числі її протиправна поведінка, значною мірою визначаються структурою особистості індивіда². Особистість є результатом складного процесу, в якому соціальне проявляється через внутрішні умови, біологічну природу людини. Однак вирішальну роль відіграють саме соціальні засади, зокрема ті соціальні відносини, які властиві даному суспільству і входять у зміст особистості³. Злочинна поведінка не є лише результатом негативних впливів зовнішнього середовища на людину. У злочинній поведінці відображені і генетично зумовлені задатки і схильності, темперамент, характер тощо. Зовнішні умови не прямо породжують злочинну поведінку. Вони зумовлюють внутрішній, духовний світ, психологію особистості, що, у свою чергу, стає самостійним і активним фактором, який опосередковує наступні впливи соціального середовища на неї.

¹ Медведева М.А. Социальная сущность наказания [Электронный ресурс]: автореф. дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Медведева Маргарита Александровна; Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы». Уфа, 2009. URL.: <http://cheloveknauka.com/sotsialnaya-suschnost-nakazaniya#ixzz4QSAjxjmj>

² Фром Э. Бегство от свободы / Пер. с англ. / Общ. ред. П.С. Гуревича. Москва : Изд. группа «Прогресс», 1995. С. 234.

³ Костицкий М.В. Фактори, що характеризують особу злочинця // Костицкий М.В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції [Текст]: вибрані наук. пр. / М.В. Костицкий; відп. ред. Н.В. Кушакова-Костицька. Чернівці: Рута, 2009. Кн. I. С. 308.

Цікаві думки з цього приводу було висловлено нашими попередниками, відомими вченими-юристами, соціологами, чий досвід і наукові здобутки заслуговують на увагу. Адже дослідження та критичний аналіз ідей мислителів минулого допомагає краще зрозуміти і вирішити проблеми сьогодення. Одним із таких мислителів є Жан Габріель Тард (Tarde, Jean-Gabriel) (12.03.1843, Сарла – 13.05.1904, Париж) – французький соціолог і кримінолог, один із засновників суб'єктивно-психологічного напрямку в західній соціології.

Визнання у науковому світі Г. Тарду принесли його праці: «Les lois de l'imitation» (1890, «Закони наслідування»), «La foule criminelle» (1892, «Злочинний натовп»), «Logique sociale» (1895, «Соціальна логіка»), «La criminalité comparée» (1886, «Порівняльна злочинність»), «L'opinion et la foule» (1901, «Думка і натовп»), «Le contrevenant et l'infraction» (1906, «Злочинець і злочин»). Основна кримінологічна праця Г. Тарда – «La philosophie de la peine» (1890, «Філософія покарання»), в якій автор вдався до спроби розробити філософсько-психологічні основи притягнення до відповідальності.

Будучи прихильником соціологічного позитивізму, Г. Тард розглядав злочин і злочинність в історичному розвитку, у взаємозв'язку з еволюцією суспільства та суспільних відносин, акцентував увагу на вивченні особистості злочинця. Наголошував, що покарання злочинця полягає не у відплаті злом за зло, не в охороні права як вищої цінності, не у відновленні стабільності права, а в забезпеченні громадської безпеки, запобіганні злочинам, соціальному захисті від них. Основним критерієм, яким необхідно керуватися для досягнення цілей покарання, є особистість злочинця.

Г. Тард розробив соціально-психологічну теорію соціалізації особистості, що засновується на обґрунтованих ним «законах наслідування». Цю теорію було закладено в основу багатьох наукових підходів соціології, соціальної психології і кримінології XX ст. Могутньою, підсвідомою і таємничою рушійною силою, що лежить в основі всієї діяльності суспільства, включаючи й злочинність, є, за переконанням Г. Тарда, наслідування. Наслідування – це соціальна форма руху, завдяки якій думка передається від одного мозку до

іншого. Чим ближче люди сходяться один з одним, тим більше вони один одного наслідують.

Згідно Г. Тарду, суспільство є наслідуванням, оскільки лише завдяки наслідуванню воно підтримує свою цілісність. Зміни у суспільстві відбуваються з появою і поширенням ідей, відкриттів та винаходів і, як наслідок, зміною орієнтирів для наслідування. Вчений розглядав суспільство як сукупність однотипних дій індивідів, що повторюються. Аналізуючи механізм впливу середовища на особистість, дійшов висновку, що елементарний соціальний факт міститься не в межах одного мозку, а в зіткненні кількох. За словами С.М. Іншакова, характерною моделлю соціального в ученні Г. Тарда є взаємодія двох індивідів, один із яких наслідує іншого. У одному й тому ж суспільному середовищі накопичення соціальних впливів буває дуже різним: в одних переважає моральне запозичення від чесних людей, інші прагнуть наслідувати людей з вадами або злочинців. Тому, перш ніж намагатися зробити людину доброю, необхідно домогтися, щоб вона сама виявила бажання стати доброю, щоб це відповідало її інтересам. Досліджуючи при цьому логічні й нелогічні способи впливу, Г. Тард встановив, що особливу роль в якості каналів впливу відіграють такі соціальні процеси і явища, як мода, релігія, мистецтво, традиції, звичаї, моральність, право, наука, промисловість. Соціальне життя він розглядав як мінливий розподіл вірувань і бажань, які розповсюджуються за вказаними каналами¹. Відповідно, право – лише один із різновидів схильності людини до наслідування. Сучасні дослідники вважають недоліком теорії наслідування те, що в ній акт поведінки виводиться із усвідомленого мотиву, водночас засвоєння нового зразка діянь починається зазвичай із зовнішніх, поверхових ознак, а вже потім свідомість додається до сформованого стереотипу дій.

До найбільш вдалих кримінологічних додатків «законів наслідування» Г. Тарда сучасна наука відносить його психологічні дослідження міжособистісної взаємодії у груповій злочинності: від простих форм співучасті до мафії і злочинів натовпу. Г. Тард приділяв велику увагу особливостям групової

¹ Іншаков С.М. Зарубежная криминология. Учебное пособие. Москва: Изд. группа Инфра-М Норма, 1997. 374 с. URL.: <http://legalportal.am/download/library/p175amahof1go058h6mhf7kvh3.pdf>

поведінки. Вважав, що в основі психологічної єдності натовпу лежить у першу чергу фізичний контакт, у натовпі особистість нівелюється. Характерними рисами натовпу називав наступні: егоїзм, віру, пристрасть, наявність мети, «колективне самолюбство», односторонню наслідуваність, що позбавлена раціональності, дратівливість. Акцентуючи увагу на підвищеній схильності натовпу до правопорушень, Г. Тард піддавав сумніву його право на здійснення верховної політичної влади. Такий висновок відповідає його твердженню, що «у моральному і розумовому відношенні люди в натовпі стоять нижче, ніж будучи ізольовані», отже, «англієць, поза всяким сумнівом, незрівнянно більш прямий, чесний і шляхетний, ніж сама Англія»¹.

Для французького соціолога будь-які політичні рішення натовпу первинно неадекватні внаслідок міфологічності його свідомості. «Як міські, так і сільські натовпи однаково схильні до манії переслідування, величч, розумових галюцинацій», – писав він. Звідси випливає політичний висновок вченого, що «ніколи колективний розум, що виявляється в парламентах і конгресах, не може впоратися з розумом самого посереднього з членів, що складають ці установи». Якщо ж колективний розум стоїть нижче розуму індивідуального, якщо він є більш злочинним, то чи може маса визначати життя такого складного організму як політичні інститути. Такий контекст істотно корегує негативне ставлення французького мислителя до будь-яких масових рухів, насамперед до Великої французької революції. Очевидно, в його основі лежало не тільки (і навіть не стільки) просте неприйняття революційного терору, скільки заперечення самої можливості маси говорити від імені нації, а тим більше, приймати на цій основі нові закони².

Г. Тард послідовно розглядав злочинність саме як соціальний феномен. Дійшов висновку, що злочинність визначається соціальною організацією і цілком відповідає їй.

¹ Фененко А.В. «Социология масс» Габриэля Тарда и её влияние на французскую консервативную мысль последней трети XIX века. URL.: <http://www.hist.vsu.ru/cdh/Articles/06-03.htm>

² Тард Габриэль де. Преступник и преступление [Электронный ресурс]; Сравнительная преступность; Преступления толпы / Габриэль де Тард. Москва: Инфра-М, 2010. VII, [I], 389, [1] с. URL.: <http://search.rsl.ru/ru/record/01007489413>

Цей висновок пронизує всі кримінологічні роботи Г. Тарда. Вчений певним чином підтримував антропологічний напрям у кримінології, разом з тим досить скептично ставився до багатьох висновків антропологів. Г. Тард писав: «Я не бачив жодного антропологічного типу, який би завжди заслуговував епітета злочинця. Отже, завжди можна сказати, що яким би ні був злочинець, за інших умов він, можливо, був би чесною людиною і навіть героєм»¹. У результаті всебічного аналізу анатомічних, фізіологічних, психологічних особливостей злочинців Г. Тард дійшов висновку, що «його (злочину) походження насамперед історичне, його пояснення насамперед соціальне»². На думку Г. Тарда, ніхто не народжується, щоб вбивати, спалювати, красти у свого ближнього. Але існує таке поняття, як природні нахили, природні впливи, що можуть призвести як до злочину, оскільки вони є формою соціального впливу, так і до злочинності.

Розмірковуючи про соціальну природу злочинів, Г. Тард у «Порівняльній злочинності» наводить поширені на той час погляди на причини, що викликають злочини (одні бачили їх у вроджених якостях людей, інші – в особливостях клімату, місця проживання). Посилаючись на дані статистики, за якими високий рівень злочинності переважає у регіонах Франції та Італії з найбільш прохолодним кліматом, він спростовує точку зору, що жаркий клімат підсилює «жорстокі та криваві інстинкти». Г. Тард бере до уваги клімат, географічне положення, що нібито впливає на деяке «непряме збудження пристрастей», але вирішальну роль відводить «висоті цивілізації», яка «має більш безпосередній вплив». На його думку, злочинність у холодних гірських місцевостях вище, оскільки «гірські місцевості найменш цивілізовані».

Злочин, за Г. Тардом, являє собою окремий різновид поведінки, в основі якої лежать загальні закономірності людської активності. Цей висновок він обґрунтував у роботі «Злочинець і злочин». Чим більше людина відчуває, або вважає себе такою, що відокремилась від собі подібних завдяки своєму

¹ Тард Габриэль де. Преступник и преступление [Электронный ресурс]; Сравнительная преступность; Преступления толпы / Габриэль де Тард. Москва: Инфра-М, 2010. VII, [I], 389, [1] с. URL.: <http://search.rsl.ru/ru/record/01007489413>

² Там само.

падінню або моральній смерті, тим більше вона небезпечна. Г. Тард розробив теорію професійного злочинця. Злочин – це ремесло, професійна справа. Професійний злочинець набув спеціальні навички і прийоми. Він довго вчився, досягаючи своєї професії. У злочинця-професіонала свій жаргон, по відношенню до своїх колег він поводить відповідно до свого статусу, визначеного неофіційним кодексом поведінки.

Злочинець, на думку Г. Тарда, – це людина, яку суспільство, якщо воно життєздатне і правильно організоване, буває вимушене видалити із свого середовища. Злочинець є продуктом настільки ж соціальним, наскільки й природним. Можна сказати, що це соціальний експеримент. За його словами, багато хто з негідників і шахраїв ніколи б не вбили і не вкрали, якщо б народились багатими, якщо б на них не впливали розбещені товариші. Разом з тим можна припустити, що серед осіб, які переслідуються судами за злочини невеликої тяжкості, є дійсно дуже небезпечні люди. Г. Тард дійшов висновку, що «природний злочин» і природжена злочинність – це різні речі і перше не може слугувати поясненням для другого. Якщо припустити, що існують антисоціальні за своєю природою індивіди, то мабуть їх вроджена схильність до злочину в інші часи, в іншому середовищі і за інших умов могла проявитися у формах, які відрізняються від тих, в яких вона проявилась нині. Існує дуже небагато людей, які завжди й всюди здатні здійснювати злочини. Так само мало таких, які ніколи й ніде не вчинили б злочин. Величезна більшість складається з таких осіб, які залишаються чесними завдяки милості долі, або з таких, кого підштовхнув до злочину збіг обставин. Схильність до злочину є притаманною одним так само, як чесність – іншим. Перше і друге впливає з природи людини, яка зумовлює або не зумовлює злочин, залежно від того, за яких умов вона розвивається і проявляється зовні, поступово з'ясовуючись для самого індивіда та осіб, які його оточують¹.

Цікавими є роздуми Г. Тарда щодо закономірностей впливу цивілізації і революції на злочинність. Відблиском

¹ Тард Габриэль де. Преступник и преступление [Электронный ресурс]; Сравнительная преступность; Преступления толпы / Габриэль де Тард. Москва: Инфра-М, 2010. VII, [I], 389, [1] с. URL.: <http://search.rsl.ru/ru/record/01007489413>

цивілізації, на його думку, є праця, еміграція і колонізація. Відблиском же революції є політичне збудження, страйк, повстання і повна видозміна політичних форм, надто швидке переміщення сільських жителів у міста, неочікувані невдачі, перехід від нічого до повної політичної влади і навпаки. Г. Тард впевнений, що злочинці з'являються саме серед декласованих елементів. Серед міських рецидивістів виявляється немало осіб, які емігрували «з полів» не для роботи, а для того, щоб нічого не робити. Серед псевдо банкрутів і шахраїв немало осіб, які збагатились за один день, причому не завдяки праці, а спекуляції, грі і політикоманії. Ліберальна влада завжди дозволяла злочинності зростати, а влада авторитарна, коли починала розхитуватись, дозволяла їй зміцнюватись. Отже, на злочинність впливає не природа влади, а її міцність¹.

Посилаючись на свої закони наслідування, Г. Тард стверджував, що «дерево злочинності» росте зверху вниз шляхом наслідування-моди. Інакше кажучи, правлячу еліту він вважав законодавцем моди у сфері злочинних діянь. З одного боку, окремі діяння еліти розцінюються суспільством як легалізовані злочини. З іншого боку, сама еліта вважає злочинними насамперед такі діяння, які загрожують її становищу².

Розглядаючи проблему нейтралізації злочинності, Г. Тард доволі скептично оцінював просвітницькі тези про те, що праця, загальний добробут і освіта можуть бути превентивними соціальними ліками від злочинності. Адже поширення освіти та накопичення багатства якраз сприяє появі нових можливостей для збагачення, у тому числі й незаконного. Низький матеріальний рівень, незабезпеченість, дійсно ведуть до зростання майнових злочинів, але зростання матеріального достатку само собою викликає за відповідних соціальних умов ще більш крайні форми злочинності. Так, аналізуючи дані кримінальної статистики за 50 років (1830–1880), він писав:

¹ Тард Габриэль де. Преступник и преступление [Электронный ресурс]; Сравнительная преступность; Преступления толпы / Габриэль де Тард. Москва: Инфра-М, 2010. VII, [I], 389, [I] с. URL.: <http://search.rsl.ru/ru/record/01007489413>

² Тюгашев Е.А. Криминологический оптимизм Г. Тарда // Вестник НГУ. Серия: Право. 2012. Том 8, выпуск 1. С. 15–21. URL.: <http://www.nsu.ru/xmlui/bitstream/handle/nsu/4217/02.pdf>

«Але особливо збільшилася жадібність, здається, разом із збільшенням народного добробуту»¹. З таким припущенням важко сперечатись. Не злидні, а багатство породжує злочинність. Дійсно, чим більше є матеріальних цінностей, які можна вкрати, тим більше крадуть. Не кожному людину задовольняє роль спостерігача за добробутом інших. Зараз, на жаль, можемо спостерігати, що крадуть навіть у бідних і не лише матеріальні цінності.

Г. Тард бачив шлях вирішення проблеми контролю злочинності у розширенні людського спілкування, в його глобалізації. Висновок досить оптимістичний. Не можна сказати, що вчений його переконливо обґрунтував.

Важливою умовою профілактики злочинності Г. Тард називав позитивну і конструктивну діяльність держави. Без сумніву, держава має виконувати свої функції як у сфері безпеки і правопорядку, так і в соціальній сфері. У боротьбі зі злочинністю ефективним може бути лише комплексний вплив на всі сфери суспільного життя. Чим більше держава самоусувається від виконання своїх функцій, тим більш сприятливі умови для злочинності. Саме бездіяльність держави є основною детермінантою злочинності.

Summary

The article considers the doctrine of a French sociologist and criminologist Gabriel Tarde, one of the founders of subjective-psychological aspect in Western sociology. Being a supporter of sociological positivism, he viewed crime and criminality in a historical development, and in the interrelation with the evolution of the society and social relations, focusing attention on studying the criminal's personality and the reasons for crime. He emphasized that punishment consists in ensuring public safety, preventing crimes and offering social protection against them rather than in paying evil for evil, protecting law as a higher value or restoring the stability of law. The main criterion to take into account when achieving the goals of the punishment is the criminal's personality.

Gabriel Tarde developed a social-psychological theory of socialization of a personality based on the 'laws of imitation' that he

¹ Тард Габриэль де. Преступник и преступление [Электронный ресурс]; Сравнительная преступность; Преступления толпы / Габриэль де Тард. Москва: Инфра-М, 2010. VII, [I], 389, [1] с. URL.: <http://search.rsl.ru/ru/record/01007489413>

had substantiated. In the view of Gabriel Tarde, the powerful driving force on the basis of all activity within a society including criminality is imitation. The typical model of the social in Gabriel Tarde's doctrine is the interaction of two individuals, with one of them imitating the other. Gabriel Tarde studied logical and illogical ways of influence, and he established that a special role as influence channels belongs to such social processes and phenomena as fashion, religion, art, traditions, customs, morals, law, science and industry. In his view, social life was a changeable distribution of beliefs and wishes that are distributed through the above said channels. Accordingly, the law is nothing but another kind of human tendency for imitation.

Gabriel Tarde paid much attention to peculiarities of group behavior. He believed that the psychological unity of the crowd is primarily based on a physical contact and the personality is neutralized when in the crowd. According to him, the typical features of crowd members are egoism, faith, passion, a certain goal, "collective ambition", one-way imitability deprived of rationality, and irritability. Talking of increased tendency of the crowd to law-breaking, Gabriel Tarde doubted the crowd's right to perform supreme political government.

Gabriel Tarde concluded that criminality is determined by the social structure and is correspondent to it. In his opinion, no person is born to kill, burn or steal from another. Yet there are such things as a natural influence and a natural tendency that may result in a crime, as they are a form of social influence, and in criminality. A criminal is a social product as much as a natural one. This situation could be referred to as a kind of social experiment.

The article also analyzes Gabriel Tarde's thoughts about the regularities in the effects of civilization and revolution on criminality.

The issue of neutralizing criminality is also considered in the doctrine of Gabriel Tarde. He was rather skeptical of enlightenment theories that labor, overall well-being and education could be a preventive cure for crime. Gabriel Tarde saw the way to solving the problem of controlling criminality in extending human interaction and globalizing it. At the same time, he mentioned positive and constructive activities of the state as important conditions for criminality prevention framework.

СОЦІАЛЬНА ОСНОВА ЗЛОЧИННОСТІ¹

Анотація. *Обґрунтовується поняття злочинності як сукупності злочинів одного або кількох видів, що мають масовий характер і закономірно повторюються у країні або окремому регіоні протягом певного періоду часу. Стверджується, що соціальну основу злочинності складають непродумані трансформації економічної, політичної, соціальної і культурної сфер життя, порушення принципу рівності, несправедлива приватизація, різке соціальне розмежування, безробіття, інфляція, корупція, бідність, конфлікти у суспільстві.*

Ключові слова: *злочинність, суспільство, бідність, криміналізація, особистість, корупція.*

Боротьба зі злочинністю в будь-якій країні є одним з пріоритетних напрямів діяльності держави. Ця проблема актуальна і для сучасної України, у якій різко ускладнилась криміногенна обстановка. До традиційних причин і умов злочинності нині додалися негативні обставини, що впливають з труднощів сьогоденного розвитку країни. Першість серед соціальних проблем, які постали перед Україною, займає війна на сході країни, невдалі або незавершені реформи в усіх сферах суспільного життя, економічна криза, девальвація національної валюти, спад промислового виробництва, що спричиняє значне скорочення робочих місць, зубожіння населення, корупція, – все це стимулює катастрофічне зростання злочинності. У зв'язку з цим для планування ефективних заходів у боротьбі зі злочинністю необхідно визначитись щодо соціальної основи злочинності.

Перш за все слід сказати і про саме поняття злочинності. Зазвичай злочинність розглядають як історично мінливе, соціальне та кримінально-правове явище (або феномен), що являє собою сукупність (систему) злочинів, скоєних у відповідній державі (регіоні) за той чи інший період часу. Злочинність породжується соціальними явищами і процесами,

¹ Тимошенко В.І. Соціальна основа злочинності // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2018. № 2. С. 35–39.

проявляється в масштабі всього суспільства, найповніше виявляє себе через масу злочинів.

Поняття злочину визначається у кримінальному законі. Цим терміном завжди позначають винне діяння осудного суб'єкта, який досяг певного віку, в якому він може усвідомлювати значення своїх вчинків і керувати ними.

Така ознака, як належність до соціальних явищ, не дає можливості розмежувати злочинність і злочин, девіантність, взаємодії у соціумі. Використовуючи дану ознаку можна говорити про генезис злочинності, а не її поняття¹.

Що ж являють собою соціальні явища? Це всі ті аспекти соціального життя, які є результатом спільної діяльності людей, що є прямим наслідком сформованих у даний час і попередній період відносин між людьми. Соціальним явищем можна визнати певний окремих злочин, разом з тим не кожен злочин обов'язково є наслідком відносин між людьми, він може бути навіть психологічною потребою неосудної людини. Про попередні відносини між людьми не може бути й мови у випадку вчинення необережного злочину.

Доречно врахувати й ту обставину, що явище у філософії – це прояв, вираження сутності, те, у чому сутність виявляється. Феномен (грец. φαίνωμενον, від φαίνεσθαι – бути, бути видимим, також – здаватися) – явище, предмет, даний у чуттєвому спогляданні (у досвіді, що досягається за допомогою відчуттів). Феномен принципово відрізняється від ноумена, який залишається за межами досвіду і є предметом інтелектуального споглядання. Якщо терміном «ноумен» позначають приховану сутність предмета або явища, досягнути яку можна хіба що в процесі його глибокого вивчення, осмислення, умоглядного споглядання, то терміном «феномен» – результат впливу предмета на органи чуття, зовнішній прояв якоїсь речі, помилково сприйнятий як її

¹ Шипунова Т.В. Подходы к объяснению преступности: противостояние или взаимодополнение. URL.: http://deviantology.spb.ru/etc/publications/Shipunova-Podhody_k_obyasneniyu_prestupnosti.pdf

сутність. Феноменом також називають незвичайне, рідкісне явище, винятковий факт¹.

Поняття терміну має містити сукупність істотних його ознак, які відмежовують даний термін від всіх інших. Виходячи з вищесказаного, пропонується наступне поняття злочинності: це сукупність злочинів одного або кількох видів, що мають масовий характер і закономірно повторюються у країні або окремому регіоні протягом певного періоду часу.

Головною, найбільш істотною ознакою злочинності є сукупність злочинів, їх повторюваність. Якщо широкого поширення набув якийсь один злочин, наприклад шахрайство, у такому разі не можна говорити про злочинність. Це буде лише широко поширене шахрайство. А от якщо мають місце масове шахрайство, розбій, грабежі, вбивства тощо, все це повторюється, – це вже злочинність. Отже, не буде коректним твердження, що злочинність – соціальне явище. Це сукупність соціальних явищ.

Найважливішим соціальним чинником, що діє у всіх сучасних суспільствах і викликає поряд з комплексом інших явищ зростання девіацій, є фундаментальна суперечність між відносно однаковими потребами людей та істотно нерівними можливостями їх задоволення. Нерівність можливостей задоволення потреб переважно визначається місцем індивідів і соціальних груп у соціальній структурі суспільства. Інакше кажучи, соціальну нерівність можна розглядати як одне із значущих джерел злочинності. Сучасну людину вже не задовольняє роль спостерігача за добробутом інших, вона сама прагне до добробуту.

Нещодавно міжнародне об'єднання Оксфам (Oxfam), метою діяльності якого є вирішення проблем бідності та пов'язаної з нею несправедливості, опублікувало чергову доповідь про майнове розшарування в світі. У цій доповіді, приуроченій міжнародному економічному форуму в швейцарському Давосі, вказується, що статки найбагатших людей планети за рік зросли і нині лише 1% населення Землі володіє більш ніж половиною всіх багатств. Бідна ж половина

¹ Словарь терминов и понятий по общественнаио / Автор-составитель А.М. Лопухов. 7-е изд. перераб. и доп. Москва, 2013. URL.: <http://ponjatija.ru/taxonomy/term/783>

населення Землі задовольняється менш 1% світового багатства, або навіть 0,5%, якщо відняти їх чисті борги¹. На думку професора економіки Корнельського Університету Каушика Басу, відмінності в доходах і добробуті стали настільки екстремальними і вкоріненими, що вони проходять через покоління, де сімейний добробут і спадок мають набагато більший вплив на економічні перспективи, ніж талант і важка праця. Це працює в двох напрямках: так само, як діти із забезпечених сімей з більшою ймовірністю будуть багатими в зрілому віці, а діти, скажімо, колишніх робітників, які працюють з дитинства, з більшою ймовірністю, також будуть з дитинства працювати².

Вказані світові тенденції повною мірою реалізуються і в Україні, де розрив між багатими і бідними приголомшує, а майнова нерівність позначається на спрямованості злочинних посягань. Увага осіб, що вчиняють протиправні діяння, особливо тяжкі, нині прикута до значних матеріальних цінностей і грошових коштів. Серед загальної кількості зареєстрованих правоохоронними органами кримінальних правопорушень значний відсоток складають саме крадіжки, грабежі, шахрайство³.

Найголовнішою причиною бідності широких верств населення в Україні, за словами члена-кореспондента НАН України, академіка НАПрН України В.Ф. Сіренка, є несправедливий і незаконний розподіл власності. Складно заперечити таке його твердження: «Суспільні багатства повинні належати всім, а приватним особам повинно належати те, що видобуто їх власною працею. У цьому полягає великий принцип

¹ Богатые стали богаче: как росло глобальное неравенство в последние годы. URL.: <https://www.rbc.ru/society/22/01/2018/5a6585569a79471d6f4dfbee>

² Мир богатеет, но расслоение растет. Чем опасно неравенство. URL.: http://www.liga.net/opinion/327925_mir-bogateet-no-rassloenie-rastet-chem-opasno-neravenstvo.htm

³ Злочинність в Україні: опублікована шокуюча статистика за 2017 рік. URL.: <https://www.obozrevatel.com/ukr/crime/zlochinnist-v-ukraini-opublikovana-shokuyucha-statistika-za-2017-rik.htm>

соціальної справедливості, що виключає бідність як масове і хронічне соціальне явище»¹.

Бідність та відсутність економічного зростання доповнюється величезним зовнішнім боргом України. Станом на початок січня 2018 р. зовнішній економічний борг України склав 83% від ВВП країни. Це означає, що кожен заборгував міжнародним фінансовим організаціям приблизно 1800-1900 доларів². Низький рівень заробітної плати українців і дефіцит робочих місць для кваліфікованих працівників провокує масштабну міграцію частини населення країни. Про реальне становище населення красномовно свідчить і той факт, що протягом 2017 року вісім мільйонів українських сімей, тобто половина домогосподарств в Україні, звернулися за субсидіями на оплату житлово-комунальних послуг.

Нині в Україні збільшується кількість людей, які втратили свій соціальний статус і не змогли набути новий. Системи цінностей, що існували, вже зруйновано, а нові не створено. Це призводить до психологічного дискомфорту населення, його дезорієнтації, розгубленості, дезадаптації і масової девіантної поведінки. У результаті зростає правовий нігілізм, знижується поріг нетерпимості до злочинності, стирається межа між аморальною поведінкою і злочином. Право як цінність, регулятор поведінки, все більше замінюється сваволею, груповою доцільністю.

Можливі ситуації, коли правовий нігілізм провокує саме право. Прикладом такої ситуації є прийняття протизаконних актів, недосконалих та неефективних законів, які не в змозі забезпечити захист інтересів громадян. Безнормність породжує тотальну криміналізацію соціальних відносин, яка, будучи результатом еволюції злочинності, відсутності ефективного її попередження, маргіналізації суспільства та створення умов, за яких послуги криміналітету виявляються для частини соціуму більш прийнятними, ніж послуги, які може надати держава, у свою чергу сприяє подальшій небезпечній еволюції

¹ Сиренко В. К вопросу о причинах бедности в Украине // Сиренко В. Актуальные проблемы современной Украины (правовой аспект). Сборник статей. Киев: Изд-во «Прогресс», 2017. С. 120.

² Внешний долг: каждый украинец уже должен по \$1900. URL.: <https://newsnetwork.tv/news/vneshnij-dolg-kazhdyj-ukraintec-uzhe-dolzhen-po-1900.html>

злочинності. Формуючись як відображення суспільства, кримінальна сфера разом з тим поглиблює проблеми цього суспільства.

Розглядаючи злочинність як системне утворення, неможливо не помічати існування взаємозв'язку між криміногенними факторами, що належать до соціальних обставин та індивідуальної біопсихічної сфери. Індивідуальні властивості особистості звичайно ж позначаються на її поведінці. Так, особи, які нездатні володіти собою, люблять пригоди, нетерплячі та імпульсивні, здатні діяти необдумано. Зазвичай особи, які вчиняють умисні кримінальні правопорушення, егоцентричні, байдужі і нечутливі до страждань і потреб інших людей. Крім того, результатом багатьох злочинів є не задоволення потреб, а звільнення від миттєвого гніву. Особи, нездатні до саморегуляції, важко переносять розчарування, вони не схильні реагувати на конфлікт вербально, вважають за краще вирішувати проблеми за допомогою фізичної сили. Саме такі люди найбільше схильні до протиправної поведінки¹.

До протиправних вчинків може призводити моральна деградація особистості. Недоліки морального виховання проявляються в тому, що людина не має жодних уявлень про обов'язок, честь і гідність, звикає робити тільки те, що їй вигідно і безпечно. Дотримання свого слова, виконання взятих на себе зобов'язань перед іншою людиною для такого індивіда не є обов'язковим. Людина звикає, що їй можна все, всі інші особи є лише засобом досягнення її інтересів. Перешкоди, які стоять на шляху, долаються будь-якими методами, аби вони були ефективні. Ситуація стає особливо небезпечною, якщо така деградація відбувається з особою, наділеною владними повноваженнями, яка має можливість впливати на долю інших людей.

Можна стверджувати, що зараз вже сформувався особливий тип особистості з кризовою або катастрофічною свідомістю. Апатія, цинізм, байдужість пересічної людини – це реалії сьогодення. Людина відгороджується від «незручної»

¹ Готтфредсон М., Герші Т. Загальна теорія злочину / Пер. з англ. Н. Бордукової. Харків: Акта, 2000. С. 114.

соціальної реальності жорстким психологічним бар'єром, повністю занурюється у приватне життя. Захист від світу, як доведено психологами, потребує постійної підтримки і підтвердження. Для цього носій катастрофічної свідомості розшукує будь-яку негативну інформацію про чужий для нього, зовнішній світ. Позитивна інформація ним просто заперечується, сприймається як помилкова. Водночас для сучасної людини, як і для суспільства загалом, характерна підвищена сугестивність і доступність для маніпуляцій ззовні, агресивність стосовно зовнішнього світу і самої себе.

Поширенню злочинності сприяє бюрократизація управлінського апарату, будь-які конфлікти у суспільстві. Слід погодитись з доктором соціологічних наук, професором М.І. Пірен, яка стверджує, що переплетення авторитаризму з бюрократизмом породжує особливе духовне середовище, де є потяг до наживи, грошей, розквітає рабська покірність, догматизм мислення, консерватизм, соціальна апатія, зникає довіра до політико-владної еліти в суспільстві. «Політико-владна еліта настільки безвідповідальна перед простими людьми, що навіть не може наважитись застосувати правові заходи до тих, хто порушує норми права, бо й сама виступає причиною таких порушень. Атмосфера неконтрольованості та безвідповідальності й призвела до цілої низки протиріч, що виливаються в систему конфліктів влади і народу на політичному, економічному та правовому рівнях»¹.

Таким чином, соціальна основа злочинності – це сукупність соціальних факторів, що сприяють злочинності. Нестабільні і непродумані трансформації економічної, політичної, соціальної і культурної сфер життя, порушення принципу рівності, несправедлива приватизація, різке соціальне розмежування, безробіття, інфляція, корупція, бідність, конфлікти у суспільстві, – ось соціальна основа злочинності.

Поряд із загальними соціальними, економічними, політичними факторами, що сприяють поширенню злочинності, слід брати до уваги і психологічні, біологічні фактори, що

¹ Пірен М.І. Бюрократизм у системі діяльності політико-владної еліти України як чинник конфліктогенності влади і народу. URL.: <http://ap.uu.edu.ua/article/259>

визначають той чи інший варіант поведінки в кожному конкретному випадку.

Бездіяльність держави є основною детермінантою злочинності. На місце відсутнього правового регулювання суспільних відносин завжди приходять кримінальне його регулювання. Держава має належним чином виконувати всі свої функції. Лише комплексний вплив на всі сфери суспільного життя може істотно зменшити ймовірність злочину.

Аннотация. *Обосновывается понятие преступности как совокупности преступлений одного или нескольких видов, имеющих массовый характер и закономерно повторяющихся в стране или отдельном регионе в течение определенного периода времени. Утверждается, что социальную основу преступности составляют непродуманные трансформации экономической, политической, социальной и культурной сфер жизни, нарушение принципа равенства, несправедливая приватизация, резкое социальное расслоение, безработица, инфляция, коррупция, бедность, конфликты в обществе.*

Ключевые слова: *преступность, общество, бедность, криминализация, личность, коррупция.*

THE SOCIAL BASIS OF CRIME

Annotation. *The author's concept of criminality as a set of crimes of one or several types having a mass character and regularly repeating in a country or a separate region during a certain period of time is substantiated. The opinion that the social basis of criminality is a set of social factors contributing to criminality is proved. The unstable and ill-conceived transformations of the economic, political, social and cultural spheres of life, violation of the principle of equality, unfair privatization, sharp social dissociation, unemployment, inflation, corruption, poverty, conflicts in society is a social basis of criminality.*

Today the number of people who have lost their social status and failed to acquire a new one is increasing. The systems of previous values have already been destroyed, and new ones have not been created. This leads to psychological discomfort of the population, its disorientation, confusion, maladaptation and massive deviant behavior. As a result, the legal nihilism grows, the threshold

of intolerance to crime decreases and the border between immoral behavior and crime disappears. The right as a value and a regulator of behavior is increasingly replaced by arbitrariness, group expediency.

The relationship between the criminogenic factors belonging to social circumstances and the individual biopsychic sphere is traced. Individual properties of the person affect its behavior. The moral degradation of the individual can lead to unlawful actions. The disadvantages of moral education are manifested in the fact that a person has no idea of duty, honor and dignity, accustomed to do only profitable and safe things.

A special type of personality with a crisis or catastrophic consciousness has been formed. Apathy, cynicism, indifference to the average person is the realities of the present. A person is detached from the “awkward” social reality by a tough psychological barrier and completely immersed in private life. At the same time, aggressiveness to the outside world and itself is characteristic for a modern person, as well as for society in general.

An obstacle to the political, economic and spiritual development of the country is corruption. It creates unacceptable disproportions not only in the system of governance and functioning of state institutions, but also influences the formation of social consciousness. The spread of crime is also facilitated by the bureaucratization of the administrative apparatus and any conflicts in society.

Inaction of the state is the main determinant of criminality. The criminal regulation always comes instead of absent legal regulation of social relations. The state must duly fulfill all its functions. Only a comprehensive impact on all spheres of public life can significantly reduce the likelihood of a crime.

Key words: *criminality, society, poverty, criminalization, personality, corruption.*

СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ І ЗЛОЧИННІСТЬ¹

Анотація. Розглядаються найбільш значимі перетворення у сучасному суспільстві. Встановлюється зв'язок трансформаційних процесів з наростанням негативних явищ в економіці, політиці, духовній сфері. Визначаються криміногенні наслідки суспільних перетворень.

Ключові слова: трансформація, злочинність, суспільство, криза, корупція.

Тимошенко В.И. Современные социальные трансформации в Украине и преступность.

Аннотация. Рассматриваются наиболее значимые преобразования в современном обществе. Устанавливается связь трансформационных процессов с нарастанием негативных явлений в экономике, политике, духовной сфере. Определяются криминальные последствия общественных преобразований.

Ключевые слова: трансформация, преступность, общество, кризис, коррупция.

Vira Tymoshenko. Modern social transformations and criminality.

Annotation. The most significant transformations in modern society are considered. The connection of transformation processes with the growth of negative phenomena in the economy, politics, and spiritual sphere is established. Criminogenic consequences of social transformations are determined.

Key words: transformation, crime, society, crisis, corruption.

Характерною рисою сучасного українського суспільства є складна структура, нестабільний розвиток, постійні трансформації та наявність різноманітних колізій і конфліктів. Однією з найбільш гострих його проблем є криза в соціальній, економічній та духовній сферах. Водночас спостерігається вкрай низький рівень довіри суспільства до інститутів

¹ Тимошенко В.І. Сучасні соціальні трансформації в Україні і злочинність // Держава і право: Збірник наукових праць. Серія Юридичні науки. Випуск 79 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2018. С. 23–34.

державної влади, політичних партій та інших громадських об'єднань. Зростає відчуження людини від суспільства і держави.

Специфіка сучасного суспільства полягає також у його небувалій кримінальній насиченості. Масові трансформаційні процеси в економіці, політиці, соціальній і духовно-моральній сферах спричиняють зміни різного характеру, у тому числі й дезорганізаційні, одним із проявів яких є криміналізація суспільства. Під криміналізацією зазвичай розуміють не лише збільшення числа зареєстрованих злочинів і осіб, які їх вчинили, а й специфічну форму такого соціального феномена як аномія, за якого певні сфери суспільного життя, типи соціальних відносин і поведінки людей випадають з кола нормативного регулювання, відсутні необхідні для цього норми або значна частина населення не вважає обов'язковим дотримуватись чинних норм. Це така форма аномії, коли стирається сама можливість розмежування соціально позитивної і негативної поведінки, стирається межа між аморалізацією і злочинністю, злочинний світ суттєво впливає на всі сфери суспільного життя.

Ефективні заходи у боротьбі зі злочинністю передбачають визначення взаємозв'язку та механізмів впливу соціальних перетворень на процес поширення злочинності. Перетворення відбулися перш за все в економіці. Зміст трансформаційних перетворень економіки України полягає в переході до економічної системи, яка функціонує на ринковій основі. Цей перехід не можна вважати завершеним. Розвиток ринкових відносин стримує надмірне державне регулювання та корупція. За даними дослідження, проведеного аудиторською компанією Ernst&Young, у квітні 2017 року Україна опинилася на першому місці за рівнем корупції серед 41 країни Європи, Близького Сходу, Індії та Африки (ЕМЕІА)¹.

Масштаби корупції в Україні знижують міжнародну зацікавленість у співпраці з нашою країною. Корупція породжує неприпустимі диспропорції не лише в економіці, в системі управління і функціонування державних інститутів, а й впливає

¹ Рейтинг корупції Е&У: Україна на першому місці серед 41 країни. URL.: http://news.liga.net/ua/news/politics/14730211-reyting_korupts_e_y_ukra_na_na_pershomu_m_sts_sered_41_kra_ni.htm

на формування суспільної свідомості. Вона є одним із істотних факторів організованої злочинності. Деформація економічних відносин, виражена в кримінальній економічній поведінці суб'єктів господарської діяльності, створила ситуацію, коли корупція поряд з організованою злочинністю стала важливою умовою функціонування ринку як такого, що позначилося на модифікації самої корупції. Зараз вже можна констатувати, що корупція глибоко пустила коріння, по суті криміналізуючи все суспільство.

Щоб боротись з корупцією, треба чітко розуміти, що ж спонукає людину ставати корупціонером. Цікаву думку з приводу природи корупції висловив В. Крамер. За його словами, корупція є природною формою пристосування нерозвиненої людини до умов розвинутої цивілізації. Корупція тримається на розмежуванні бажання і можливостей. Якщо у людини не вистачає коштів на реалізацію своїх бажань, вона прагне відібрати їх у іншої людини. За його словами, підтримуючи трансформаційні процеси, орієнтуючись на стандарти життя «сучасного розвиненого суспільства», ми не завжди прагнемо відповідати вимогам такого суспільства. Взявши за зразок західні зразки економіки за умов іншої реальності, людина лише шукає способи непомітно вкрасти через бюджет, фінансування соціальних виплат, ринок, податки, маніпулювання фінансами. Набувши ж схильності утримуватися від злочинів, підлості, грубості й нахабства, людина тим самим позбувається засобів виживання за умов дефіциту ресурсів. Корупція в органах влади і бізнесу є природним результатом щоденного життя пересічної людини. Саме такі люди мають щоденно боротись з корупцією змінюючи свій побут і своє мислення. Але свідомість не може швидко змінитись¹.

На сьогодні стан економіки України залишає бажати кращого. Сподівання на допомогу Заходу не завжди обгрунтовані. За даними НБУ, у 2018 році від Міжнародного валютного фонду може надійти фінансування на 2 млрд. доларів. Окрім цього очікується залучення Урядом від інших

¹ Крамер В. Коррупция как явление биологической эволюции. URL.: <https://discours.io/articles/theory/korrupsiya-kak-yavlenie-biologicheskoy-evolyutsii>

міжнародних фінансових організацій 1,2 млрд. доларів. Водночас Україні у 2018 році необхідно виплатити з міжнародних резервів близько 7,4 млрд. доларів за зобов'язаннями в іноземній валюті, у тому числі перед Міжнародним валютним фондом¹. На думку фінансового аналітика, управляючого партнера інвестиційної групи «Капітал» Еріка Наймана, показники 2017 року, що минув, загалом мають непоганий вигляд: економіка зростає, навіть інфляція (14%) цьому допомагає. Але це ілюзія, що все добре. Щороку з українського ринку робочої сили йде до 150 тисяч чоловік, а протягом найближчих п'яти років будуть йти по 200–250 тисяч, і це без урахування тих, хто поїде з України. Бізнес відчуває зростаюче податкове навантаження, податків зараз платять на 20% більше, ніж рік тому. Нас чекає девальвація та інфляція. «У 2019 р. ми йдемо на дефолт ... 2018 рік – це рік підготовки до дефолту 2019 року ... тільки диво дасть можливість його уникнути»².

Основною ознакою ринкового господарства є рівень розвитку економічної свободи. За даними американського аналітичного центру Heritage Foundation, станом на початок лютого 2018 р. Україна посіла останнє, 44 місце в Європі, і 150 місце серед 186 країн світу у рейтингу економічної свободи³. Разом з тим Україна потрапила до списку країн світу із найвищим рівнем організованої злочинності. Так, Україна опинилась на 113-у місці у списку, до якого входять 137 країн, з оцінкою 3,9. Про це свідчить рейтинг на основі даних за 2015–2016 роки, складений фахівцями Всесвітнього економічного форуму⁴.

Причиною такої ситуації зазвичай називають соціально-економічні фактори, які в обстановці економічної

¹ У НБУ розповіли про валютні борги України. URL.: <https://ua.korrespondent.net/business/economics/3937274-u-nbu-rozpovily-pro-valuitni-borhy-ukrainy>

² Лубенский А. Украина-2018, прогноз: стагнация, девальвация, дефолт. URL.: <https://rian.com.ua/analytics/20171226/1030767147/Ukraine-ekonomika-defolt.html>

³ Україну визнали найгіршою в Європі в рейтингу економічної свободи. URL.: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/02/4/7170510/>

⁴ Рівень злочинності в Україні є одним із найвищих у світі, – рейтинг. URL.: https://24tv.ua/riven_zlochinnosti_v_ukrayini_je_odnim_iz_nayvishhih_u_sviti_reyting_n894441

нестабільності, що виникла в результаті розпаду сформованих організаційно-економічних, виробничих зв'язків і структур, дефектів функціонування фінансової системи країни, виступили своєрідним стимулятором криміногенної поведінки. Як відомо, бідність породжує бунт і злочин. Цю думку висловив ще Арістотель. За словами члена-кореспондента НАН України, академіка НАПрН України В.Ф. Сіренка, Україна в результаті «демократичних реформ» стала країною з високим рівнем абсолютної бідності, що зростає. «Головна причина бідності – соціальне розшарування суспільства. За міжнародними стандартами Україна належить до країн з високим ступенем нерівності населення за доходами і споживанням. Представники ряду професій (лікарі, вчителі, інженери, науковці), які на початку реформ мали середні доходи і відігравали стабілізуючу роль у суспільстві, сьогодні, у більшості своїй, виявилися серед «нових бідних». І кінця цієї бідності не видно»¹. Все менше людей, які можуть прогодувати сім'ю, задовольнити матеріальні і духовні потреби, без субсидії сплатити послуги ЖКГ. Соціальна політика останніх років не сприяє вирішенню проблем бідності, замість боротьби з бідністю винаходяться все нові методики, які дають можливість приховати бідність.

Проблема бідності настільки актуальна, що дозволяє говорити про те, що до неї зводяться інші проблеми. З бідністю безпосередньо пов'язані питання демографії, зайнятості, безробіття. Бідність впливає на здоров'я населення, рівень освіти і культури громадян, вона є гальмом розвитку науки, призводить до зниження рівня і якості життя, соціальної напруги і нестабільності. Бідність принижує людину, сприяє дегуманізації суспільних відносин, зростанню злочинності і тероризму.

Розрізняють абсолютну і відносну бідність, яка залежить від загального стандарту рівня життя в даному суспільстві. За абсолютної бідності людина нездатна сама сплачувати вартість необхідних благ. На думку відомого німецького юриста і психолога Г.-Й. Шнайдера, «об'єктивна» бідність (під якою він розумів бідність абсолютну) не сприяє росту злочинності до

¹ Сиренко В. К вопросу о причинах бедности в Украине // Актуальные проблемы современной Украины (правовой аспект). Сборник статей. Киев: Изд-во «Прогресс», 2017. С. 98.

того часу, поки всі у суспільстві перебувають у більш або менш однаково тяжкому матеріальному становищі. Злочинність зростає з виникненням відчуття бідності, яке проявляється тоді, коли окремі люди у суспільстві добробуту виявляються безробітними і, відповідно, «відносно бідними». Сучасну людину вже не задовольняє роль спостерігача за добробутом інших, вона сама прагне до добробуту¹. Про суспільство добробуту нині говорити важко, але слова Г.-Й. Шнайдера черговий раз змушують звернутись до вищезгаданої проблеми соціальної нерівності. Добробут існує, але не для всіх. Причому досягається він зазвичай аж ніяк не чесною працею.

Найважливішим соціальним чинником, що діє у всіх сучасних суспільствах і викликає поряд з комплексом інших явищ зростання девіацій, є фундаментальна суперечність між відносно однаковими потребами людей та істотно нерівними можливостями їх задоволення. Нерівність можливостей задоволення потреб переважно визначається місцем індивідів і соціальних груп у соціальній структурі суспільства. Інакше кажучи, соціальну нерівність можна розглядати як одне із значущих джерел злочинності. За словами американського криминолога і соціолога Р.К. Мертон, антисоціальна поведінка набуває значного поширення у тому разі, якщо система культурних цінностей підносить вище за все певні символи успіху, спільні для населення загалом, у той час як соціальна структура суспільства жорстко обмежує або повністю усуває доступ до апробованих засобів заволодіння цими символами для більшої частини того ж самого населення. Невдачі і пригнічені прагнення призводять до пошуків шляхів втечі із культурно обумовленої нестерпної ситуації, або ж незадоволені прагнення можуть знайти вираження у незаконних спробах заволодіти цінностями, що домінують².

Система цінностей, якою керується людина, визначається багатьма факторами. Людина, яка має високий рівень правової культури і правової свідомості, у своїй діяльності керується

¹ Шнайдер Г.Й. Криминология: Пер. с нем. / Под общ. ред. и с предисл. Л.О. Иванова. Москва : Изд. группа «Прогресс» – «Универс», 1994. С. 5, 6.

² Мертон Р.К. Социальная структура и аномия // Социология преступности. Сборник статей / Под ред. Б.С. Никифорова / Пер. с англ. А.С. Никифорова и А.М. Яковлева. Москва : Изд-во «Прогресс», 1966. С. 310.

моральними мотивами і духовними потребами. І навпаки, «для людини в стані індивіда, що протиставляється особистості, властива мотивація поведінки, яка визначається матеріальними потребами і цінностями»¹. Можна стверджувати, що зараз вже сформувався особливий тип особистості з кризовою або катастрофічною свідомістю. Апатія, цинізм, байдужість пересічної людини – це реалії сьогодення. Людина відгороджується від «незручної» соціальної реальності жорстким психологічним бар'єром, повністю занурюється у приватне життя.

Кризу суспільної свідомості слід розглядати не лише як наслідок відображення проблем у суспільному бутті, а й як їх важливу причину. Трансформація суспільної свідомості в ситуації соціальної кризи пов'язана з рядом кризових тенденцій, до найважливіших з яких можна віднести соціальний атомізм, антиномічність, кризу соціокультурної ідентичності, зростання ксенофобії та екстремізму. Цінності універсальні, націлені на забезпечення загального блага, поступаються місцем партикулярним цінностям, кінцевою метою яких є благополуччя окремих груп і осіб². Криза призводить суспільство до маргіналізації, тобто маргіналізація є проявом кризового стану суспільства.

Маргіналізація являє собою процес втрати людьми ознак соціальної верстви, групи в результаті соціальних або інших трансформацій. Маргіналами називають осіб, спосіб життя і світогляд яких не вписується в межі, прийняті в даному соціумі. Маргінальна поведінка характеризується граничністю,

¹ Бурцев С.А. Трансформация систем ценностей в переходном обществе: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Бурцев Станислав Александрович; Федеральное государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Российский государственный университет туризма и сервиса». Москва, 2008. 174 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/transformatsiya-sistem-tsennostei-v-perekhodnom-obshchestve>

² Арутюнян К.С. Трансформация общественного сознания в условиях социального кризиса: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Арутюнян Каринэ Сергеевна; Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Мордовский государственный университет им. Н.П. Огарёва». Саранск, 2013. 163 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/transformatsiya-obshchestvennogo-soznaniya-v-usloviakh-sotsialnogo-krizisa>

балансуванням на межі правомірного та неправомірного, тобто вона включає в собі правомірну, але близьку до неправомірної, і неправомірну поведінку. Така поведінка допускає для суб'єкта рівну можливість вчинення правопорушення або правомірного вчинку. Маргінали нерідко стають жертвами різних злочинів або злочинцями.

Серед об'єктивних чинників, що сприяють маргіналізації суспільства, можна назвати наступні: трансформаційні процеси у суспільстві, відсутність досвіду управління кризовим суспільством, перенесення на дане суспільство апробованих в інших країнах моделей демократії без урахування національних особливостей, боротьба за владу і переділ власності, зміна системи цінностей населення, недостатня розробленість нормативно-правової бази та багато інших.

Зокрема, сприяє маргіналізації суспільства запозичення західноєвропейського та англо-американського способу життя, прагнення сучасної політичної еліти швидкими темпами замінити традиційні механізми функціонування економічної, політичної і культурної сфер на відповідні механізми західного зразка. Ліберальні західні цінності, які нерідко культивують культ наживи і прибутку, прагматизму та утилітаризму, виявляються просто неприйнятними духовній ментальності українця. У кінцевому підсумку все це призводить до відчуження громадян, їх занурення у власні проблеми, недовіри до влади і стрімкої маргіналізації та криміналізації.

Важливе місце серед факторів маргіналізації займає глобалізація, яка може мати і криміногенні наслідки. Як відомо, глобалізація – це об'єктивний процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції, змістом якого є зростаючий взаємозв'язок і взаємозалежність національних економік, національних політичних і соціальних систем, національних культур, а також взаємодія людини і навколишнього середовища. Глобалізація тягне за собою стрімке поєднання різноманітних культур, люди опиняються на межі різних соціальних сил, різних ідеологій та релігій, до яких їм не завжди легко долучитися. У результаті в багатьох випадках поведінка людини, що належить до однієї культури, може оцінюватись прихильниками іншої культури як ненормальна. Конфлікт культур неминучий, якщо норми культури однієї місцевості

(регіону) стикаються з нормами іншої місцевості (регіону). Такий конфлікт буде тривати аж до завершення процесу акультурації. Основним же криміногенним наслідком глобалізації є глобалізація злочинності, яка, у свою чергу, зумовлює кризовий стан економіки, політики, соціально-культурної і духовної сфер суспільства.

Характерною рисою сьогодення є поширена деформована правова свідомість і низький рівень правової культури. Пустоти у правовій культурі заповнює кримінальна субкультура, що поглиблює деформації правосвідомості значної частини населення, стимулює правовий нігілізм. Можливі ситуації, коли правовий нігілізм провокує саме право. Прикладом такої ситуації є прийняття протизаконних актів, недосконалих та неефективних законів, які не в змозі забезпечити захист інтересів громадян. Безнормність породжує тотальну криміналізацію соціальних відносин. Типовою формою прояву правового нігілізму можна назвати навмисне порушення чинних нормативно-правових актів, масове невиконання юридичних приписів. У ситуаціях виникнення кримінальних загроз пересічний громадянин нерідко виявляється готовим знаходити неправові способи вирішення своїх проблем.

Таким чином, трансформаційні процеси в суспільстві завжди супроводжуються наростанням негативних явищ у сферах економіки, політики, духовного життя, а також появою серйозних загальнолюдських проблем, у тому числі злочинності.

На поведінку людини впливають не лише її потреби, а й ціннісні орієнтації, правова свідомість. Поряд із загальними соціальними, економічними, політичними факторами, що сприяють поширенню злочинності, слід брати до уваги і психологічні, біологічні фактори, що визначають той чи інший варіант поведінки людини в кожному конкретному випадку.

Якщо порівняти стан справ, що мав місце до перетворень у тій або іншій сфері, і ту обстановку, яка склалася в результаті (або складається в процесі) трансформацій, – можна побачити причини злочинності і простежити безпосередній зв'язок трансформацій і протиправної поведінки.

Визнання права однією з найвищих цінностей, виконання приписів нормативних актів незалежно від будь-яких обставин,

зниження рівня правового нігілізму в суспільстві є обов'язковою умовою вирішення соціальних проблем суспільства, що перебуває у стані трансформації.

Summary

The most significant transformations in modern society are considered. The link between transformational processes and the growth of negative phenomena in the economy, politics, and spiritual sphere is established. Criminogenic consequences of social transformations are determined.

The transformation of the Ukrainian economy is its transition to a market economy. This process constrains excessive state regulation and corruption, which is one of the most significant factors of organized crime.

There is a link between crime and poverty, which is the source of social tension and instability. Poverty humiliates people, promotes a dehumanization of the human relations and the growth of crime and terrorism.

Not only the needs, but also valuable orientations and legal consciousness have an influence on the behavior of the person. It is stated that the law as a value, the regulator of behavior is increasingly replaced by arbitrariness and group expediency. The special type of personality with a crisis or catastrophic consciousness has already formed nowadays. Apathy, cynicism, indifference of the average person is present-day realities.

The crisis of social consciousness can be considered not only as a result of problems in social life, but also as an important reason for them. The crisis leads society to marginalization. Therefore, marginalization is a manifestation of the crisis state of society. The factors contributing to marginalization are mentioned. In particular, the so-called westernization (the adoption of the West European and Anglo-American way of life, the desire of the modern political elite to replace rapidly the traditional mechanisms of the functioning of the economic, political and cultural spheres by the corresponding mechanisms of the western model, the imposition of Western values that are not always acceptable to the mentality of a Ukrainian) contributes to the marginalization of society.

An important place among the factors of marginalization is taken by globalization, which can also have criminogenic consequences.

It is claimed that, it is necessary to take into account both the psychological and biological factors that determine different variants of human behavior in each particular case along with the general social, economic, and political factors contributing to the spread of crime.

The indispensable condition of the solution of social problems of the society that are transforming includes recognizing the right as one of the supreme values, the fulfillment of the requirements of normative acts, regardless of any circumstances and reducing the level of legal nihilism in society.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОДОЛАННЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ¹

Взятий Україною курс на вступ до Європейської Співдружності зумовлює необхідність демократичних трансформацій вітчизняної політичної і правової системи з метою впровадження основних європейських цінностей та пріоритетів у всі сфери суспільного життя. Одним із таких пріоритетів сучасної державної політики стає забезпечення умов реалізації прав і свобод людини і громадянина. Цьому процесу можуть перешкоджати різноманітні обставини, серед яких деформована правова свідомість, низький рівень правової культури населення, зниження моральних вимог у суспільстві і, як наслідок, – протиправна поведінка, злочинність, корупція, що складає реальну загрозу національній безпеці і конституційному ладу України.

Ефективна протидія вказаній загрозі неможлива без глибокого вивчення причин протиправної поведінки, без об'єктивного аналізу сутності злочинності, корупції. Зокрема, корупція досліджується як самостійний специфічний феномен, або у зв'язку з вирішенням завдань подолання злочинності у працях відомих вітчизняних вчених О.М. Бандурки, Ю.В. Бауліна, Л.М. Давиденка, І.М. Данишина, О.М. Джужі, В.М. Дрьоміна, В.С. Журавського, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, О.М. Костенка, Є.В. Невмержицького, В.Ф. Сіренка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, В.П. Тихого, В.І. Шакуна та багатьох інших. Використовуючи різну аргументацію, названі автори обґрунтовують думку, що поширення корупції призводить до зниження ролі держави як регулятора економічних і соціальних процесів, стимулює паразитування окремих осіб або груп на проблемах більшості населення, сприяє криміналізації суспільства. Так, В.І. Шакун констатує той факт, що через суттєві прорахунки у державотворенні та побудові економіки Україна втратила можливість забезпечити безпеку у суспільстві. Він доводить, що в державі, по суті, зруйновано систему протидії злочинності. «Держава протягом тривалого часу так і не спромоглася розробити будь-яку ідеологію, як комплекс цінностей, на які б мало

¹ Тимошенко В.І. Теоретичні засади подолання корупції в Україні // Науковий вісник НАВС. 2012. № 2 (81). С. 18–27.

орієнтуватись суспільство. І як наслідок, більшість людей виявилась втягнутою у протиправну поведінку, яка супроводить їх народження, отримання освіти, кар'єру, навіть смерть».

Останнім часом склалася така ситуація, що люди сприймають як належне не правомірну поведінку, а протиправну. Це пов'язано з багатьма обставинами, такими, як кризовий стан суспільства, відсутність стабільності і перспективи, значне погіршення соціальних умов, обмеження доступу до законних способів досягнення успіху і реалізації своїх інтересів для більшості населення тощо. Вказана ситуація значною мірою залежить і від діяльності владних суб'єктів, які від імені держави ведуть боротьбу зі злочинністю і корупцією, але при цьому самі нерідко виявляються корумпованими. Корупція в органах державної влади, серед політичної та економічної еліти, в правоохоронних органах, прокуратурі, судах є особливо небезпечною, оскільки вона підриває довіру до влади, руйнує її легітимність, порушує принципи державного управління та моральні засади суспільства. Ціною поведінки продажних чиновників, які сприяють прийняттю невиправданих політичних рішень заради особистої матеріальної вигоди, є неефективний і несправедливий політичний та економічний курс, на який стає держава, курс, що призводить до слабкості останньої і загрожує їй руйнацією.

Зараз Україна є найбільш корумпованою країною Європи. За даними Міжнародної некомерційної організації Transparency International, що здійснює боротьбу з корупцією у всьому світі, Україна в «Індексі сприйняття корупції» за 2011 рік зайняла 152-е місце із 182-х, поділивши його з Таджикистаном і опинившись в оточенні переважно африканських країн. У рейтингу, де рівень корупції оцінюється за шкалою від 0 до 10 балів, у якій 0 означає тотальну корумпованість держави, а 10 – фактичну відсутність корупції, Україна отримала 2,3 бали, погіршивши свій минулорічний результат, який становив 2,4 бали². Така ситуація аж ніяк не сприяє

¹ Шакун В.І. Протиправна поведінка – виклик для влади // Гуманітарні та ресурсні проблеми національної безпеки України: монографія. Київ : «ВПК» Експрес-Поліграф», 2011. С. 119.

² Україна далі сприймається найкорумпованішою в Європі – звіт Transparency International. URL.: www.radiosvoboda.org/content/article/24407965.html

позитивному іміджу України у світі. Адже відомо, що масштаби поширення корупції є одним із індикаторів розвитку суспільства, його моралі, а також політичної, економічної, правової системи, соціального стану держави загалом.

Корупція, як і будь-яке інше соціальне явище, не має єдиного визначення, по-різному тлумачиться юристами, політологами, соціологами, економістами, спеціалістами з державного управління. Так, наприклад, з точки зору соціології, корупція – це відмова від очікуваних стандартів поведінки заради особистої вигоди. Найбільш загальне визначення поняття «корупція» подано у Довідковому документі ООН про міжнародну боротьбу з корупцією, в якому вказане явище розглядається як зловживання державною владою для одержання вигоди в особистих цілях¹. Таке універсальне визначення, розроблене міжнародним співтовариством, було прийняте і активно використовується у сучасній науковій літературі.

Найчастіше термін «корупція» застосовується у зв'язку з діяльністю посадових та службових осіб органів державної влади, що пов'язана з підкупом, хабарем, зловживанням владою або посадовим становищем, розкраданням державного або колективного майна, перевищенням влади або посадових повноважень, нецільовим використанням бюджетних коштів. До корупції може бути також схильна будь-яка людина, що має дискреційну владу – владу над розподілом на свій розсуд певних ресурсів, що їй не належать (наприклад адміністратор, лікар і т. п.). В основі корупції, у будь-яких її виявах, лежать егоїстичні інтереси як державних чиновників, так і інтереси осіб, що прагнуть задовольнити приватні потреби за рахунок суспільства².

Якщо причиною корупції є потреби людей, то виникає запитання: чому ступінь поширення корупції у різних країнах різний, якщо потреби людей приблизно однакові? Справа у тому, що є один спільний для всіх мотиватор людської поведінки, який може пояснити відмінності у соціально-культурному досвіді різних народів. Це власний корисливий

¹ Справочный документ о международной борьбе с коррупцией, подготовленный Секретариатом ООН/A/CONF.169/14.13Apr.1995. URL.: www.pravo.vuzlib.net/book_z232_page_7.html

² Сиренко В.Ф. Интересы и власть [Текст] : [монография] / В.Ф. Сиренко. Киев : Орианы, 2006. С. 481.

інтерес, який включає у собі прагнення до забезпечення добробуту себе і своєї сім'ї. Різні народи по-різному виявляють цей інтерес. Як казав Конфуцій, за своєю природою люди близькі один одному, а за своїми звичками люди далекі один від одного. Звичка використовувати вказаний інтерес у непродуктивних цілях свідчить про схильність спільноти до корупції. Можна пояснити провали в економіці, у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, в інших сферах життєдіяльності суспільства, якщо усвідомити, наскільки ефективно або неефективно спрямовується власний корисливий інтерес¹. Такий висновок підштовхує нас до необхідності розглядати корупцію як складне і багатоаспектне соціальне явище (морально-психологічне, економічне, правове, політичне), яке глибоко вкорінилося в психології народу.

Корупція є невід'ємним атрибутом будь-якої держави і будь-якого суспільства. Це явище, витoki якого загубились у далекому минулому, так само як і злочинність є відображенням моральної і правової недосконалості відносин у суспільстві. Хабарництво було поширене на теренах нашої країни здавна. Перше законодавче обмеження корупційних дій в історії Росії, з якою тісно пов'язана історія українських земель, належить Івану II, а його онук Іван Грозний вперше запровадив смертну кару як покарання за надмірні хабарі. Петро I в 1714 р. видав Указ «О воспреещении взяток и посулов», яким було скасовано помісне забезпечення чиновників і підвищено їх грошове утримання. У 1862 р. Олександр II підписав Указ «Об изыскании причин и представлении средств к искоренению сей язвы», спрямований саме на подолання корупції, однак значних успіхів у цій справі досягнуто не було.

Громадяни в колишньому СРСР вирізнялися своєю прихильністю до авторитарної влади, але не повагою до закону. Радянські закони уособлювали у собі не загальну мораль чи суспільну думку, а державну владу, генеральну лінію партії. Громадяни, беручи приклад з високопосадовців, не поспішали поважати закон. У даному випадку відмінність між одними й іншими хабарниками була лише в одному – у розмірі хабара.

¹ Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствие, реформы / Пер. с англ. О.А. Алякринского. Москва : Логос, 2003. С. 2.

Але важлива не сума, не вартість «подарунка», а що саме було зроблено за цей «подарунок». До того ж радянська система розподілу, з її дефіцитом товарів і послуг, не могла б функціонувати без такого додаткового стимулу, як хабарі, подяки, подарунки тощо. Суспільство сприймало це як норму, що позначалось на моральних цінностях і правосвідомості громадян. Розмежування між владою, мораллю і законом тут було набагато глибшим, ніж у Західній Європі з її тривалими демократичними традиціями.

Відмітною ознакою національного характеру нашого народу, за спостереженням Ю.Ю. Калиновського, є індивідуалізм. Український народ протягом історичного розвитку не раз ставав заручником непатріотичної еліти, яка захищала насамперед свої власні, а не народні інтереси, що не сприяло формуванню довіри до влади. У підсвідомості більшості населення України влада і право асоціювались з насильством над людиною, що стало однією з причин правового нігілізму в нашому суспільстві. Серед характерних ознак побутової правосвідомості сучасного українського суспільства дослідник визначає такі: неоднозначне ставлення до закону (з одного боку, суспільні вимоги до можновладців щодо встановлення справедливих законів, а з іншого – відсутність чітких внутрішніх імперативів до їх виконання); існування позаправового світу неписаних правил та настанов, що пов'язані із загальносуспільними уявленнями про справедливість, порядок, порядність; схильність до «виправдання» антиправових вчинків залежно від ситуації та дійової особи¹.

На думку іншого вітчизняного дослідника О.П. Дзьобань, невизнання соціальної цінності права, на жаль, є специфічною рисою української ментальності, що нині характеризується песимістичним настроєм, схильністю до соціальної паніки, відчаю і аномії, невірою у майбутнє². На думку автора цієї статті, такі настрої характерні для будь-якого суспільства в перехідні етапи його розвитку. Але чи обов'язково вказані

¹ Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: Монографія. Харків : Право, 2008. С.141, 142, 175.

² Дзьобань О.П. Вплив традицій на правосвідомість і правову культуру українства // Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: монографія / Л.М. Герасіна, О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань та ін. Харків: Право, 2009. С. 99.

настрої призводять до корупції? Людина може просто змиритись зі своїм становищем, залишаючись при цьому законослухняною. Необхідно визначити: громадяни схильні до участі у корупції за власним бажанням, чи вони просто не можуть протистояти зди́рству чиновників?

Відповідь на це запитання має як теоретичне, так і практичне значення. Якщо пересічні люди є жертвами чиновницького зди́рства, то можна знизити рівень корупції у державі реформувавши адміністративну систему. У цьому разі реформи відповідатимуть громадській думці, а значить вони матимуть успіх. Однак якщо громадяни самі є добровільними співучасниками дрібної корупції, якщо вони мають психологічну установку вирішувати життєві проблеми корупційним шляхом, у такому разі проведення реформ буде малоефективною справою. Отже, необхідно змінювати правосвідомість громадян. Громадяни, які засуджують дії можновладців-хабарників, самі можуть бути схильні давати «подарунки», наприклад лікарям. При цьому ставлення громадян до лікарів може формуватись не лише на основі вдячності, а й на основі відчуття безсилля перед загрозою¹. Адже невідомо, чи буде виконувати належним чином свої обов'язки лікар, який не одержав хабара.

У науковій літературі вже визначались фактори корупції, тобто її умови, причини, рушійні сили. Так, М.І. Мельник поділяє фактори корупції за сферами поширення та змістом на: 1) політичні (прорахунки в політиці реформування Української держави і суспільства; політична нестабільність; звуження політичних умов демократії; посилення авторитаризму); 2) економічні (тінізація економіки; надмірне втручання держави в економіку); 3) організаційно-управлінські (неефективна система державного управління, гіпертрофовані повноваження бюрократичного апарату); 4) правові (неналежне забезпечення реалізації принципів верховенства права та законності; поширення правового нігілізму); 5) ідеологічні (відсутність чітко визначеної і впровадженої в практику ідеології державної служби, системи цінностей держави); 6) морально-психологічні

¹ Міллер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. Звичасва корупція? Громадянин та уряд у посткомуністичній Європі / Пер. з англ. Київ : «К.І.С.», 2004. С. 135, 232.

(деморалізація суспільства, дух невизначеності і невпевненості у завтрашньому дні); 7) інші фактори, серед яких відсутність дієвої системи громадського контролю, зокрема за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, політичних та громадських діячів¹.

Наведені фактори здійснюють визначальний вплив на корупцію, спричиняють її конкретні вияви. Але в основі їх усіх лежить суспільна мораль, психологія народу та правова свідомість. Починати протистояння корупції треба саме із зміни правової свідомості – індивідуальної, групової і колективної.

Як відомо, правосвідомість являє собою сукупність поглядів, ідей, почуттів, настроїв, що стосуються права. Вона включає уявлення про право, тобто праворозуміння, погляди на роль права, правових установ у житті суспільства і держави, ідеї про права людини, її відповідальність перед іншими людьми, державою і суспільством.

Структура правосвідомості складається із трьох блоків елементів: ідеологічних, психологічних і поведінкових. Ідеологічні елементи, або правова ідеологія, – це уявлення, погляди, переконання, концепції, теорії, доктрини про правову дійсність. Це систематизовані знання про конкретні правові явища, результат їх осмислення на достатньо високому, науковому рівні. Психологічні елементи правосвідомості, або правова психологія, – це результат емпіричного світосприйняття людьми правової дійсності. У результаті наслідування, навіювання і взаємного впливу в процесі спілкування відбувається формування правової психології індивіда як важливого регулятора його поведінки. Правова психологія – це також оцінка чинного і бажаного права, але виражається вона у вигляді емоцій, штампів, настроїв, почуттів і переживань, прагнень і установок, інших психологічних характеристик, що визначають поведінку індивіда в конкретній соціальній дійсності. Безпосередні умови життя людини накладають відбиток на її правову психологію. Належність до відповідної соціальної групи, соціальний статус зумовлює і

¹ Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії). Монографія. Київ : Юридична думка, 2004. С. 187–205.

психічні особливості, що виявляється в домінуванні тих або інших потреб, інтересів і цілей, прийнятті рішень і використанні для їх реалізації інтелектуально-психічних здібностей людини. Вольову сторону правосвідомості, що зумовлена основними елементами раціональної та емоційної сторін останньої, тобто формується на основі ідеологічних і психологічних елементів, представляють мотиви правової поведінки, правові настанови, які у сукупності забезпечують ціннісну орієнтацію поведінки.

Залежно від того, як людина оцінює свою поведінку і порівнює її з вимогами права, перебуває її оцінка поведінки інших людей. Ще Л.Й. Петражицький писав, що «усвідомлення своїх прав справляє на людину той важливий виховний вплив, що воно робить її «громадянином» за характером, надає їй відчуття і усвідомлення власного достоїнства»¹. Індивідуальна правосвідомість стає еталоном, орієнтиром для оцінки поведінки інших людей.

Правосвідомість індивіда формується під впливом множини зовнішніх і внутрішніх факторів. Зовнішніми факторами переважно є економічна нестабільність, зниження рівня життя, що обов'язково тягне за собою соціальне розшарування суспільства і загострення проблеми виживання, а це призводить до духовної деградації особистості. Внутрішні (або психологічні) фактори є два: незадоволені просоціальні потреби, що створюють внутрішній конфлікт особистості і призводять до появи деформованих і аномальних потреб; наявність асоціальних засобів і шляхів задоволення потреб та їх позбуття². У результаті дії вказаних факторів відбувається деформація правосвідомості і формується девіантна поведінка.

Можна стверджувати, що деформована правосвідомість є наслідком і передумовою десоціалізації особистості як виду соціального відчуження, що зводить до мінімуму потреби та інтереси більшості людей, тим самим звужуючи соціальний простір індивіда, в межах якого раніше реалізувались його різні соціальні ролі. Слід погодитись з Г.Г. Бернацьким, що на психологічному рівні сукупність всіх десоціалізуючих факторів

¹ Петражицкий Л.И. О мотивах человеческих поступков, в особенности об этических мотивах и их разновидностях. Санкт-Петербург: Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. С. 58.

² Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург: Питер, 2006. С. 237.

підштовхує людину до стану стресу і призводить до мутації її соціально-психологічних якостей: депресії, апатії, страху, інфантизму, конформізму¹. За таких умов найбільш пристосованими виявляються саме конформісти і маргінали, які у випадку тиску або проблемної ситуації «забувають» про будь-які моральні принципи і поступаються власними переконаннями заради виживання, кар'єри, можливості реалізувати свої інтереси, або просто заради власних амбіцій. Маніпулятивний тип людини стає характерною рисою асоціального суспільства, в якому і процвітає корупція. На думку автора цієї статті, саме деформована правосвідомість є сьогодні однією з основних причин злочинів, адміністративних проступків, цивільно-правових деліктів, дисциплінарних порушень, формалізму і бюрократизму, корупції у всіх її проявах.

Істотним фактором, що визначає правосвідомість і правову поведінку, а значить і можливості приборкання корупції, є ефективність влади у державі, її бажання протистояти корупції. Боротьба з корупцією в системно корумпованій країні – це питання насамперед політичне. Позитивний результат у вирішенні цієї важливої державної проблеми можна досягти, якщо буде проявлена політична воля вищого керівництва держави. Про наявність такої політичної волі свідчить започаткований в Україні процес реформування вітчизняного антикорупційного законодавства, зокрема прийняття Податкового кодексу України, який дозволяє перекрити тіньові схеми мінімізації оподаткування всередині країни, що не лише забезпечує значний приріст податкових надходжень, а й унеможливує певні прояви корупції. Антикорупційну спрямованість будуть мати судова, адміністративна реформа, реформа кримінального судочинства (у випадку їх успішного завершення), вдосконалені механізми доступу громадян до публічної інформації та отримання безоплатної правової допомоги.

У жовтні 2011 р. було схвалено Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки, метою якої є

¹ Бернацкий Г.Г. Естественное право. Права человека. Мораль. Санкт-Петербург: Изд-во СЗАГС, 2000. С. 157.

зменшення рівня корупції в Україні шляхом усунення передумов її виникнення через впровадження превентивних заходів, зміцнення режиму законності, а також формування у суспільстві нетерпимого, негативного ставлення до корупції як суспільно небезпечного явища за допомогою спільних зусиль державних та громадських структур, за участю міжнародних організацій¹.

Антикорупційним є і новий Митний кодекс України, ухвалений Верховною Радою 13 березня 2012 р. Цим кодексом передбачається оптимізація ставок мит. Нині Кабінет Міністрів працює над скасуванням пільг на імпорт різних товарів. Очікується, що легалізація та скерування у бюджет підвищених мит за новими ставками може дозволити підвищити доходи бюджету нинішнього року не менше ніж на 10 млрд. грн². Разом з тим, легалізація митних платежів дозволяє чітко побачити, які величезні суми проходили через кишені високопоставлених політиків, чиновників і авторитетів, які чомусь не були притягнуті до відповідальності. З цього можна зробити висновок: для зниження рівня корупції недостатньо легалізувати бізнес, необхідно притягати до відповідальності винних осіб.

Реформи можуть знизити стимули до корупції і підвищити ризики для корупційної поведінки. Але чи можна остаточно подолати корупцію? У науковій літературі обґрунтовано слушну думку, що повністю викоринити корупцію неможливо, але можна зробити кроки для її зниження і зменшення шкоди, яку вона завдає³.

Для досягнення вказаної мети реформатори мусять проаналізувати основи організації держави і суспільства та визначити, яким чином виникають стимули до корупції. Пріоритетним напрямом протидії корупції має стати стратегія

¹ Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки : Указ Президента України від 21 жовтня 2011 р. № 1001/2011 URL: <http://www.president.gov.ua/documents/14092.html>

² Бутусов Ю. Митниця здає «добро». 20.03.2012. URL: <http://news.finance.ua/ua/~2/0/all/2012/03/20/273295>

³ Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствие, реформы / Пер. с англ. О.А. Алякринского. Москва : Логос, 2003. С. 5; Михальченко М., Михальченко О., Невмержицкий Е. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз: Монографія. Київ : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2010. С. 558.

вжиття заходів, які замикаються не на корупціонері, а спрямовані на ліквідацію стимулів до корупційної діяльності. Перш за все реформатори мусять переконати суспільство у серйозності намірів влади щодо боротьби з корупцією і позитивно вплинути на суспільну правосвідомість. Якщо в результаті реформаторської діяльності держави правова ідеологія зазнає відчутних змін, то іншу складову правосвідомості – правову психологію – змінити набагато складніше. Звички і настрої, які залишились у спадок від тоталітарного минулого та глибоко укорінились у свідомості, підкріплюються реаліями сучасності, можуть бути змінені лише в процесі реального утвордження демократичних правових норм і цінностей у суспільному житті.

Істотна роль у вирішенні завдання підняття на належний рівень правосвідомості відводиться юридичній науці. Не можна не погодитись з думкою видатного російського політико-правового мислителя першої половини ХХ ст. І.О. Ільїна, який стверджував, що правосвідомість може стояти на висоті лише там, де на висоті стоїть юридична наука. Живий контакт між юридичною наукою і свідомістю має є другою умовою для розвитку правосвідомості. Правосвідомість стоїть на висоті, якщо люди визнають право. Визнання права полягає у тому, що людина, зрозумівши його об'єктивний зміст і об'єктивне значення, добровільно ставить собі за обов'язок дотримання його вимог. Людина усвідомлює, що певні вчинки їй заборонені, хоча в силу позитивного права вона може їх вчиняти, але не повинна. Тим самим людина здійснює своєрідне духовне прийняття позитивного права. Якщо ж вона підкоряється праву, але не визнає і не поважає його, у такому випадку І.О. Ільїн говорив про правосвідомість озлобленого раба, у якого відсутнє розумне переконання у духовній цінності права¹.

Таким чином, зменшення рівня корупції можна досягти шляхом усунення, блокування причин, що її породжують. Корупція є одночасно і причиною, і наслідком негараздів суспільства, яке її свідомо створює, культивує умови для її

¹ Ильин И.А. О сущности правосознания // Ильин И.А. Сочинения. В 2 т. Т. I. Философия права. Москва : Изд. Моск. философский фонд. Изд-во «Медиум», 1993. С. 90, 91, 105.

процвітання і, разом з тим, вдається до спроб щодо її подолання.

Анотація. Розглядається сутність корупції, специфіка її виникнення та проявів в Україні. Акцентується увага на необхідності протидії корупції та ролі правосвідомості у цьому процесі.

Ключові слова: корупція, правова свідомість, мораль, протиправна поведінка, реформи.

Тимошенко В.И. Теоретические основы преодоления коррупции в Украине.

Аннотация. Рассматривается сущность коррупции, специфика ее возникновения и проявлений в Украине. Акцентируется внимание на необходимости противодействия коррупции и роли правосознания в этом процессе.

Ключевые слова: коррупция, правовое сознание, мораль, противоправное поведение, реформы.

Tymoshenko V. Theoretical principles of combating corruption in Ukraine.

Annotation. The essence of corruption, the specificity of its occurrence and manifestations in Ukraine. The attention is paid to the need to combat corruption and the role of justice in this process.

Key words: corruption, legal consciousness, morality, unlawful behavior, reform.

ТЕРОРИЗМ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ¹

Анотація. У статті досліджується сутність тероризму, його різновиди, мета та причини. Тероризм розглядається як форма насильства, за якої планованим ефектом є страх. Характеризується психологічний профіль осіб, здатних здійснювати терористичні акти. Визначаються оптимальні шляхи протидії сучасному тероризму.

Ключові слова: тероризм, ідеологія, насильство, суспільство, держава, небезпека.

Тимошенко В.І. Тероризм как объект политико-правового исследования

Аннотация. В статье исследуется сущность терроризма, его виды, цель и причины. Терроризм рассматривается как форма насилия, при которой планируемым эффектом является страх. Характеризуется психологический профиль лиц, способных осуществлять террористические акты. Определяются оптимальные пути противодействия современному терроризму.

Ключевые слова: терроризм, идеология, насилие, общество, государство, опасность.

Tymoshenko V.I. Terrorism as an object of political and legal research.

Annotation. The problem of terrorism as one of the greatest social dangers that threatens the development of civilization is considered. Its typological affinity with other extreme social phenomena is stated. In particular, resistance to violence brings terrorism closer to rebellion, revolt, armed insurgency. Terrorism is a form of violence in which fear is a planned effect, but not a side one. This is the most important feature that separates terrorism from other criminal forms of violence.

The purpose of terrorism is the impact on public authorities (or international community) in order to change state policy in the interests of certain social forces. Terrorism has its own ideology, which can be defined as a set of extremely radical ideological guides that are the theoretical justification of the use of violence in various

¹ Тимошенко В.І. Тероризм як об'єкт політико-правового дослідження // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2017. №3 (104). С. 289–300.

ways on an illegitimate basis for achievement of political goals of the terrorist organization. The extreme, radical views and methods are peculiar to it (extremism).

There are such types of modern terrorism: religious, political, informational and psychological, economic, social and domestic, external, internal, «western», «eastern».

Terrorism often occurs in the conditions of a complication of a socio-political and economic situation during the periods of crises and formational shifts. There are many reasons for terrorism. An essential role in distribution of terrorism is played by such factors as prevention of a considerable part of society to participation in political activity by the ruling elite, repressions against opposition parties, the conflict between traditional and liberal values, loss of hope for improvement of the financial position and other personal problems. The low efficiency of functioning of the state apparatus, corruption, which increases the gap between the authorities and the population, causes distrust of the population to power and support of terrorist acts. The rapidly increasing crime activity and powerlessness of the authorities in fight against it play a similar role. The desire of representatives of a certain religion to declare their views, make everyone reckon with them is the most common cause of the terrorist attacks in modern Europe. The religious type of terrorism that goes beyond the local framework is the greatest threat to mankind nowadays.

The problem of preventing terrorist activity deserves special attention of researchers. The definition of the underlying causes of the behavior of terrorists and the creation of a psychological profile of persons capable of committing terrorist acts, or those who may be used by terrorist group leaders for such acts is one of the conditions for success in this case. It is expedient to consider the personality of a terrorist as a kind of personality of an armed criminal, because of the social danger of terrorism.

Terrorism is not only criminal, but also military and political threat. The most important directions of combating this social phenomenon are as follows: firstly, the creation of mechanisms for overcoming social contradictions, the achievement of social compromise; secondly, the cessation of financial support for terrorism and illegal weapons trafficking; thirdly, it is the opposition to the formation of individual terrorist. The state and civil society

should unite their efforts in order to minimize the possibility of terrorist acts.

Key words: *terrorism, ideology, violence, society, state, danger.*

Тероризм у другій половині XX – на початку XXI ст. став загрозою для міжнародної безпеки, вагомим чинником посилення міжнародного напруження, що дестабілізує світову спільноту. Нині проблема тероризму посідає одне з чільних місць серед соціальних небезпек, які стоять на заваді прогресивному розвитку цивілізації. Масштаби цієї загрози є настільки значними, що йдеться вже про реальну небезпеку для особи, суспільства, держави, світового співтовариства. Жертвою тероризму може стати будь-хто незалежно від раси, громадянства, політичних поглядів. Тероризм у будь-якій країні підриває стійкість політичної системи, стабільність політичного курсу, завдає шкоди конституційному ладу, створює перешкоди на шляху реалізації прав і свобод людини та громадянина. Для протидії йому держава вживає відповідних заходів, які не завжди узгоджені з принципами свободи й демократії. Тому це досить складне та багатопланове завдання, що охоплює систему заходів від ідеологічних до фізичних, потребує пошуку нових можливостей для попередження даного явища. Окреслена проблема спонукає юристів, політологів, психологів, філософів, економістів, представників інших наук до наукових пошуків щодо пояснення сутності, причин тероризму та можливостей його попередження.

Складність теоретичного пізнання сутності сучасного тероризму полягає в його типологічній близькості з іншими екстремальними суспільними явищами. Зокрема опір на насилля зближує тероризм з бунтом, повстанням, збройним заколотом. Тероризм є формою насильства, за якої планованим ефектом є страх. Це найважливіша риса, що вирізняє тероризм з-поміж інших кримінальних форм насильства. Наміри терористів передбачувані: налякати, пригнітити, примусити державну владу до певних дій. Метою терористів є вплив на органи державної влади (або світову спільноту) заради зміни державної політики в інтересах певних соціальних сил.

Тероризм має власну ідеологію, спрямовану на руйнацію держави та її засад. Цю ідеологію можна визначити як

сукупність вкрай радикальних ідейних настанов, які є теоретичним обґрунтуванням застосування насильства різними способами на нелегітимній основі для досягнення політичних цілей терористичних організацій. Йому притаманні крайні, радикальні погляди й методи (екстремізм).

Згідно зі ст.1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», тероризм – це суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей¹.

У науковій літературі є різні погляди на тлумачення поняття тероризму. Нерідко під тероризмом розуміють сукупність терористичних актів або систематичне, соціально, політично чи ідеологічно обґрунтоване використання насильства або погроз застосування такого щодо життя, здоров'я людей, прав і законних інтересів різних суб'єктів з метою залякування суспільства і примусу третьої сторони до прийняття необхідних терористам рішень. Слід сказати, що вихідним чинником розкриття сутності тероризму є з'ясування його зв'язку з таким явищем як терор. Питання про співвідношення понять терору і тероризму, на думку М.Я. Лазарева, є принциповим для правильного визначення сутності тероризму. Поняття «тероризм» є похідним від поняття «терор». Терор – це насильницькі дії або загроза таких дій (переслідування, руйнування, захоплення заручників тощо) з метою залякування, придушення противників, нав'язування певної лінії поведінки. А тероризм – це політика терору, тобто діяльність. Тероризм є особливим організованим насильством, це різновид соціальної протидії; за своїми способами, засобами і результатами він є однією із форм ведення війни і являє собою антигромадську діяльність організованих, ідеологічно підготовлених суб'єктів. Водночас тероризм можна розглядати як абстрактне поняття, що охоплює різні форми вияву терору і

¹ Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, N 25, ст. 180. URL.: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/638-15>

відображає в них щось спільне, повторюване, стійке та істотне. Це дає можливість зробити висновок, що тероризм – це політика і практика екстремістського впливу, заснованого на застосуванні нелегального і нелегітимного насильства, зумовленого особливим різновидом месіанства, що має свою ідеологію і генерує агресію. Саме використання насильства з метою створення атмосфери страху і безвиході у суспільстві заради досягнення цілей суб'єктів терористичної діяльності є визначальною рисою терористичного акту.

З-поміж різновидів сучасного тероризму слід виокремити такі: політичний; інформаційно-психологічний; економічний та соціально-побутовий. Тероризм також поділяють на зовнішній і внутрішній. Зовнішній охоплює: міжнародний тероризм, що контролюється міжнародними терористичними організаціями і здійснюється на території ряду держав; зовнішній державний тероризм, який реалізується певною державою на території іншої держави (держав); транснаціональний, який не контролюється державою, але діє з позиції даної країни на території іншої країни; глобальний тероризм, що являє собою злочин проти всього людства. До внутрішнього належить: тероризм, що здійснюється державними органами у своїй країні; недержавний тероризм, що здійснюється у своїй країні політичними угрупованнями, які перебувають в опозиції.

Розрізняють «західну» і «східну» моделі тероризму. «Західна» модель характерна для євроатлантичної цивілізації. Вона представлена діяльністю різномірних соціально-політичних сил, які прагнуть до радикальної зміни політичної системи або до її надмірного зміцнення. Це діяльність як лівацьких екстремістських організацій, що заперечують необхідність політичної боротьби і роблять ставку на збройне насильство, так і неонацистських організацій, що реалізують на практиці традиції масових фашистських рухів 20–40-х рр. XX ст. Основними видами терористичної діяльності в межах цієї моделі є індивідуальний терор, анархічні бунти, політичні змови, диверсії, військові путчі, що проходять під прапором світських ліво- і правоекстремістських ідеологій (маоїзм, неотроцкізм, неонархізм, неонацизм). «Східна» модель тероризму пов'язана з азійсько-північноафриканським регіоном. Вона представлена кількома рівнями організації:

всередині окремих країн («Японська Червона Армія», «Тигри звільнення Таміл Ілама»), регіональні партії («Брати-мусульмани») і глобальні синдикати («Аль-Каїда»). Діяльність «східного» тероризму передбачає різні форми нелегітимного насильства, характеризується елементами жертвовності, нетерпимості та фанатизму, стає дедалі більш запеклою, кровопролитною і непримиренною¹.

Тероризм найчастіше розвивається в умовах ускладнення соціально-політичної та економічної обстановки, в періоди криз і формаційних зрушень. Причин тероризму багато. На думку американського філософа, соціолога і політолога І.М. Валлерстайна, причини тероризму у глобалізованому світі значною мірою визначаються диспропорцією міжнародного розподілу капіталу і глобалізацією злиднів у країнах периферії, яка постійно посилюється і, відповідно, призводить до розширення соціальної бази тероризму². Маргіналізація та криміналізація населення сприяє формуванню його соціальної бази. Сприятливим середовищем для виникнення міжнародного тероризму стає несприйняття процесів глобалізації.

Важливу роль у поширенні тероризму відіграють такі фактори, як недопущення правлячою елітою значної частини суспільства до участі в політичній діяльності, репресії стосовно опозиційних партій, конфлікт між традиційними і ліберальними цінностями, втрата надії на поліпшення свого матеріального становища, інші особистісні проблеми. Низька ефективність функціонування державного апарату, корупція, яка збільшує прірву між владою і населенням, викликає недовіру населення до влади і підтримку терористичних угруповань. Таку ж роль відіграє і злочинність, що стрімко зростає, та безсилля влади у боротьбі з нею. Кримінальні структури нерідко вдаються до тероризму, а звичайні злочини маскують політичними цілями.

¹ Лазарев Н.Я. Терроризм как социально-политическое явление: истоки, формы и динамика развития в современных условиях [Электронный ресурс]: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Лазарев Николай Яковлевич; Государственный университет управления. Москва, 2007. 172 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/terrorizm-kak-sotsialno-politicheskoe-yavlenie-istoki-formy-i-dinamika-razvitiya-v-sovremenn>

² Иммануэль Валлерстайн. После либерализма: Пер. с англ. / Под ред. Б.Ю. Кагарлицкого. Москва : Едиториал УРСС, 2003. 256 с. URL.: http://socioline.ru/files/5/48/vallerstain_i._-posle_liberalizma_-2003.pdf

Однією з причин активізації тероризму у багатонаціональній державі є руйнація національної ідеї. Це призводить до сепаратизму, загострення міжнаціональних відносин, конфронтації етнічних, релігійних груп. В основі тероризму завжди лежить система ціннісних орієнтацій, що формує певне емоційне ставлення до світу. Неузгодженість політичних ціннісних установок між індивідом і державою або соціальною групою, до якої він належить, може призвести до різних форм поведінки: від пасивного неприйняття до активної боротьби з панівним режимом. За таких умов можливим є формування ідеології, яка відкидає інші ціннісні системи і обґрунтовує терор як спосіб зміни наявного світопорядку.

Найпоширеніша причина терактів у сучасній Європі – це бажання представників певної релігії заявити про свої погляди, змусити всіх їх поважати. Саме релігійний вид тероризму, що виходить за локальні межі, нині найбільше загрожує людству, оскільки саме ісламські терористичні організації здійснили найбільшу кількість терористичних актів. Ці організації дуже фанатичні, вони мають величезний вплив на міжнародну політику. В основі ісламського тероризму лежить прагнення поширити ідеї ісламського фундаменталізму на інші країни. Релігійні фанатики стали винуватцями загибелі величезної кількості невинних людей. Заради суспільного резонансу теракти влаштовують переважно в розвинених, благополучних країнах. Але й Україна у дослідженні рейтингу країн світу за рівнем тероризму, яке у 2016 році проводилось серед 163 країн, опинилась на 11 місці¹. У 2017 р. відбулися терористичні акти в Іраку, Турції, Єрусалимі, Афганістані, Великобританії, Франції, Росії, Іспанії, ряді інших країн. Можемо констатувати, що сучасний тероризм вийшов за межі окремих держав, набув ознак системного явища, що має складну політичну, економічну, військову, юридичну та психологічну природу. Специфічними рисами сучасного тероризму є: набуття ним характеру глобальної війни нового типу; використання новітніх інформаційних технологій; прямий і опосередкований вплив на свідомість, зрощення з міжнародною злочинністю.

¹ Глобальный индекс терроризма. URL.: <http://gtmarket.ru/ratings/global-terrorism-index/info>

До умов вчинення терористичних актів можна віднести наявність єдиної загальнонаціональної або міжнародної аудиторії. Щоб терористичний акт знайшов відгук у суспільстві, до його вчинення залучають якнайбільше людей, які зазвичай стають постраждалими. Це також наявність розвинутих ЗМІ. Відповідно, виникнення Інтернету дуже сприяло поширенню тероризму, адже інформація про теракт миттєво поширюється світом. Умовою є й зростання цінності людського життя. Тероризм, як явище, зміг виникнути лише тоді, коли людське життя було оголошене головною цінністю. Нарешті, умовою тероризму є наявність проблеми. Терористичні акти свідчать, що у суспільстві є сили, незгодні з наявним станом речей¹.

Умовою терористичної діяльності звичайно ж є її фінансування. Посилити боротьбу з фінансуванням тероризму закликає ООН. Так, 20 липня 2017 р. Рада Безпеки ООН прийняла Резолюцію 2368, у якій постановила, що всі держави зобов'язані негайно заморозити кошти та інші фінансові активи або економічні ресурси осіб, підприємств і організацій, пов'язаних з ІДІЛ та «Аль-Каїдою», не допускаючи прямої або непрямої поставки, продажу або передачі цим особам, групам, підприємствам і організаціям – зі своєї території, або своїми громадянами поза їх територією, або з використанням суден або літальних апаратів під їх прапором – озброєнь і пов'язаних з ними матеріальних засобів усіх видів, включаючи зброю і боеприпаси, військові транспортні засоби й техніку, напіввійськове спорядження і запчастини для всього вищевказаного і надання технічних консультативних послуг, допомоги або послуг з навчання, пов'язаних з військовими діями².

Проблема незаконного обігу зброї надзвичайно болісна для України. Нині правоохоронці проводять масштабну операцію з протидії незаконному обігу зброї. Як повідомляє прес-служба Національної поліції України, із 6 до 20 вересня 2017 р. у межах профілактичних заходів правоохоронці

¹ В яких країнах чаще всего происходят теракты. URL.: <https://www.widik.ru/more/politica/2017/03/v-kakix-stranax-chashhe-vsego-proisxodyat-terakty/>

² Резолюция 2368 (2017), принятая Советом Безопасности ООН на его 8007-м заседании 20 июля 2017 года. URL.: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N17/223/48/PDF/N1722348.pdf?OpenElement>

вилучили 672 одиниці зброї та 17,7 тон вибухівки. За час проведення заходів співробітники поліції задокументували 1,9 тис. кримінальних проваджень про незаконний обіг зброї, розкрили 410 справ. Установлено 176 осіб, причетних до скоєння злочинів у цій сфері. За січень–вересень 2017 року було вилучено приблизно 1,4 тис. одиниць вогнепальної зброї, 916 гранат, 21 вибуховий пристрій і понад 120 тис. набоїв¹.

На особливу увагу дослідників заслуговує проблема запобігання терористичним актам. Однією з умов успіху у цій справі є визначення глибинних підстав поведінки терористів і створення психологічного профілю осіб, здатних здійснювати терористичні акти, або тих, кого можуть використовувати керівники терористичних груп для таких діянь.

З огляду на суспільну небезпеку тероризму, особистість терориста доцільно розглядати як різновид особистості озброєного злочинця. Водночас у науковій літературі виділяють низку психологічних рис терориста: надмірна зосередженість на захисті свого «Я» з постійною агресивно-оборонною готовністю; недостатня особиста ідентичність; низька або, навпаки, завищена самооцінка; елементи розщеплення особистості; сильна потреба у груповій приналежності; переживання соціальної несправедливості зі схильністю проекувати на суспільство причини своїх невдач; соціальна ізольованість та відчуженість; втрата життєвої перспективи; прагнення до самоствердження та подолання відчуження і фрустрації завдяки можливості застосувати насильство стосовно інших. Особистісні мотиви можуть бути пов'язані з мотивами ідейними: націоналістично-сепаратистськими, соціально-політичними та релігійними. Найгірше, коли націоналістичні ідеї пов'язані з релігійним фундаменталізмом, який нерідко призводить до фанатизму. Сліпо вірячи в свою правоту, такі терористи готові на будь-яку самопожертву, здатні обирати будь-які способи реалізації своєї ідеї. Визначальною рисою терористичної організації є колективізм, належність до групи і дисципліна. Члени таких організацій віддані своїй справі

¹ Поліція протягом 20 днів вилучила 672 одиниці зброї та 17,7 тон вибухівки в Україні. URL.: <http://gordonua.com/ukr/news/society/-politsija-za-20-dniv-viluchila-672-odinitsi-zbroji-ta-17-7-tonn-vibuhivki-v-ukrajini-209057.html>

(тобто терору), готові до самопожертви. Все це неабияк ускладнює боротьбу з тероризмом.

Цікавим є спостереження Є.С. Любарського, який обґрунтував думку, що на певному етапі найманців вже не цікавлять гроші, а непоборним бажанням стає сама можливість вбивати. Вони втрачають мету, яка спершу видавалася дуже справедливою, оскільки виникає нестримне прагнення випробувати свою владу над людьми¹.

Останніми роками зберігаються тенденції застосування терористичними угрупованнями дедалі агресивніших методів здійснення терактів. Наприклад, з метою залякування противника бойовики ІДІЛ вкрай жорстко поведуться з представниками громад на підконтрольних їм територіях, застосовують методи екстремального насильства, такі як обезголовлення або розп'яття². Тероризм дедалі частіше стає складовою міждержавних, міжетнічних, релігійних, політичних та соціально-економічних конфліктів. Терористи здійснюють захоплення і перерозподіл влади, анексію територій суверенних держав, впливають на суспільно-політичну ситуацію в окремих регіонах або цілих країнах, використовують новітню зброю аж до ядерної, хімічної та бактеріологічної (біологічної), а також засоби масової інформації, Інтернет, удаються до інформаційно-психологічних технологій для впливу на масові форми людської поведінки, включаючи й правову поведінку.

Таким чином, тероризм є не лише кримінальною, а й військово-політичною загрозою. Відповідно, боротьба з тероризмом має бути пріоритетом у побудові системи національної безпеки. 30 серпня 2017 р. Кабінет Міністрів України затвердив план заходів на 2017–2019 роки щодо реалізації Стратегії розвитку системи запобігання та протидії відмиванню доходів, отриманих шахрайським шляхом, фінансуванню тероризму та розповсюдженню зброї масового

¹ Любарский Е.С. Терроризм в условиях глобализирующегося мира: методологический аспект [Электронный ресурс]: дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Любарский Евгений Сергеевич; Московский педагогический государственный университет. Москва, 2010. 190 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/terrorizm-v-usloviyakh-globaliziruyushchegosya-mira-metodologicheskii-aspekt>

² Корнеліу Піваріу: Які тенденції розвитку тероризму в світі? URL.: <http://bintel.com.ua/uk/article/terror/>

ураження до 2020 року. Зокрема, документ передбачає розвиток міжнародного співробітництва у сфері обміну інформацією з компетентними органами інших держав, а також посилення взаємодії правоохоронних органів з Державною службою фінансового моніторингу України¹. Будемо сподіватися, що реалізація цього плану буде успішною.

Оптимальними у протидії сучасному тероризму є не силові, а соціокультурні методи. Боротися треба не з наслідками, а з причинами. У політичній сфері необхідно зміцнювати інститути державної влади, забезпечити громадянський мир і національну злагоду, територіальну цілісність держави. В економічній сфері основним завданням є подолання злиднів, безробіття, кардинальне зменшення розриву між багатими і бідними, заморожування рахунків спонсорів терористів та їх конфіскація. У соціальній сфері необхідно проводити роз'яснювальну роботу серед населення для усвідомлення небезпечності тероризму, сприяння виявленню потенційних його суб'єктів. Однак найголовнішим є зменшення соціальної диференціації населення. Слід також оптимізувати ідеологічне виховання громадян, зокрема молоді. Успіхи антитерористичної діяльності безпосередньо залежать від ефективності правової політики держави.

Отже, до пріоритетних напрямів попередження тероризму належать такі: по-перше, розроблення механізмів подолання суспільних суперечностей, досягнення суспільного компромісу; по-друге, припинення фінансової підтримки тероризму та незаконного обігу зброї; по-третє, попередження формування особистості терориста. Держава, громадянське суспільство мусять об'єднати свої зусилля для того, щоб звести до мінімуму можливість терористичних актів. Завдання тут не зводиться виключно до запобігання окремим терористичним актам. Необхідно мінімізувати саму можливість терористичної діяльності, яка загрожує сталому розвитку глобалізованого світу.

¹ Про реалізацію Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2017 р. № 601-р URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=250235806>

ФАКТОРИ КОРУПЦІЇ У ВИМІРІ СУЧАСНОЇ НАУКИ¹

Однією з найгостріших проблем соціально-політичної дійсності, що стоять перед Україною, є корупція. У наші дні це основна перешкода для політичного, економічного і духовного розвитку країни. Нині корупційний чинник став нормою в політиці, економіці та суспільному житті України. Це негативне соціальне явище вже не просто загрожує вказаним сферам, а є їх складовою. Корупція породжує неприпустимі диспропорції не лише в системі управління і функціонування державних інститутів, а й впливає на формування суспільної свідомості. Населення все більше втрачає довіру до влади. Корумповані владні структури своїм існуванням зводять нанівець роль держави як регулятора економічних і соціальних процесів, стимулюють паразитування певної частини суспільства на проблемах більшості, переводить нормальну систему взаємин між людьми в тіньову, навіть кримінальну сферу. Суспільні інтереси підміняються корисливими інтересами окремих осіб і груп. Особливо небезпечна корупція в правоохоронних органах, спецслужбах, прокуратурі, судовій системі, оскільки вона підриває віру населення в здатність держави захистити права і свободи своїх громадян. Рівень і масштаби наявної в Україні корупції знижують міжнародну зацікавленість у співпраці з нашою країною.

Зловживання становищем у політиці, органах влади та бізнесі присутнє всюди, у будь-якому цивілізованому суспільстві. Ніякими тюремними термінами та іншими покараннями неможливо подолати прагнення людей, що отримали владу, до незаконного збагачення. Однак ряд держав досягли великих успіхів у боротьбі з цим ганебним явищем. Україна ж у світовому Індексі сприйняття корупції за 2016 рік отримала 29 балів із 100 можливих, що на 2 бали більше за показник минулого року, і посіла 131 місце серед 176 країн. Цю сходинку із показником 29 балів разом з нами зайняли Казахстан, Росія, Непал та Іран². Результати дослідження,

¹ Тимошенко В.І. Фактори корупції у вимірі сучасної науки // Тіньова економіка: світові тенденції та українські реалії [Текст]: матеріали міжвідомчої наук.-практ. конф. (Київ, 23 черв. 2017 р.) / [редкол.: В.В. Черней, С.С. Чернявський, В.І. Шахун та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 97–101.

² Україна за рівнем корупції дорівнює до Росії й Ірану. URL.: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/01/25/7133397/>

проведеного аудиторською компанією Ernst & Young у 2017 р., свідчать, що Україна опинилася на першому місці за рівнем корупції серед 41 країни Європи, Близького Сходу, Індії та Африки (ЕМЕІА)¹.

14 жовтня 2014 р. було прийнято Закон України «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки»². Закон передбачає ряд заходів, спрямованих на запобігання корупції, покарання за корупцію та формування негативного ставлення до корупції. Цей закон, будучи реалізованим, може знизити стимули до корупції і підвищити ризики для корупційної поведінки. Але повністю викоринити корупцію неможливо. Можна лише зробити кроки для її зниження і зменшення шкоди, яку вона завдає³.

Для утримання корупції на соціально-толерантному рівні необхідна глибока і багатобічна система знань про сутність, особливості та фактори даного феномена. Етимологічно термін «корупція» походить від латинського слова *corruptio* (псування, підкуп). Ці два слова визначають розуміння корупції, але вона має різноманітні форми прояву. Відповідно корупція по-різному тлумачиться юристами, політологами, соціологами, філософами, економістами, спеціалістами з державного управління. Багатомірність визначень корупції засвідчує те, що вона повинна системно розглядатися в межах міждисциплінарного підходу як економічна, політична, культурна, соціологічна, кримінальна проблема. Зокрема, з точки зору політології, корупція – це негативне соціально-політичне явище, що виявляється в прийнятті управлінського рішення і здійсненні конкретних дій у політичній, економічній,

¹ Рейтинг корупції E&Y: Україна на першому місці серед 41 країни. URL.: http://news.liga.net/ua/news/politics/14730211-reyting_korupts_e_y_ukra_na_na_pershomu_m_sts_sered_41_kra_ni.htm

² Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки : Закон України від 14.10.2014 р. № 1699-VII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 46, ст.2047 URL.: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1699-18>

³ Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствие, реформы / Пер. с англ. О.А. Алякринского. Москва : Логос, 2003. С. 5; Михальченко М., Михальченко О., Невмержицкий Є. Корупція в Україні : політико-філософський аналіз: Монографія. Київ : ІПІЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2010. С. 558.

соціальній, духовній, екологічній та інших сферах з метою отримання певних вигод і відстоювання інтересів особистості, груп, кланів, корпорацій, рухів, партій на шкоду інтересам суспільства і держави¹. З точки ж зору соціології, корупція – це відмова від очікуваних стандартів поведінки заради особистої вигоди. Найбільш загальне визначення поняття «корупція» подається у Довідковому документі ООН про міжнародну боротьбу з корупцією, в якому це явище розглядається як зловживання державною владою для одержання вигоди в особистих цілях². Таке універсальне визначення, розроблене міжнародним співтовариством, було прийняте і активно використовується у сучасній науковій літературі.

Ефективна боротьба з корупцією потребує чіткого розуміння того, що ж все-таки спонукає людину ставати корупціонером. Журнал «New Scientist» узагальнив висновки кількох досліджень про причини виникнення корупції. Результати дослідження показують, що так чи інакше будь-яка людина, навіть найчесніша, може бути причетна до корупції. Самуель Бендахан з Швейцарського федерального інституту технології в Лозанні обґрунтував думку, що людина у більшості випадків є чесною лише тому, що у неї відсутня можливість когось обдурити. Вчені довели, що наявність влади не просто надає більше можливостей для фінансових зловживань, вона впливає на те, як людина думає. Йоріс Ламмерс з Тілбургського університету (Нідерланди) порівняв те, що відбувається в головах можновладців, з алкогольним сп'янінням. Алкоголь змушує увагу і провокує поведінку, яку можна назвати гіпервпевненістю у собі і гіпернаполегливістю. На його думку, посадова особа, яка хоче «взяти плату за послуги», до кінця не усвідомлює, або вважає за краще не вірити в те, що її можуть викрити у хабарництві. Проявам корупції сприяє не лише наявність повноважень, яких позбавлені інші особи, а й

¹ Терещенко И. Личность, общество, государство в контексте проблемы борьбы с коррупцией // Государство и право. Юридические науки. 2009. № 3. URL.: <http://cyberleninka.ru/article/n/lichnost-obschestvo-gosudarstvo-v-kontekste-problemy-borby-s-korrupsiey>

² Справочный документ о международной борьбе с коррупцией, подготовленный Секретариатом ООН/A/CONF.169/14.13Apr.1995. URL.: www.pravo.vuzlib.net/book_z232_page_7.html

можливість утримувати психологічну дистанцію. Хабарі через посередника дозволяють нечесним на руку у певному сенсі дистанціюватися від неприємної ситуації¹.

Науково-освітній портал Національного дослідницького університету «Вища школа економіки» (м. Москва) узагальнив наукові факти про корупцію, зібрані науковцями цього університету. Було встановлено, що на рівень корупції впливають певні суспільні цінності, насамперед безпека і можливість виживання. Чим більш значимі для людини вказані цінності, тим більше вона схвалює корупцію. Нині хабарі вже не є основним проявом корупції. На перше місце виходять зв'язки, можливості надати послугу за послугу. Збільшення податків і штрафів стимулює підготовку нових схем ухилення від їх сплати і зростання корупційної складової. Рівень корупції впливає на кількість автоаварій. Водії, що порушують правила, впевнені, що вони зможуть домовитись з поліцією. Корупція є також перешкодою запровадженню інновацій.

Найголовнішим же чинником, що зумовлює корупцію, є її схвалення самим суспільством. У якихось країнах давати хабарі вважається неприйнятним не лише тому, що за це карають. В інших така поведінка є нормальною. У країнах з дієвими соціальними інститутами хабарництво стає маргінальним явищем, засуджується суспільною мораллю і суспільною думкою. Психологія людини у таких державах підпорядковується соціальним інститутам, а не домінує над ними². Отже, суспільна думка превалює над психологією окремо взятої людини. Як свідчить практика, жорсткі заходи не завжди дають бажані результати. Наприклад, у Китаї, де антикорупційне законодавство вважається одним із найжорсткіших у світі, в період з 2001 р. до 2013 р. було розстріляно понад 13 тисяч корумпованих чиновників, більше 120 тисяч людей отримали по 10–20 років ув'язнення за корупційні злочини. Однак повністю подолати корупцію все ж не вдалося. Психологію людини змінити не так просто.

¹ Сердечнов А. Учёные выяснили, что происходит в головах у коррупционеров. URL.: <http://vifania.ru/chitat/problemu-obschestva/uchenye-vyjasnili-chto-proishodit-v-golovah-u-korupcionerov.html>

² Пять научных фактов о коррупции. URL.: <https://iq.hse.ru/news/187043185.html>

Найважливішими факторами корупції зазвичай визнають прорахунки економічної політики держави, недосконалість системи прийняття політичних рішень, політичну нестабільність, монополізацію окремих секторів економіки, незбалансованість економічних відносин, несприятливий інвестиційний клімат, недосконалу систему оподаткування, низьку продуктивність праці та безробіття, низький рівень розвитку громадянського суспільства, відсутність реальної свободи слова, наявність величезного бюрократичного апарату, відсутність досконалої законодавчої бази, недієвість закону, безкарність за порушення законодавства, низьку виконавчу дисципліну, відсутність незалежної судової системи, несправедливість у всіх сферах суспільного життя, низьку оплату праці, всі форми дискримінації, засилля кланових структур, кумівство, низький рівень правосвідомості населення, сталі традиції вирішувати питання шляхом дачі або взяття хабарів, відсутність стійких демократичних традицій. Цей перелік можна продовжувати. На жаль, все це присутнє в Україні. Корупція у поєднанні з непрофесіоналізмом чиновників стала стихійним лихом для України.

Елементом корупції може бути і псевдонаука, дослідницькі помилки, ненавмисні і навмисні фальсифікації. Це визнає і з цим прагне боротись наукова спільнота деяких країн, наприклад Німеччини¹.

Корупція є одним із найбільш істотних факторів організованої злочинності. Деформація економічних відносин, виражена в кримінальній економічній поведінці суб'єктів господарської діяльності, створила ситуацію, коли корупція поряд з організованою злочинністю стала важливою умовою функціонування ринку як такого, що, у свою чергу, позначилося на модифікуванні власне корупції. Зараз вже можна констатувати, що корупція широко і глибоко пустила коріння, по суті криміналізує все суспільство.

Оскільки останнім часом корупція перетворилася із звичайної кримінальної проблеми в ключову загрозу національній безпеці України, боротьба з корупцією набуває не

¹ Быкова Н. Лженаука как элемент коррупции. URL.: http://old.strf.ru/material.aspx?CatalogId=221&d_no=17347#.WRWa-dwlGUn

лише правового, а й політичного характеру. Проникаючи в культуру суспільства, стаючи традицією, корупція тим самим знижує загальну ефективність державного управління і стає ще й соціальною проблемою. Все це відбувається на фоні того, що зараз в Україні по суті саботуються три фундаментальні реформи: реформа державного управління, антикорупційна реформа і політична реформа¹. До того ж у вкрай скрутному становищі перебуває українська наука. А саме наука, перш за все правова, повинна відігравати істотну роль у стримуванні корупції. Про ситуацію з фінансуванням інститутів Національної академії наук України відомо всім. Навіть збільшення фінансування науки в 2017 році на 31,1% (641,2 млн грн) дозволило лише вийти на рівень фінансування 2013 року. Передбачена у Державному бюджеті України сума не забезпечує мінімальних потреб НАНУ, що призводить до згортання фінансування проектів, які є пріоритетними для розвитку науки в Україні.

Такі ж проблеми і з фінансуванням вузівської науки. Результати не змушують себе чекати: як стало відомо, Сирія, Ліван, Ірак, Палестина, ряд інших країн, звідки в наші медичні виші традиційно приїждить навчатися багато студентів, частково або повністю припинили визнання українських медичних дипломів. Підставою для таких рішень арабські країни називають низький бал вступників до медичних закладів вищої освіти².

У науковій літературі обґрунтовано думку, що дослідження корупції можуть бути корисними для становлення нових галузей науки – економічної теорії злочинів і покарань, економічного аналізу права, економічної кримінології та кримінології економічної безпеки³. Результати наукових досліджень повинні сприяти обґрунтуванню комплексу

¹ Сорока С. Реформи в Україні. Коли посиплеться Система? URL.: <http://www.pravda.com.ua/columns/2017/04/1/7139675/>

² Чотири країни перестали визнавати українські медичні дипломи. URL.: <http://tyzhden.ua/News/192103>

³ Борисов О.А. Коррупция как угроза экономической безопасности России [Электронный ресурс]: автореф. дисс. ... канд. экон. наук.: 08.00.05 / Борисов Олег Анатольевич; Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации. Санкт-Петербург, 2009. URL.: <http://www.dissercat.com/content/korrupsiya-kak-ugroza-ekonomicheskoi-bezopasnosti-rossii-1>

організаційно-економічних, правових та управлінських заходів щодо корегування та удосконалення економічної, кримінологічної та кримінально-правової політики України, розробці відповідних загальнодержавних програм боротьби зі злочинністю, зміцненню національної економічної безпеки, реформування системи державного управління. Адже зменшення рівня корупції можна досягти шляхом усунення, блокування причин, що її породжують. Пріоритетним напрямом протидії корупції має стати стратегія вжиття заходів, які замикаються не на корупціонері, а спрямовані на ліквідацію стимулів до корупційної діяльності.

Відчутних результатів можна досягти, якщо наука буде не лише сприяти боротьбі з сучасними проблемами суспільства, а й здатна передбачати корупційні ситуації у майбутньому у міру соціально-економічного розвитку. До таких корупційних ризиків можна віднести, наприклад, реформи управління, розподіл коштів Державного бюджету України, призначення на посади державних службовців, вирішення податкових проблем, сам процес боротьби з корупцією та ін. Водночас наука повинна сприяти формуванню нетерпимого ставлення до даного явища у суспільстві, підняттю на належний рівень правосвідомості населення. Саме науковці повинні досліджувати і сприяти впровадженню у практику позитивного досвіду тих зарубіжних країн, які досягли успіхів у боротьбі з корупцією. Лише спільними зусиллями політиків, громадськості та науковців можна досягти бажаних результатів.

АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА: ЇЇ СУТНІСТЬ І ПРИЧИНИ¹

Анотація. Розглядається зміст поняття «агресивна поведінка», визначаються та аналізуються причини такої поведінки. Акцентовується увага на кримінальній агресії, її особливостях. Розмежовуються поняття «агресія» та «агресивність». Обґрунтовується соціальна детермінованість агресії.

Ключові слова: агресія, агресивність, агресивна поведінка, насилля, шкода, особистість.

Тимошенко В.И. Агрессивное поведение: его сущность и причины.

Аннотация. Рассматривается содержание понятия «агрессивное поведение», определяются и анализируются причины такого поведения. Акцентируется внимание на криминальной агрессии, её особенностях. Разграничиваются понятия «агрессия» и «агрессивность». Обосновывается социальная детерминированность агрессии.

Ключевые слова: агрессия, агрессивность, агрессивное поведение, насилие, вред, личность.

Tymoshenko V.I. Aggressive behavior: its nature and causes.

Annotation. We consider the concept of «aggressive behavior», defines and analyzes the causes of this behavior. Focuses on the criminal aggression, its features. Delineating the concept of «aggression» and «aggressiveness». Substantiates the social determinism of aggression.

Key words: aggression, aggressiveness, aggressive behavior, violence, damage, personality.

У сучасній Україні замість задекларованих прогресивних реформ, які мають забезпечити право на гідне людське існування, на практиці відбувається різке падіння рівня життя населення. Поглиблюється розрив між багатими і бідними, зростає соціальна напруга. Масове безробіття доповнюється шоком, що зумовлений безпрецедентним зростанням тарифів на оплату житлово-комунальних послуг. Девальвація гривні, що

¹ Тимошенко В.І. Агресивна поведінка: її сутність та причини // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2015. № 6 (червень). С. 55–63.

продовжується, з економічного феномена перетворюється на фактор політичної дестабілізації. На сході країни йде війна. Неминучі за таких обставин негативні переживання тягнуть за собою депресивний стан особистості, апатію або, навпаки, схильність до підвищеної жорстокості та агресивності. Все це призводить до втрати життєвих орієнтирів, розгубленості, зниження моральних вимог у суспільстві, деформації правової свідомості населення, зростання показників злочинності.

Протидіяти злочинності можна лише знаючи її причини. Характеристика злочинності завжди пов'язується з насиллям, агресивною поведінкою. Відповідно, на особливу увагу заслуговують фактори, що зумовлюють таку поведінку. Насилля, як відомо, є проявом самої структури буття. Агресивність людини виправдана з точки зору еволюційної теорії, оскільки у далекому минулому вона давала можливість захистити себе, здобути їжу, а значить вижити. Зараз щоденно підтверджуються широковідомі слова американського психолога К. Лоренца, що насилля пронизує все буття людини. Насилля, як об'єктивна даність соціального існування (з точки зору З. Фрейда та Е. Дюркгейма), не може бути подолане раз і назавжди. Адже об'єктивні причини насилля доповнюються суб'єктивними. Егоїзм, заздрість, бажання самоствердження, безмежні амбіції нерідко підштовхують людину до агресивних дій, за допомогою яких вона прагне досягти бажаного. Суспільство мусить знайти способи контролювати такий стан і нейтралізувати найбільш небезпечні його прояви.

Агресію, як психологічний феномен і як специфічну поведінку, досліджували вітчизняні і зарубіжні вчені – психологи, юристи, політологи, біологи, філософи, соціологи та інші фахівці. Це Ю.М. Антонян, Л. Берковіц, Р. Берон, Л.І. Белозерова, Е.К. Волконська, Н.В. Гришина, Д.В. Жмуров, А.Ф. Зелінський, О.В. Змановська, Є.П. Ільїн, С.М. Іншаков, П.А. Ковальов, В.М. Кудрявцев, К. Лоренц, Дж. Лоуренс, А.А. Налгаджян, Д.В. Ольшанський, А.О. Реан, Д. Річардсон, Ф.С. Сафуанов, Н.В. Скретнева, Е.Є. Чистова, Е. Фромм, В.П. Шейнов та ін., у працях яких аналізується сутність, природа агресії, її конкретні прояви. Проблема ж визначення причин агресії та способів її подолання, незважаючи на вже

проведені дослідження, залишається відкритою. З огляду на реалії сьогодення на особливу увагу заслуговує кримінальна агресія. Тому аналіз ряду аспектів цієї проблеми став метою даної статті.

У психології під агресією (від лат. *aggressio* – напад) розуміють поведінку, спрямовану на завдання фізичної або психологічної шкоди, аж до знищення об'єкта агресії. Дослідження психологів підтверджують, що стан агресії зазвичай супроводжується гнівом, ворожістю, ненавистю тощо. Агресія може бути як усвідомлена, так і неусвідомлена. Так, реакція у відповідь на загрозу життю, наприклад атака, виникає підсвідомо. Агресивний імпульс, навіть неусвідомлений, детермінує поведінку. Сама ж поведінка людини перебуває під контролем свідомості та волі (за винятком окремих критичних ситуацій, що пов'язані зі станом афекту). Агресія може бути ворожа або інструментальна. Людина, що проявляє ворожу агресію, прагне завдати зло або шкоду тому, на кого нападає. У випадку інструментальної агресії завдання шкоди не є самоціллю, агресивні дії використовуються як інструмент для досягнення певної мети. Разом з тим шкода завдається.

З точки зору кримінології, агресія – це протиправна навмисна поведінка, спрямована на заподіяння прямої фізичної або психічної шкоди іншій живій істоті (істотам). У разі неможливості прямої розрядки агресії стосовно людини (або тварини), відбувається зміщення агресії (свідомо або несвідомо) на неживий предмет (культурні, природні цінності). Отже, об'єктом агресії може бути як жива істота, так і неживий предмет. Жертвою кримінальної агресії може бути і юридична особа. Залежно від суб'єкта кримінальну агресію поділяють на індивідуальну, колективну, масову. Агресором може бути і держава.

Агресія завжди цілеспрямована. Випадкові діяння, внаслідок яких завдається шкода, агресією не визнаються. Агресія завжди пов'язана зі шкодою або небезпекою її завдати. Метою агресора, який діє усвідомлено, є саме завдання шкоди. Можна сказати, що агресія мотивована наміром завдати шкоду об'єкту агресії. Лише у випадку садистського прояву агресії метою є страждання жертви. Мазохіст же прагне власних

страждань¹. У даному випадку мотив стосується наслідків, що настали, або самої дії, і збігається з метою. Визначення мотиву відповідає на запитання: чому людина діяла саме так, а не інакше. Мета визначає напрям дій та їх результат.

Поведінка людини полімотивована. Розрізняють види кримінальної агресії з огляду на її мотиви: терористична, хуліганська, корислива та ін.

Кримінальна агресія може здійснюватись у насильницьких (безпосередніх) і ненасильницьких (опосередкованих) формах. Агресивна поведінка, насилля є крайньою формою прояву агресії. Якщо розкрити широкий змісл поняття насилля, то воно охоплює весь комплекс діянь, що завдають шкоду як внаслідок прямого фізичного примусу, так і опосередковано – внаслідок примусу економічного, політичного, ідеологічного, маніпулювання свідомістю і волею. Це завжди нелегальний вплив, що завдає шкоду. «Головна сутність насилля, – за словами англійського політолога Г. Ньютона, – полягає у тому, що завдяки його впливу людину примушують поводитися не так, як вона того б хотіла»². Разом з тим поняття «агресія» і «насилля» не є синонімами. Агресія можлива й без прямого фізичного або психічного, психологічного насилля. Агресія не завжди жорстока, жорстокість же завжди агресивна.

Існують два основні критерії кримінальної агресії. По-перше, це безсумнівний руйнівний характер діяння. По-друге, заборона зазначеного діяння кримінальним законодавством. Насильницькі форми кримінальної агресії припускають реалізацію деструктивного наміру, що має за мету посягання на життя і (або) здоров'я людини, майно, честь, гідність, професійні якості всупереч її волі, або незалежно від останньої. Такі дії можуть здійснюватись у формі відкритого фізичного або психічного насильства. Ненасильницькі форми кримінальної агресії характеризує деструктивна поведінка

¹ Волконская Е.К. Агрессия: криминологические аспекты // Вестник Воронежского института МВД России. 2012. № 4. URL.: <http://cyberleninka.ru/article/n/agressiya-kriminologicheskie-aspekty>

² Цит. за: Скреднёва Н.В. Криминологическая характеристика насилля // Сибирский юридический вестник. 2003. № 3. URL.: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1138931>

стосовно суспільно-значущих неживих об'єктів (наприклад, знищення або пошкодження пам'яток історії та культури). В останньому випадку кримінальна агресія набирає вигляду шкідницьких дій, спрямованих на пошкодження або знищення суспільно-значущих цінностей. Такі дії в замаскованій формі виражають ненависть індивіда до іншої людини (групи людей), а в ряді випадків і вороже ставлення людини до суспільства загалом¹.

Злочинним вважається насилля, що вчинене свідомо. Кримінально-каране насилля, кримінальна агресія – це тип умисної поведінки, що являє собою гіпертрофовану активність, стрімкий наступ на певний об'єкт, у тому числі в процесі досягнення конкретної мети, що містить у собі ознаки складу злочину. При цьому рівень активності характеризує не саме агресивно-кримінальне діяння загалом, а процес придушення опору або досягнення мети.

Джерело агресивної поведінки полягає не лише в біологічній сутності людини. Прояви біологічно закладеного імпульсу до захисної агресії, а також виникнення і прояву агресії іншої природи (пов'язаної з прагненням до збагачення, бажанням підпорядкувати когось своїй владі, або навіть захистити, підвищити власний статус за рахунок самоствердження), мають підґрунтя у глибинній структурі особистості і пов'язані з соціальними факторами. Більшість дослідників агресії схиляються до визнання її соціальної детермінованості. Специфічними передумовами агресії зазвичай називають фрустрацію, стрес, психологічний або фізичний дискомфорт, вербальний і фізичний напад.

Фрустрація (англ. frustration – розлад, зрив планів, крах) – специфічний емоційний стан, що виникає в результаті невдачі у задоволенні потреби або бажання за наявності непереборних, або таких, що важко подолати, перешкод, що супроводжується різними негативними переживаннями: розчаруванням, дратівливістю, тривогою, відчаєм. Фрустрація виникає як наслідок розходження між рівнем запитів і реальними

¹ Криминальная агрессия. Словарь терминов агрессии Д.В. Жмурова. URL.: <http://www.vocabulum.ru/word/142/>

досягненнями людини¹. У результаті такого емоційного стану людина вдається до образ, фізичних нападів на особу, поведінка якої, на її думку, сприяла фрустрації. Об'єктом агресії не обов'язково стає саме винна особа. Людина не завжди здатна проявити пряму, відкриту агресію стосовно того, кого вважає винуватим у своїх проблемах. У такому разі можливе зміщення агресії на інший об'єкт. Агресія може бути спрямована і на самого себе, тобто можлива аутоагресія, що проявляється в самозвинуваченні, самознищенні, нанесенні собі тілесних ушкоджень аж до самогубства. Отже, об'єктом агресії може бути сам агресор.

Чи стане фрустрація причиною агресивної поведінки, – це залежить від інтерпретації індивідом множини ситуаційних факторів. Фрустрація з найбільшою ймовірністю може викликати агресію, якщо вона досить інтенсивна, якщо фрустрація виявляється неочікуваною, сприймається як сваволя, або якщо вона когнітивно прив'язується до агресії². Кожен мабуть не раз переконувався в справедливості когнітивно-неоасоціативної теорії Л. Берковіца, яка стверджує, що неприємна ситуація призводить до прояву негативних почуттів і виникнення негативних думок, які здатні ще більше посилити почуття³.

Сильним детермінантом агресії є провокація, яка може бути фізичною або вербальною. Зазвичай люди прагнуть «дати здачі» і тому відповідають нападом на напад. Така поведінка може бути зумовлена бажанням попередити можливе повторення агресії з боку іншої особи, або ж справити враження людини, яка здатна захистити себе і покарати агресора.

Спонукальною причиною агресивної поведінки можуть бути так звані «сторонні спостерігачі». Вони можуть відігравати роль підбурювачів, навіть не будучи при цьому учасниками агресивних взаємодій. Сторонні спостерігачі здатні

¹ Дзлиев М.И., Иззатдуст Э.С., Киреев М.И. Современный терроризм: социально-политический облик противника / МВД РФ. Академия Управления: Под общ. ред. В.В. Гордиенко. Москва : Academia, 2007. С. 238.

² Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия; Пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 1997. С. 155.

³ Почебут Л.Г., Мейжис И.А. Социальная психология. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 672 с. URL.: <http://www.irbis.vegu.ru/repos/11804/HTML/index.htm>

стимулювати або, навпаки, придушувати агресію прямими діями (наприклад, даючи поради учасникам конфлікту, чи насміхаючись над ними), або ж самим фактом своєї присутності на місці події (наприклад, агресор вважає, що присутні схвалюють його дії, або засуджують)¹.

На поведінку агресора можуть впливати поведінка і наміри потенційного об'єкта агресії – жертви, яка, наприклад, перебуває у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Ще більш важливе значення мають індивідуально-психологічні особливості самого агресора, а саме: його дратівливість, підозрілість, впевненість у вседозволеності та безкарності².

Ймовірність агресивної поведінки значною мірою залежить від емоційності людини. Емоція – це перша реакція, що виникає миттєво, ще до того, як людина встигла усвідомити та проаналізувати інформацію, вона вже позначається на обличчі, позі, рухах. Емоції особливо чітко проявляються у стані паніки, у натовпі.

Поняття «агресія», що характеризує поведінку, слід відрізняти від поняття «агресивність» – тобто властивість особистості, що проявляється в готовності до агресії. Л. Берковіц визначає агресивність як «відносно стабільну готовність до агресивних дій у найрізноманітніших ситуаціях», а також як «схильність до агресивної поведінки»³. Агресивність може бути як стійкою рисою особистості, так і тимчасовою характеристикою людини, що має місце у певний момент, не є постійним станом, отже, не є властивістю особистості. Кримінальна агресія не обов'язково заснована на агресивній особистісній установці. Не за будь-якими агресивними діями суб'єкта дійсно стоїть агресивність особистості. Агресивність людини не завжди проявляється в явно агресивних діях

На думку Р. Берона і Д. Річардсона, існують потенційні агресори, поведінка яких визначається властивими їм

¹ Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия; Пер. с англ. Санкт-Петербург: Питер, 1997. С. 147.

² Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.В. Змановская. 2-е изд., испр. Москва : Изд. центр «Академия», 2006. С. 90.

³ Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. С. 44.

особистісними рисами характеру, індивідуальними установками і нахилами, які залишаються незмінними у будь-якій ситуації. Розглядаючи лише людей, що не страждають на психопатологію, вказані автори зараховують до рис характеру, що викликають агресивну поведінку, наступні: страх перед суспільним осудом, дратівливість, тенденцію бачити ворожість в чужих діях, впевненість індивіда у тому, що він за будь-якої ситуації залишається господарем своєї долі, схильність до відчуття сорому, а не вини у багатьох ситуаціях.

За словами Е. Фромма, витoki деструктивності (лат. *destructivus* – руйнівний, такий, що порушує нормальну структуру) полягають у вадах культури і образу життя людини. Вчений впевнений, що людина може бути деструктивною незалежно від наявності загрози самозбереженню і без зв'язку із задоволенням потреб. Людина потребує такої соціальної системи, в якій вона має своє місце, порівняно стабільні зв'язки, ідеї і цінності, що поділяються іншими членами спільноти. Але в масовому суспільстві людина почувається ізольовано, навіть будучи частиною соціуму: у неї немає переконань, якими вона могла б поділитися з іншими людьми, їх заміняють лозунги та ідеологічні штампи, які людина сприймає із засобів масової інформації. Соціальні умови сприяють зниженню у людей впевненості у собі. Пригнічений психічний стан може продукувати безпідставне почуття страху. «Страх, як і біль, – це дуже неприємні почуття, і людина намагається будь що його позбутися ... одним із найбільш дієвих прийомів витіснення страху є агресивність»¹. Механізм оборонної агресії мобілізується у людини не лише тоді, коли вона відчуває безпосередню загрозу, але і тоді, коли явної загрози немає. Найчастіше людина проявляє агресію завдяки страху перед уявною загрозою.

Людині для виживання, за Е. Фроммом, необхідні не лише фізичні, але й психічні умови. Вона мусить підтримувати певну психічну рівновагу, що необхідно для її існування. Звідси такі підстави агресії, як приниження, образа, суперечність у поглядах тощо.

¹ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Перевод / Авт. вступ. ст. П.С. Гуревич. Москва : Республика, 1994. С. 173.

Отже, для забезпечення душевного благополуччя людині необхідно задовольнити її певні екзистенціальні потреби, причини яких приховані в умовах людського існування. На основі екзистенціальних потреб виникають пристрасті й характер людини як сукупність пристрастей. Якщо біологічні та екзистенціальні потреби у людей спільні, то характер є різним. Причина цього – різні умови формування особистості.

Одна із екзистенціальних потреб людини – потреба в діяльності її нервової системи. Стимулом такої діяльності може бути творчість. Але для зайняття творчістю необхідно докласти немало зусиль. Сучасна ж цивілізація нездатна масово продукувати творчі стимули і людство йде шляхом найменшого опору: шукає причини когось ненавидіти, кимось керувати, комусь шкодити. Е. Фромм був переконаний, що злочинця можна вважати екзистенціальним відступником – людиною, якій не вдалось стати тим, ким вона могла стати відповідно до своїх екзистенціальних потреб. Агресивна поведінка для неї – це спосіб створення ілюзії задоволення своїх екзистенціальних потреб.

Істотним фактором агресивної поведінки є заздрість. Заздрість можна інтерпретувати як стан, почуття, переживання неприязні до іншої особи, щодо її щастя, благополуччя, успіху, моральності, культурного рівня, зовнішнього вигляду, матеріальної або якоїсь іншої переваги. Заздрість являє собою визнання переваги, успіху, благополуччя іншого, поєднане з почуттям досади, ворожості до іншої особи. Заздрість експонує вибагливі бажання мати, володіти на рівні іншої особи або навіть перевершувати її, домінувати. Будучи породженням конкурентного почуття, інтенція заздрості спрямована на прагнення зруйнувати вказану перевагу. Це прагнення усвідомлюється або декларується як усунення несправедливості, яку кожен розуміє по-своєму. У системі людських екзистенцій заздрість перебуває в ряду таких феноменів як страждання, страх і самотність, що носять негативний, руйнівний характер¹.

¹ Гусова В.А. Зависть как социальный феномен [Электронный ресурс]: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Гусова Валерия Александровна; Государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования Московский государственный технологический университет «СТАНКИН». Москва, 2006. 130 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/zavist-kak-sotsialnyi-fenomen>

Заздрісники, для яких заслужений успіх іншої людини є власною невдачею, можуть бути надзвичайно агресивні. (Якщо успіх незаслужений, якщо досягнення людини пов'язані не з її працею, а з тим, що у корумпованому суспільстві все купується і продається, тут слід говорити не про заздрість, а про обгрунтоване почуття справедливості, про прагнення її відновити). Приведе заздрість до реальних агресивних дій чи ні – залежить від ряду факторів, у тому числі і від ситуації. За сприятливих умов, наприклад, безпечних для них, заздрісники намагаються дискредитувати людину, її здібності і особистість загалом. При цьому вдаються найчастіше до агресивних дій психологічного характеру: погроз, образ і принижень, несправедливості, недооцінки особистості та її досягнень, різних форм дискримінації, наклепів, приписування негативних ярликів тощо. Намагаючись виправдати свою поведінку, приховати справжні її причини, заздрісник розщеплює своє уявлення про особистість об'єкта заздрощів на інструментальну і характерологічну частину, які в результаті є тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені: його оголошують «хорошим спеціалістом», але «поганою людиною». Перше складно спростувати, якщо спеціаліст дійсно хороший і це відомо багатьом. Друге також складно спростувати, якщо інформація поширюється серед людей, які не є добре знайомі з жертвою. Така ситуація досить поширена в наукових колективах. На жаль, у таких колективах завжди знаходяться люди, які мають лише безмежні амбіції і здібності кар'єриста за відсутності здібностей вченого. Той, хто не досяг бажаних успіхів, нерідко знаходить об'єкт для емоційної розрядки у своєму середовищі – звертає увагу на тих, хто досягнув більшого, ніж він. Але досягнення людини є результатом не лише здібностей і вміння, а й не меншою мірою її характеру: вольових якостей, цілеспрямованості, працелюбства тощо. Не кожен заздрісник здатен це зрозуміти.

Різновидом агресивної поведінки є поширення пліток. Плітки дискредитують особистість, завдають їй шкоди. У випадку пліток відбувається поєднання підсвідомої мотивації зі свідомою. Вигадана інформація, що стосується небагатьох, але саме тих, хто цікавий багатьом, поширюється в усній формі, тобто у жанрі усної розповіді. Жанр, як відомо, диктує свої

закони: на об'єкт пліток переносяться особливості і нахили тих, хто поширює плітки, приписуються характеристики, близькі їм самим, їх особисті симпатії, антипатії і неусвідомлені прагнення, як активні дійові сили підсвідомості. Плітки – це складова суспільної думки і, разом з тим, елемент прихованого механізму контролю мас або неформальних лідерів над лідерами формальними, або просто особами, яким намагаються зашкодити. Страх перед плітками, які можуть вплинути на репутацію людини, є одним із факторів, що визначають поведінку насамперед конформістів або просто досить обережних людей. Адже за допомогою пліток знижується довіра до противників, породжуються негативні емоції, що позначається на ставленні до жертви пліткаря інших членів колективу. У цьому полягає тактична функція пліток¹.

Важливим фактором агресивної поведінки є десоціалізація особистості, що являє собою процес розриву взаємозв'язків особи і суспільства. Це вид соціального відчуження, що зводить до мінімуму потреби та інтереси більшості людей, тим самим звужуючи соціальний простір індивіда, в межах якого раніше реалізувались його різні соціальні ролі. Сукупність усіх десоціалізуючих факторів на психологічному рівні підштовхують людину до стану агресії, страху, або ж апатії, депресії, конформізму.

Таким чином, можна зробити висновок, що агресивна поведінка індивіда є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких коригується конкретними відносинами, конкретною ситуацією, в яку він потрапляє.

Насилля може бути фізичним, що полягає у знущанні над людиною, завданні їй фізичного болю, і психологічним, психічним, що зустрічається набагато частіше.

Агресія є складним явищем, що має багато причин. Одним із основних факторів агресивної поведінки, на мою думку, є заздрість – сильне почуття, викликане неадекватною оцінкою власного потенціалу, переживанням власної ущербності (нерідко, навіть нікчемності), незадоволенням результатами порівняння себе з кимось іншим, що є реакцією на

¹ Ольшанский Д. Политическая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2002. С. 470.

заслужені успіхи іншої людини. Незаслужені (безпідставні) успіхи іншої людини, образа у зв'язку з необґрунтованим вирішенням якоїсь проблеми має стимулювати не заздрість, а справедливе обурення. Бажання відновити справедливість може бути реалізоване шляхом активних дій, але такі дії не відповідають основній ознаці агресії – їх мотивом не є завдання шкоди.

Звичайно ж фактором руйнівної поведінки є амбіції. Прагнення до успіху можна вважати нормальним, але якщо воно перетворюється у нав'язливу ідею і реалізується за рахунок страждань інших людей, наслідки можуть мати руйнівний характер. Важко спростувати справедливі слова Н. Макіавеллі: «Як тільки люди припиняють боротися, змушені до боротьби необхідністю, вони починають боротися, змушені до цього честолюбством»¹. Посилення соціальних відмінностей між людьми стимулює конкуренцію, неминуче призводить до зіткнення амбітних прагнень на фоні деформації правової свідомості та моральної деградації особистості і суспільства загалом.

Способом нейтралізації таких факторів агресивної поведінки, як заздрість і амбіції, є створення умов, що сприяють розкриттю особистісного потенціалу кожної людини. Можливість створення таких умов істотно залежить від успіхів держави у боротьбі з корупцією. Саме завдяки наявності корупції добробут людини, її безпека, можливість реалізації законних інтересів визначається не особистісним потенціалом і працею, а зв'язками, матеріальним становищем, «платоспроможністю». Впевненість у неможливості домогтись хоч якоїсь справедливості, законним шляхом реалізувати свої інтереси стимулює агресивну поведінку.

Усунути всі фактори агресивної поведінки неможливо. Покарання певною мірою може використовуватись для контролю агресії, але воно нездатне не лише подолати її причини, а навіть всі прояви агресивної поведінки. Людина зазвичай прагне діяти відповідно до поглядів, яких вона дотримується. Якщо у певному суспільстві агресія вважається прийнятною формою поведінки, індивід буде використовувати

¹ Цит. за: Шейнов В.П. Психология власти. Москва : Ось-89, 2003. С. 10.

цю форму не надто задумуючись над її наслідками. Зараз можна говорити про агресивне суспільство, яке формує свої правила поведінки – боротьби за виживання. Масштаби кримінальних проявів залежать від рівня агресивності суспільства. Складна економічна, політична та соціально-психологічна ситуація провокує посилення факторів агресивної поведінки, розширює масштаби і сферу проявів агресії. Щоб зменшити прояви агресії, необхідно змінити суспільство, підвищити рівень його правової культури і правової свідомості. Неабияка роль у виконанні цього завдання належить юридичній науці, яка мусить поглиблено дослідити фактори агресивної поведінки. Визначення причин такої поведінки є обов'язковою умовою її попередження.

ДЕТЕРМІНУЮЧІ ФАКТОРИ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ¹

Взятий Україною курс на євроінтеграцію зумовлює необхідність демократичних трансформацій вітчизняної політичної і правової системи з метою забезпечення умов реалізації прав і свобод людини і громадянина. Цьому процесу можуть перешкоджати різноманітні фактори і обставини, серед яких важливу роль відіграє деформована правова свідомість, низький рівень правової культури населення, зниження моральних вимог у суспільстві, і як наслідок – протиправна поведінка, злочинність, яка складає реальну загрозу соціально-економічному розвитку України.

Злочинність переважно досліджується як предмет кримінології. Свідченням тому є праці Г.А. Аванесова, Ю.М. Антоняна, В.І. Борисова, В.Є. Емінова, А.П. Закалюка, В.С. Зеленецького, А.Ф. Зелінського, С.М. Іншакова, О.М. Костенка, М.В. Костицького, В.М. Кудрявцева, В.В. Лунеева, В.С. Сташиса, В.П. Тихого, О.М. Яковлева та ін. При цьому наявність злочинності найчастіше пов'язується з кризовим станом суспільства, погіршенням економічної ситуації, обмеженням доступу до законних способів досягнення успіху і реалізації законних інтересів для більшості населення. Не завжди надається належна увага дослідженню інших факторів, що також визначають поведінку людини у суспільстві та можливості її регулювання. Разом з тим, у науковій літературі поширені твердження, що злочинність не може бути досліджена шляхом вивчення окремих злочинів і злочинців. Злочинність не є тотожною злочину, а сума причин конкретних злочинів, на думку ряду науковців, – не є причиною злочинності. Злочинність розвивається за іншими закономірностями, порівняно з конкретним злочином². Слід погодитись з Л.О. Шепеленко, що наявна теоретична концепція злочинності, як предмета кримінології, не відповідає вимогам

¹ Тимошенко В.І. Детермінуючі фактори протиправної поведінки // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2012. № 6 (червень). С. 94–100.

² Преступность и криминологические основы уголовной юстиции: монография / [В.Н. Дремин, А.А. Березовский, Н.А. Орловская и др.]: Под ред. В.Н. Дремина. Одесса: Феникс, 2007. С. 40, 41.

сучасності, призводить до невиправданого звуження завдань цієї науки¹.

Дослідження злочинності дійсно потребує уваги не лише вчених-кримінологів, а й теоретиків держави і права, соціологів, психологів та інших вчених, спільними зусиллями яких має бути знайдено її причини та визначено дієві способи попередження. Вирішення вказаного завдання неможливе без вивчення характерних рис особистості, її правосвідомості і правової культури. Розкриттю ряду аспектів цієї проблеми присвячено дану статтю.

Як відомо, правосвідомість являє собою сукупність поглядів, ідей, почуттів, настроїв, що стосуються права. Вона включає і власне уявлення про право, тобто праворозуміння, погляди на роль права, правових установ у житті суспільства і держави, ідеї про права людини, її відповідальність перед іншими людьми, державою і суспільством.

Структура правосвідомості складається із трьох блоків елементів: ідеологічних, психологічних і поведінкових. Ідеологічні елементи, або правова ідеологія, – це уявлення, погляди, переконання, концепції, теорії, доктрини про правову дійсність. Ідеологічні елементи є переважно систематизованими знаннями про конкретні правові явища, результатом їх осмислення на достатньо високому, науковому рівні. Психологічні елементи правосвідомості, або правова психологія, – це результат емпіричного світосприйняття людьми правової дійсності. В результаті наслідування, навіювання і взаємного впливу в процесі спілкування відбувається формування правової психології індивіда, як важливого регулятора його поведінки. Правова психологія – це також оцінка чинного і бажаного права, але виражається вона у вигляді емоцій, штампів, настроїв, почуттів і переживань, прагнень і установок, інших психологічних характеристик, що визначають поведінку особистості в конкретній соціальній дійсності. Безпосередні умови життя людини накладають відбиток на її правову психологію. Належність до відповідної соціальної групи, соціальний статус обумовлює і психічні

¹ Шепеленко Л.А. Преступность как система: попытка критического анализа: Монография / МВД Украины. Луганский гос. ун-т внут. дел. Луганск: РИО ЛГУВД, 2006. С. 5.

особливості, що виражаються в домінуванні тих або інших потреб, інтересів і цілей, прийнятті рішень і використанні для їх реалізації своїх інтелектуально-психічних здібностей. Вольову сторону правосвідомості, що зумовлена основними елементами раціональної та емоційної сторін останньої, тобто формується на основі ідеологічних і психологічних елементів, представляють мотиви правової поведінки, правові настанови, які у сукупності забезпечують ціннісну орієнтацію поведінки.

На формування мотивів поведінки вирішальний вплив справляють інтереси суб'єкта. Категорія інтересу є однією з основних соціологічних категорій, за допомогою якої розкривається зв'язок між об'єктивними закономірностями і діями людей¹.

У теорії права розрізняють окремі види правової свідомості, які розмежовують за суб'єктами, що є їх носіями, а саме: індивідуальна, групова і суспільна. Деякі вчені виділяють правосвідомість народу, національну правосвідомість. Правові уявлення про справедливість, усвідомлення прав і обов'язків людини, дозволів і заборон – все це позначається на формуванні мотивів і установок поведінки людини у правовій сфері життя суспільства, а через регулювання правової поведінки особистості проявляється роль права, правосвідомості².

Фактори, що впливають на правову поведінку, визначав ще видатний російський невропатолог, психіатр і психолог В.М. Бехтерев (1857–1927), який наголошував на ролі прикладу і словесного впливу. Адже особистість людини не можна розглядати окремо від осіб, що її оточують, їх вплив може бути досить негативним. Зазвичай оточення впливає шляхом прикладу, переконання, або простим навіюванням. Вчений акцентував увагу на недоліках морального виховання. Незадоволення звичних життєвих потреб не обов'язково призводить людину до злочину. Вона може просто змиритись і звикнути до злиденного існування. А може бути й по-іншому. Порушення звичних умов життя може підштовхнути людину,

¹ Сиренко В.Ф. Интересы и власть [Текст] : [монографія] / В.Ф. Сиренко. Киев : Оріяны, 2006. С. 7.

² Теория государства и права: Учебник / Под ред. М.Н. Марченко. Москва : Изд-во «Зерцало», 2009. С. 798, 807, 809.

особливо нестійку з точки зору моралі, на злочинний шлях вирішення своїх проблем¹.

Моральна регуляція поведінки – складний процес. Дії людини в одній і тій самій ситуації можуть одночасно регулюватись різними моральними нормами і принципами, по-різному тлумачитись. Дуже важливо дослідити вплив усвідомлюваних цінностей на поведінку людини, перш за все уявлення індивіда про природу людини і цінність людського життя, а також уявлення про прийнятність протиправної поведінки як різновиду соціальної поведінки. Люди прагнуть привести свої вчинки у відповідність з поглядами, яких дотримуються. Причому вплив особистих цінностей людини на її поведінку тим більш значний, чим більш чітко вона усвідомлює ці цінності. Людина буде діяти відповідно до високих цінностей, якщо ці цінності є значимими для неї. Значимість цінностей набувається в процесі виховання.

Першим принципом продуктивної теорії виховання має стати рішучий перехід від навчання одному лише знанню норм поведінки до її більш глибоких основ – до формування такого набору і такої ієрархії потреб особистості, які найбільше сприятливі для реалізації її потенційних можливостей. На відміну від навчання, що адресується майже виключно до свідомості суб'єкта, виховання спрямоване насамперед і головним чином на підсвідомість суб'єкта. Саме завдяки підсвідомості зовнішні стосовно суб'єкта соціальні норми стають внутрішніми регуляторами його поведінки, набуваючи в процесі цієї інтеріоризації імперативності, яка раніше не була характерною для них².

Серед соціально-психологічних факторів, що впливають на правосвідомість громадян та їх правову поведінку, зазвичай розглядають наступні: а) відчуження громадянина від держави; б) особливості національної психології; в) конфліктний характер переважної більшості «виробничих» відносин; г) можливі контакти громадянина зі злочинними та

¹ Бехтерев В.М. Объективно-психологический метод в применении к изучению преступности // Дриль Д.А. Преступность и преступники. Учение о преступности и мерах борьбы с нею / Сост. и предисл. В.С. Овчинского. Москва : ИНФРА-М., 2006. С. 709, 711, 719.

² Симонов П.В. Мотивированный мозг. Москва : Наука, 1987. С. 212, 219.

аморальними елементами; д) ступінь задоволення своєю роботою; е) престиж у колективі (суспільстві); ж) суспільну думку з питань зміцнення законності, правопорядку, діяльності органів внутрішніх справ¹.

Рушійною силою поведінки є мотив, що виникає із актуальної людської потреби. Мотив (від лат. *movere* – приводити в рух; франц. *motif* – спонукальна причина) – це явище психологічне. Являє собою внутрішню, безпосередню причину діяння, виражає особисте ставлення людини до того, на що спрямовані її дії. Мотиви виражають найбільш важливі риси і властивості, потреби і прагнення людини. Мотиви – це не лише те, що спонукає до певної поведінки, але й те, заради чого вона здійснюється, в чому її внутрішній смисл для суб'єкта.

У науковій літературі цілком слушно стверджується, що зрозуміти мотиви злочинної поведінки не можна без дослідження прожитого людиною життя, тих впливів, яких вона зазнавала і які визначили її особистісні якості. Жорсткої і однозначної залежності між умовами життя і змістом мотивів немає, так само як і здійсненням протиправного вчинку. Однак несприятливі умови формування особистості справляють визначальний вплив на подальше життя людини та її поведінку. Адже мотив втілює у собі єдність об'єктивного соціального середовища і суб'єктивного – особистісних якостей, в яких трансформувались і через які відтворюються об'єктивні обставини. Він створює особливу особистісну властивість, у якій фокусуються основні життєві тенденції особистості. При цьому самі собою мотиви не можуть бути протиправними, злочинними. Такою може бути лише поведінка, яка залежить від вибору засобів для реалізації мотивів, від моральної спрямованості особистості, її правосвідомості².

На поведінку людини впливає ситуація, в яку вона потрапляє. Кризова ситуація ставить людину перед вибором. Яку із альтернатив вона обере, залежить від багатьох факторів, у тому числі від емоцій – динамічної сторони мотиву. Емоції ж значною мірою визначаються середовищем. Так, на поведінку

¹ Левченко И.П., Облиенко С.В. Индивидуальный социально-правовой статус личности: Монография. Москва : Мос. УМВД РФ, Книжный мир, 2005. С. 45, 47.

² Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. С.102, 104, 105.

людини дуже впливає її перебування у натовпі. Слово «натовп», як ім'я збірне, вказує на те, що маса окремих особистостей ототожнюється з однією особистістю. Поведінка натовпу відрізняється від поведінки окремо взятої людини, натовп здатен на вчинки, на які не може наважитись людина поза натовпом.

Засновник психології натовпу Г. Лебон пояснював це тим, що натовп мислить уявними образами, а його почуття занадто перебільшені. Ілюзії стають рушійною силою натовпу, який керується неусвідомленими інстинктами. Щоб переконати натовп, необхідно звертатись до його почуттів, а не розуму. Поведінка людей у натовпі майже непередбачувана. Злочини натовпу часто зумовлені сильним навіюванням, а індивіди при цьому переконані, що виконують свій обов'язок. Альтруїстичні пориви до боротьби за ідею або благо інших у натовпі зустрічаються рідко. Найчастіше натовп акумулює жорстокість і злість, завжди породжує страх. Нерідко у натовпі розвивається масовий психоз, індивідуальні дії усвідомлюються лише на рівні фізичних рухів, а здатність на моральну і правову оцінку того, що вчиняється, тимчасово втрачається. За спостереженням А.Ф. Зелінського, до натовпу, що зібрався з політичними або соціальними вимогами, дуже швидко приєднуються маргінали, які тиняються без діла, психічно хворі люди, злочинці. Ця публіка виступає своєрідним детонатором вибуху і призвідником насильницьких дій¹. Чим більший натовп, тим більш агресивна та егоїстична його поведінка, оскільки стрімко зростає уявлення тих, що зібралися, про всемогутність.

Г. Тард і його послідовники стверджували, що характерні риси натовпу притаманні й іншим великим групам, що мають певну організацію. Нині у науковій літературі виділяють також штучні, або організовані натовпи, наприклад секти.

У світлі широкого розвитку і поширення засобів масової інформації почали виділяти соціальні різновиди груп – публіку. Це «натовп вдома» – слухачі радіо, телеглядач (прихильники певних каналів і передач, наприклад серіалів), читачі певних

¹ Зелінский А.Ф. Криминальная психология. Научно-практическое издание. Киев : Юринком Интер, 1999. С. 212.

газет¹. Для такого натовпу цілком прийнятні не лише емоції, а й агресія.

Враховуючи обсяг статті, на жаль, немає можливості проаналізувати всі детермінуючі фактори протиправної поведінки.

Виходячи із вищевикладеного, можна зробити висновок, що необхідною складовою профілактики правопорушень, боротьби зі злочинністю є формування правосвідомості громадян.

Індивідуальна правосвідомість формується під впливом суспільної правосвідомості. Однак правосвідомість індивіда лише в кінцевому підсумку визначається факторами, характерними для життєдіяльності суспільства загалом, поряд з цим значення мають особливості власного досвіду, виховання, природні психологічні якості людини, які забезпечують індивідуальність сприйняттю кожною особою правових поглядів, ідей і вимог, детермінують її реакцію на вказані ідеї та вимоги. Можна стверджувати, що протиправна поведінка є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких корегується конкретними відносинами, в які людина вона потрапляє.

Істотним фактором протиправної поведінки є моральна деградація особистості і суспільства загалом. Це зумовлює необхідність дослідження етичних підстав оцінки людської поведінки.

Правове виховання повинно бути спрямоване не лише на засвоєння норм права та їх дотримання з метою одержання нагороди або уникнення покарання. Неможливість порушення правових принципів має стати внутрішнім регулятором поведінки особистості. У цьому сенс правового виховання.

Держава, яка прагне досягти прогресу у подоланні злочинності, мусить сприяти тому, щоб високі моральні цінності стали значимими для людини. Лише у такому випадку можна сподіватися, що вона буде діяти відповідно до таких цінностей.

¹ Налгаджян А. Агрессивность человека. Санкт-Петербург: Питер, 2007. С. 374.

Анотація. Розглядається вплив психологічних і поведінкових елементів правосвідомості на правову поведінку. Акцентовується увага на значимості особистих якостей людини при виборі варіантів поведінки.

Ключові слова: протиправна поведінка, правосвідомість, особистість, детермінант, агресія, натовп.

Тимошенко В.И. Детерминирующие факторы противоправного поведения.

Аннотация. Рассматривается влияние психологических и поведенческих элементов правосознания на правовое поведение. Акцентируется внимание на значимости личных качеств человека при выборе вариантов поведения.

Ключевые слова: противоправное поведение, правосознание, личность, детерминант, агрессия, толпа.

Tymoshenko V. Determining factors of wrongful conduct

Summary. The influence of psychological and behavioral bits and pieces of justice in the legal behavior. The attention is focused on the importance of the choice behaviors of personal qualities.

Key words: illegal behavior, justice, identity, determinants, aggression, and the crowd.

СМЕРТНА КАРА У ВЧЕННІ О.Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО¹

Темпи позитивних перетворень і реформ у сучасній Україні залишають бажати кращого. Українці опинились серед найбідніших мешканців планети, а злочинність проявляє себе у все більш організованих формах, перетворюючись з пасивного об'єкта правового впливу на активного суб'єкта протистояння особистості, суспільству і державі. Втручаючись у сферу прийняття рішень, що традиційно належать до компетенції державних органів, навіть у сферу міждержавних відносин, злочинність істотно впливає на політичну обстановку в країні, дестабілізує її. Вона є серйозною загрозою національній безпеці.

Протягом січня-червня 2018 року в Україні зафіксували понад 280 тисяч кримінальних правопорушень. Серед них 36,3% – тяжкі та особливо тяжкі злочини. Згідно з рейтингом Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ), Україна увійшла до списку країн з надзвичайно високим впливом організованої злочинності на бізнес, зайняла 81 місце із 137-ми і розташувалася поряд з Бутаном, Бразилією і Гватемалою. Не дивно, що такий стан речей оборює населення, значна частина якого підтримує ідею застосування до злочинців жорстких покарань аж до смертної кари. При цьому смертна кара в Україні скасована. Побудова правової держави на основі Конституції України передбачає забезпечення основних прав і свобод людини, а отже й скасування смертної кари. Ще у 2000 році Верховна Рада України внесла зміни до Кримінального кодексу України, – вилучила поняття «смертна кара» з переліку кримінальних покарань. Ст. 51 нині чинного Кримінального кодексу України серед видів покарань, які можуть бути застосовані судом до осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, смертну кару не називає.

З точки зору природного права, смертна кара є порушенням права людини на життя. Водночас серед прихильників смертної кари є й такі, що пояснюють її

¹ Тимошенко В.І. Смертна кара у вченні О.Ф. Кістяківського // Актуальні проблеми кримінального права. Тези доп. IX Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 21 листоп. 2018 р.) / [редкол.: В.В. Черней, С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 290–293.

необхідність саме природним правом. На їх думку, суспільство, караючи злочинців, не винаходить нове право, а лише користується тим, що належить людині у природному стані. Цікавим є той факт, що прихильником смертної кари був навіть видатний німецький філософ І. Кант. Відстоюючи ідею рівності між злочином і покаранням, стверджував, що справедливість вимагає саме смертної кари вбивці. Про це красномовно свідчить його улюблений афоризм: «Нехай здійсниться справедливість, якщо навіть загине світ».

Проблема смертної кари, що охоплює багато аспектів філософського, правового, політичного, етичного характеру, була в центрі уваги й видатного українського вченого-юриста, історика і громадського діяча другої половини XIX ст., доктора кримінального права, ординарного професора Київського університету Святого Володимира Олександра Федоровича Кістяківського (14 (26) березня 1833 – 13 (25) січня 1885). Його творчий доробок заслуговує на увагу, оскільки наукові дослідження мають спиратись не лише на сучасні реалії та їх теоретичне пояснення, а й враховувати здобутки своїх попередників, які за інших історичних умов пропонували варіанти вирішення проблем, актуальних донині.

У своїй магістерській дисертації «Дослідження про смертну кару» (1867 р.) О.Ф. Кістяківський детально проаналізував аргументи противників і прихильників цього виду покарання і зробив висновок, що смертна кара не лише не сприяє суспільній безпеці, не лише не утримує від вчинення злочинів, але й завдає незрівнянно більшої шкоди, ніж інші види покарання. Єдина перевага її в очах народів полягає в тому, що вона являє собою покарання дуже просте і дешеве. Щоб тримати людину у в'язниці, побороти її недоліки і зробити корисним або принаймні безпечним членом суспільства, для цього потрібні, за словами О.Ф. Кістяківського, значні матеріальні затрати, велике терпіння і справжня громадянська мужність. Смертна ж кара, не потребуючи ні тривалого часу, ні затрат, ні особливих зусиль, одним разом і назавжди позбавляє злочинця можливості шкодити і водночас захищає людський егоїзм від уявної і реальної небезпеки. Захисники смертної кари старанно маскують зазначену причину прихильності народів до смертної кари, однак саме ця причина, на його думку, відіграє

вирішальну роль у збереженні смертної кари серед видів покарань¹.

За словами О.Ф. Кістяківського, відновлювати вічну і безрезультатну суперечку про справедливість і несправедливість смертної кари – марна і непотрібна робота. З абстрактно-схоластичної точки зору не можна сказати про смертну кару нічого, про що у сотнях творів і статей не було раніше сказано. Але з філософсько-історичної позиції смертна кара є проблемою, що розроблена недостатньо. Питання щодо смертної кари можна вирішити лише тоді, коли ми підпорядкуємо наші власні погляди правдивому авторитету дійсності. Людство постійно змінюється, одні потреби зникають, а інші з'являються. Ці зміни відбуваються поступово, одночасно співіснують як нові, так і колишні потреби. Те ж саме можна сказати і про філософські погляди. Одні підтримують колишні потреби, а інші виправдовують нові. Остаточна перемога нового філософського світогляду може бути закріплена лише подією. Щоб визначити, які філософські погляди правдиві, слід звернутись саме до історії народів. Таким чином, «лише історія може дати пояснення причин як сучасного стану кримінального права, так і його стану у попередні періоди. Без поради історії, як науки ... про поступовий розвиток роду людського, кримінальне право попередніх формацій було б у багатьох пунктах витвором божевільного»². Звісно, побут первісної людини, її розумовий і моральний стан зумовлює необхідність застосування смертної кари. Але з розвитком народів така необхідність зменшується і поступово зникає. Вчений впевнений, що людство досягне такого стану, коли зможе повністю позбутися потреби застосовувати такий вид покарання, як смертна кара. Водночас визнає, що в часи серйозних суспільних потрясінь людство буде змушене тимчасово повертатись до цього виду покарання заради справедливості, спокою і безпеки народів.

Саме такі часи людство переживає нині. У світі почастишали випадки міжнародного і національно-релігійного

¹ Кистяковский А.Ф. Исследование о смертной казни. 2-е изд. Б.м., 1896. С. 69, 70.

² Кистяковский А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права / А.Ф. Кистяковский. Киев: Тип.: И. и А. Давиденко, 1882. С. 10.

тероризму, який являє собою не лише кримінальну, а й військово-політичну загрозу. Головним об'єктом терористичних актів зазвичай стає цивільне мирне населення. Терористичні акти забирають життя людей будь-якого віку, всіх національностей і релігійних переконань. Жертви терору у більшості випадків не мають ніякого відношення до прямої мети терористів, вони стають просто їх заручниками у досягненні своїх цілей. За таких умов держави змушені переглядати підходи до внутрішньої та зовнішньої політики, відмовляться від надто ліберальних способів та методів її здійснення. У сучасному світі смертну кару було б доцільно розглядати як один із заходів державної протидії тероризму і забезпечення охорони основних соціальних цінностей, насамперед життя людини. Відповіддю на виклик тероризму має стати ревізія сучасних норм кримінального та міжнародного права.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ І ФОРМИ ПРОЯВІВ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ¹

Основною перешкодою для політичного, економічного та духовного розвитку сучасної України є корупція. Корупція пронизує всі сфери суспільного життя, вона породжує неприпустимі диспропорції не лише в системі управління і функціонування державних інститутів, а й впливає на формування суспільної та індивідуальної свідомості, у якій укорінюється уявлення про корупцію не лише як етично прийнятну стратегію поведінки, а й як поведінковий стереотип. За словами відомого українського соціолога, директора фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва І. Бекешкіної, українці категорично проти корупції «у верхах», але при цьому частина населення сприймає «повсякденну корупцію»². Таке толерантне ставлення частини населення до корупції зумовлене тим, що можливість реалізації законних інтересів на законних підставах є далеко не завжди, а головне – наочний приклад безкарності корумпованих чиновників нашо́вхує на думку, що так можуть діяти всі.

Найбільш поширене розуміння корупції, як відомо, зводиться до зловживання владою з метою власної вигоди. Це загальне поняття конкретизується та тлумачиться юристами, політологами, соціологами, філософами, економістами, спеціалістами з державного управління, які визначають характерні риси корупції: соціально-привілейоване становище володарюючих суб'єктів як основних учасників корупційних відносин; неправомірне використання ними державних і суспільних ресурсів; латентний, неформальний характер корупційних відносин; здатність корупційних діянь до постійної зміни та удосконалення.

¹ Тимошенко В.І. Характерні риси та форми проявів корупції в Україні // Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі [Текст] : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7 груд. 2018 р.): у 2 ч. / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С.С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. Ч. 1. С. 156–159.

² Є два підходи: соціолог озвучила свіжі дані щодо ставлення українців до корупції. URL.: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2018-01-20/est-dva-podhoda-sotsiolog-ozvuchila-svejie-dannyye-ob-otnoshenii-ukraintsev-k-korrupsii/119110>

Зазвичай корупцію поділяють на види за такими критеріями: суб'єктний склад корупціонерів; сфера прояву корупційних діянь; їх масштаб і системність; наслідки корупції тощо.

Корупція може набувати різних форм, серед яких поширеними є хабарництво, лобізм, фаворитизм, кронізм, протекціонізм, непотизм.

Найбільш небезпечною формою прояву корупції виступає хабарництво. Слово «хабар» арабського походження, воно означає «звістка», «новина». У значенні «підкуп» розвинулося як похідне від «плата за повідомлення». Під хабарництвом розуміють одержання хабара (тобто неправомірної вигоди), давання хабара, провокацію хабара. У якості хабара зазвичай виступають гроші або матеріальні цінності, що передаються посадовій особі для її стимулювання щодо певних діянь в інтересах того, хто їх передає, або третьої особи. Відповідальність за хабарництво передбачена Кримінальним кодексом України.

Проблема хабарництва дуже актуальна для сучасної України. З початку 2018 року органами прокуратури вже задокументовано 6923 випадки отримання неправомірної винагороди та інших корупційних злочинів, з них 2385 обвинувальних актів передано в суд і вже 516 осіб отримали свої вирoki¹.

Іншою формою прояву корупції є лобізм (від англ. lobby – кулуары, коридор, вестибюль). Цим терміном позначають систему і практику реалізації групових інтересів шляхом організованого впливу, тиску на законодавчу та адміністративну діяльність органів державної влади і управління. Лобізм в Україні має переважно тіньовий характер, оскільки правового механізму регулювання цього інституту фактично не існує. Проявляється найчастіше у формі підкупу або шантажу чиновників з метою прийняття ними рішень, вигідних лобістові, а точніше тим фізичним або юридичним особам, інтереси яких він представляє. Люди, які займаються лобіювання інтересів в українських реаліях, зазвичай

¹ Стало відомо, скільки хабарників викрили в Україні з початку року. URL.: <https://ukr.segodnya.ua/ukraine/stalo-izvestno-skolko-vzyatochnikov-razoblachili-v-ukraine-s-nachala-goda-1170339.html>

використовують недозволені методи ведення діалогу: надання неправомірної вигоди, недеклароване фінансування політиків та державних службовців, тіньові зв'язки, кулуарні змови. Особи, які лобіюють волю своїх замовників, переслідують виключно свої меркантильні цілі, нівелюючи при цьому інтереси бізнесу та суспільства в цілому¹.

Фаворитизм – це практика надання несправедливих преференцій одній особі або групі осіб за рахунок інших. Ця форма корупції проявляється у тому, що керівник наближає до себе своїх підлеглих показним делегуванням їм різних повноважень, які не відповідають їх статусу, здібностям, професійній підготовці, забезпечує незаслужене просування по службі, різного роду заохочення.

Кронізм полягає в тому, що на відповідальні посади в органах влади і управління призначаються переважно давні знайомі, друзі політиків чи інші наближені до них особи без врахування їхньої кваліфікації та за відсутності заслуг перед суспільством і державою. У недавній вітчизняній історії це, наприклад, «любі друзі». В Україні кронізм також визначається як «кумівство».

Формою корупції є протекціонізм – корисливе заступництво, що надається кому-небудь особою або групою осіб, що користуються владою. Слід погодитись з О. Олійник, що нині в Україні одним із основних критеріїв для призначення на ключові державні та політичні посади стала наявність родинних чи інших близьких зв'язків, спільних бізнес-інтересів, лобістської діяльності чи протекції у владних колах².

Нарешті, непотизм – службове заступництво родичам і своїм людям незалежно від їх здібностей, професіоналізму і заслуг. Непотизм нерідко ототожнюють з кумівством, протекціонізмом і фаворитизмом. Водночас цей термін вживається і для позначення несправедливості та привілеїв для родичів і друзів, які надаються незалежно від професійних якостей і користі для справи переважно у тих сферах, де

¹ Герасименко І. Як працює лобізм в Україні і на Заході. URL.: <https://delo.ua/economyandpoliticsinukraine/institut-lobizmu-jogo-mehanizm-za-kordonom-ta-jogo-specifika-na-315496/>

² Олійник О. Фаворитизм і кронізм як основні критерії кадрового добору політико-управлінської еліти в Україні. URL.: <http://veche.kiev.ua/journal/4402/>

родинні зв'язки та симпатії недоречні, наприклад при прийомі на роботу до державних установ. Непотизм поширений в органах державної влади і управління, бізнес-структурах, фінансовій сфері.

Дуже поширений непотизм також у науці, де корупціонер, усвідомлюючи власний непрофесіоналізм, прагне видалити із свого оточення, найчастіше із закладу вищої освіти, науково-дослідної установи, тих осіб, які дійсно є вченими і замінити їх «своїми людьми» – непотами. За відсутності дійсно вчених, він сам стає «фахівцем», оточує себе такими ж «фахівцями», які розглядають свою посаду як засіб неправомірного збагачення. Непотизм проявляється перш за все у заступництві особам, які не маючи ніяких здібностей, а то й елементарних знань у обраній сфері, потрапляють в аспірантуру і докторантуру, захищають кандидатські і докторські дисертації, написані для них іншими особами. Нерідко науковий керівник особисто, або разом із своєю командою таких же непотів, є автором цих неякісних дисертацій, які пишуть або перекладають з інших мов на замовлення майбутніх «вчених» за грошову винагороду або послуги різного характеру. Результатом таких діянь стає профанація науки та розмноження непотів.

Причина такого ганебного явища, як непотизм у науці, – все та ж недієвість закону. Навіть наживаючись на захисті неякісних дисертацій, перешкоджаючи розвитку науки, вимагаючи винагороду за те, що комусь дадуть можливість захистити якісну дисертацію, написану особисто, корупціонери усвідомлюють, що в умовах безкарності і недієвості закону вони зможуть уникнути покарання.

Таким чином, кожна форма корупційних діянь відображає змістовні сторони феномена корупції. Дослідження різних форм проявів корупції дає можливість конкретизувати її характерні риси та обґрунтувати теоретичні засади застосування профілактичних заходів вже на ранніх стадіях корупційної поведінки або навіть попередити її.

ФІЛОСОФІЯ ЮРИДИЧНОГО ПОЗИТИВІЗМУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ТА КРИМІНОЛОГІЇ. (З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ І ПРАВОВОЇ ДУМКИ)¹

Анотація. Розглядаються напрями позитивної школи кримінального права і кримінології, а саме: кримінально-антропологічний, кримінально-соціологічний, соціолого-біологічний. Пропонується визнати методологічною базою соціально-філософського дослідження злочинності синтетичний підхід, що базується на поєднанні різних методологій і дає змогу розглядати всі відомі фактори злочинності у взаємозв'язку і взаємодії.

Ключові слова: позитивізм, соціологія, злочин, злочинність, антропологічна школа, особистість, кримінальне право, кримінологія, покарання, соціальні фактори.

Tymoshenko V.I. The philosophy of legal positivism in criminal law and criminology (from the history of political and legal thought).

Annotation. The basic ideas of representatives of different directions of legal positivism in criminal law and criminology are considered and their significance for the present is determined.

The directions of the Positive School of criminal law and criminology, namely: criminal-anthropological (biological), criminal-sociological (sociological), sociological and biological (positive) are briefly characterized.

The views of such famous representatives as Ch. Lombroso, R. Harofalo, E. Hliuk, S. Hlyuk, R. Dahdeil, H. Hoddard, D. A. Dril, E. Ferri, F. List, H. Tard, P. O. Sorokina and M. P. Chubynskii are considered.

The main feature of the criminal-anthropological (biological) direction lies in the fact that its representatives considered the offender as a special kind of human race and a special abnormal being, endowed with specific physical and mental anomalies. Theorists of the sociological and biological direction find out that social factors of crime are equivalent to biological ones.

¹ Тимошенко В.І. Філософія юридичного позитивізму у кримінальному праві та кримінології. (З історії політичної і правової думки) // Бюлетень Мініюсту України. 2019. №3 (березень). С. 32–39.

The criminal-sociological (sociological) direction mostly skeptically assessed the conclusions of the anthropological direction, the causes of crime, its supporters were looking for precisely in social factors, emphasized the importance of the interaction of social, political and economic factors. Supporters of the criminal-sociological (sociological) direction mostly skeptically assessed the conclusions of the anthropological direction. They searched for the causes of crime in social factors and emphasized the importance of the interaction of social, political and economic factors.

It is established that social-philosophical methodology is characterized by a close connection of speculative methods of cognition with empirical research. The positive school of criminal law and criminology relied on the results of statistical analysis of crime, social characteristics of the offender's personality and taken into account environmental factors affecting crime. Each direction of this school has contributed to the problem of fighting crime.

It is proposed to recognize a synthetic approach based on the combination of different methodologies and allows one to consider all known crime factors in interconnection and interaction as the methodological basis of the socio-philosophical study of crime.

The impact on all spheres of public life is one of the most effective approach in the fight against crime. The government as well as scientists should identify and analyze the existing links between contemporary social changes and criminogenic processes taking place in society. The comprehensive analysis of the causes of crime at the national level can help to minimize the crime rate.

Key words: *positivism, sociology, crime, crime rate, anthropological school, personality, criminal law, criminology, punishment, social factors.*

Глобальний процес криміналізації суспільства, що поглиблюється з кожним днем, гостро відчутний в Україні. Нині криміногенна ситуація залишається досить тривожною. За даними Міністерства внутрішніх справ України, у 2018 році було зареєстровано майже 496 тис. злочинів. Найпоширеніші – це крадіжки чужого майна, а саме майже 260 тис. випадків. Друге і третє місця займають (зі значним відривом) шахрайство

(36,1 тис.) і наркозлочини (24,1 тис.)¹. Незважаючи на деяке зниження рівня злочинності порівняно з 2017 роком, криміногенна ситуація залишається досить тривожною. Далеко не кожна людина в нашій країні може відчувати себе у небезпеці. Пересічний громадянин зазвичай залишається беззахисним перед криміналітетом, а злочинці – далеко не завжди покараними. Такий стан справ змушує сучасну науку звернутись до осмислення ряду актуальних проблем кримінального права і кримінології з точки зору соціальної філософії, що розглядає соціальні структури, системи і процеси на макрорівні, поєднує умоглядні способи пізнання з емпіричними дослідженнями.

Філософське вивчення питань, пов'язаних з існуванням злочинності, її причинною зумовленістю, ставленням до права, а також проблем співвідношення злочинності й моральності, злочину і відплати, йде своїм корінням у далеку давнину. Онтологічна проблематика зла так чи інакше порушувалась ще у працях відомих мислителів стародавнього світу, Середніх віків, Нового часу. Кардинальні зміни у сфері філософських і світоглядних ідей завжди приводили до появи нових напрямів у розвитку суспільних наук. Як відомо, предметно-методологічний зв'язок філософії і суспільних наук є однією із умов прогресу останніх. Це стосується як юридичної науки загалом, так і кримінального права та кримінології зокрема, розвиток яких безпосередньо пов'язаний з розвитком філософії. Боротьба зі злочинністю потребує відповідних знань про фактори, що на неї впливають, про причини конкретного злочину. Отримати такі знання неможливо без звернення до філософії, оскільки неможливо вирішити будь-яку конкретну наукову проблему не вирішивши проблему загальну. Тому вивчення наукової спадщини наших попередників, які розробляли або використовували у своїх дослідженнях методологію, запозичену у філософії, допомагає знайти нові шляхи розвитку сучасної правової науки в напрямі утвердження пріоритету прав особистості, визнання їх місця у цивілізованому суспільстві.

¹ Злочинність в Україні: стало краще чи гірше? URL.: <https://uk.etcetera.media/zlochinnist-v-ukrayini-stalo-krashhe-chi-girshe.html>

У 30–40-х роках XIX ст. виникла особлива течія буржуазної філософії і методології пізнання – юридичний позитивізм. Засновником позитивізму став французький соціолог О. Конт (1798–1857). Творчість О. Конта співпала з періодом глибоких соціальних змін, які сприймалися ним як загальна моральна, інтелектуальна і соціальна криза. Причини цієї кризи бачив у руйнуванні традиційних інститутів і духовних основ суспільства, у відсутності системи вірувань і поглядів, які б відповідали новим суспільним потребам, могли стати ідейною основою майбутніх соціальних перетворень. Перехід суспільства до нового стану, за О. Контом, не може відбутися без активної участі людини, її вольових і творчих зусиль.

О. Конт прагнув теоретично синтезувати «позитивне знання» і обґрунтувати засади нової науки про суспільство – соціології. Цей термін у науковий обіг введено саме О. Контом, який створював соціологію за аналогією з точними науками, доводив, що ця наука повинна вивчати об'єктивні закони, які керують явищами дійсності. На його думку, наука має відмовитись від положень, які не можна перевірити. Для отримання достовірних знань слід керуватися трьома основними принципами соціології – емпіризмом, позитивізмом і фізикалізмом. Емпіризм, за О. Контом означає, що єдиним джерелом справжньої науки про світ є досвід, позитивізм – що предметом його є лише факти, фізикалізм – що найдосконалішими поняттями є ті, які створила фізика, і що до них можна і потрібно зводити всі наукові знання. Науково-встановленими фактами позитивізм оголошує лише ті знання, які отримано методом спостереження та експерименту. Завданням дослідника вважає пояснення сутності явищ, встановлення причинних зв'язків між ними, а не опис фактів і побудову відірваних від життя теоретичних конструкцій. «У позитивному стані людський дух пізнає неможливість досягнення абсолютних знань, відмовляється від дослідження виникнення та призначення світу, що існує, та від пізнання внутрішніх причин явищ, і прагне, правильно комбінуючи судження й спостереження, до пізнання справжніх законів

явищ, тобто їхніх незмінних відносин послідовності й подібності»¹.

Ідеї представників позитивної школи кримінального права і кримінології привертали увагу сучасних вчених. Дослідженням наукової спадщини даної школи присвятили свої праці Г.А. Аванесов, Ю.В. Александров, Ю.М. Антонян, А.І. Долгова, В.Є. Емінов, А.Ф. Зелінський, С.М. Іншаков, М.В. Костицький, В.М. Кудрявцев, Н.Т. Медведева, О.Д. Ситковська та інші. Зокрема, Н.Т. Медведева дійшла висновку, що позитивна школа кримінального права доповнила «прогалини» класичної школи, довівши свою життєздатність і перспективність. Ідеї та теорії цієї школи повинні утверджуватися в науках кримінального циклу, кримінальному законодавстві та практиці боротьби зі злочинністю в міру прогресу наук, які вивчають людину і суспільство². О.Д. Ситковська також стверджує, що ідеї позитивізму визнані наукою і широко використовуються на практиці³. Дещо іншої думки дотримується М.В. Костицький. Критично оцінюючи позитивізм юридичної практики, він наголошує: «В юриспруденції потрібна ревізія методології, як в теорії, так і на практиці. Не тільки практики, але й теоретики оперують у своїх розмірковуваннях «омертвілою» інформацією, коли життя, функціонування соціуму, держави, права зводиться до спрощених логічних схем, за якими реального життя не видно. Практична юриспруденція вироджується в догматику і схоластику, а для юристів-практиків головним завданням є «втиснути» розмаїття соціального життя в готові схеми,

¹ Конт О. Курс положительной философии. Т. I. Отдел I. Введение и лекции 1–9. Санкт-Петербург: Б.и., 1899. С. 4.

² Медведева Н.Т. Позитивная школа уголовного права: идеи и их отражение в законодательстве России [Электронный ресурс]: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Медведева Надежда Темировна; Академия права и управления Министерства юстиции РФ. Рязань, 2001. 201 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/pozitivnaya-shkola-ugolovnogo-prava-idei-i-ikh-otrazhenie-v-zakonodatelstve-rossii>

³ Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности. Москва : Изд-во НОРМА, 1998. 285 с.

стандарти»¹. З різкою критикою позитивізму виступив О.М. Костенко².

Зважаючи на розходження оцінок щодо методології позитивізму сучасними вченими (від рішучого схвалення до критики), її значимості для теорії і практики боротьби зі злочинністю, вважаю за необхідне звернутись до цієї проблеми ще раз. Метою статті є розкриття сутності основних ідей прихильників юридичного позитивізму у кримінальному праві та кримінології та визначення їх значимості для сьогодення.

Для досягнення зазначеної мети слід вирішити наступні завдання:

1) визначити основні напрями позитивної школи кримінального права і кримінології;

2) проаналізувати погляди відомих представників різних напрямів даної школи щодо причин злочину;

3) охарактеризувати ставлення різних напрямів позитивізму у кримінальному праві і кримінології до можливості виправлення злочинця;

4) визначити ефективну методологію соціально-філософського дослідження злочинності.

Для одержання достовірних наукових результатів застосовано методи: формально-логічний, історичний, системний, компаративний.

На юридичну науку XIX ст. вплинули ідеї О. Конта про необхідність для дослідника виявляти закономірності історичного процесу, вивчати соціальні інститути та структури. Корисним у науково-пізнавальному плані стало розуміння суспільства як органічного цілого, розмежування законів функціонування і законів розвитку суспільства, пошуки чинників інтеграції та стабільності тощо. На основі філософії позитивізму і позитивістської методології в різних її варіантах склалися дві течії: юридичний позитивізм (формально-догматичний) і соціологічний позитивізм (заснований на позитивістській методології і позитивістській соціології).

¹ Костицький М.В. Позитивізм як методологія юриспруденції // Філософські та методологічні проблеми права. 2014. № 2. С. 34.

² Костенко О.М. Модернізації доктрини сучасної кримінології у парадигмі соціального натуралізму. URL.: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/2_14.pdf

В останній третині XIX ст. ідеї позитивізму знайшли відгук і подальший розвиток у представників науки кримінального права. Звернення до позитивного методу, сутність якого полягала у застосуванні експериментальних досліджень при вивченні злочинів і покарань, була викликана потребами практики, що потерпала від нездатності класичної школи (Ч. Беккарія, І. Бентам та ін.) запропонувати суспільству ефективні способи боротьби зі злочинністю. Розглядаючи злочин як наслідок свідомої поведінки людини, яка має повну свободу волі і на свій розсуд обирає варіанти своїх діянь, представники класичної школи пов'язували вибір варіанта поведінки лише з тим, наскільки людина засвоїла моральні правила життя. Вони недостатньо приділяли уваги як особистості злочинця, так і об'єктивним соціальним факторам, що детермінують цю поведінку. Попередження злочинності зводили лише до заходів виховання і освіти, які не давали очікуваних результатів. Виникла нагальна потреба у визначенні причин, що призводять людину до вчинення злочину.

У 70–80-ті роки XIX ст. в Італії сформувалась позитивна школа кримінального права, ідеї якої набули поширення в європейських країнах. Назва школи пов'язана з використанням її прихильниками позитивного (експериментального) методу при дослідженні кримінальних явищ, особистості злочинця як біосоціальної істоти, впливу на нього покарання та інших заходів.

Ця наукова школа базувалась на визнанні соціальних і біологічних детермінант злочинності, закликала до використання даних різних наук (соціології, психології, біології, фізики та ін.) у процесі аналізу кримінально-правових інститутів, вимагала реформи кримінального законодавства з метою створення ефективної системи заходів охорони і захисту суспільства від злочинності, забезпечення його безпеки і запобігання злочинам. З моменту свого виникнення позитивна школа кримінального права була представлена трьома основними науковими напрямками: кримінально-

антропологічним (біологічним), кримінально-соціологічним (соціологічним), соціолого-біологічним (власне позитивним)¹.

Родоначальником позитивізму в кримінології став засновник антропологічної школи, італійський лікар-психіатр Ч. Ломброзо (1835–1909), який опублікував у 1876 р. роботу «Злочинна людина», де виклав своє вчення про уродженого злочинця. Експериментальною базою цього дослідження стали матеріали, отримані із застосуванням антропологічних методів вимірювання, спостереження та опису зовнішності значного числа ув'язнених у м. Турин (Італія). Він дійшов висновку, що типовий злочинець може бути розпізнаний за певними фізичними ознаками: скошений лоб, видовжені або нерозвинені мочки вух, деформація обличчя, надмірна кількість волосся або повне облісіння, надмірна або притуплена чутливість до болю тощо. Ч. Ломброзо стверджував, що причиною злочинів є анатомічні і психічні аномалії, викликані хворобою. Відповідно засоби впливу на злочинця мають бути аналогічними заходам, що застосовуються до хворих, а невинуватих злочинців слід просто знищити. Пізніше Ч. Ломброзо дещо відійшов від основних положень свого вчення і став більше уваги приділяти соціальним факторам. Він і його послідовники вперше акцентували увагу на особистості злочинця. Завдяки зусиллям цієї школи набула поширення теорія клінічної кримінології (небезпечного стану особистості), що пояснювала злочинність внутрішньо притаманною окремим індивідам схильністю до злочинів. Корекція поведінки потенційних або реальних злочинців може, на думку представників даної школи, здійснюватись з використанням електрошоку, хірургії, стерилізації, медикаментозного впливу тощо.

Не менш відомим представником даної школи став учень Ч. Ломброзо, італійський юрист і кримінолог Р. Гарофало (1851–1934). Причини злочину він знаходив у самому злочинці, що подібно вірусу, потрапивши у відповідне середовище, стає на шлях все більш небезпечних діянь. Саме природна спотвореність

¹ Медведева Н.Т. Позитивная школа уголовного права: идеи и их отражение в законодательстве России [Электронный ресурс]: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Медведева Надежда Темировна; Академия права и управления Министерства юстиции РФ. Рязань, 2001. 201 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/pozitivnaya-shkola-ugolovnogo-prava-idei-i-ikh-otrazhenie-v-zakonodatelstve-rossii>

моральних почуттів злочинця, відсутність співчуття і чесності, призводить до злочину. Злочинець – це особа, яка не здатна адаптуватися до нормального життя, а злочин – лише симптом цієї ненормальності. Вважав, що немає необхідності у витратах суспільства на утримання суду присяжних і на спроби виправити злочинця. Комісія експертів повинна виявити ступінь небезпеки злочинця для суспільства і призначити покарання, здатне усунути його із суспільства або ізолювати (смертна кара, каторга, відмова від умовних покарань тощо). Метою покарання називав знешкодження або знищення злочинців.

Подібні думки висловлювали представники теорії конституційної схильності до злочину, зокрема Е. Глюк (1898–1972) і Ш. Глюк (1896–1980), які пов’язували вчинення злочинів з функціонуванням залоз внутрішньої секреції людини, що впливають як на зовнішність (фізичну конституцію), так і на психіку. Для прищеплення навичок законослухняної поведінки вони пропонували водночас із застосуванням хімічних препаратів поміщення потенційних злочинців до спеціальних таборів¹.

Близькими до теорії Ч. Ломброзо були концепція розумової відсталості злочинців, обґрунтована психологами Р. Дагдейлом (1841–1883) і Г. Годдардом (1866–1957), та концепція спадкової схильності (О. Кінберг, О. Лонге та ін.). Так, Р. Дагдейл і Г. Годдарт на основі дослідження родоводів розумово відсталих сімей встановили взаємозв’язок інтелектуальних і психічних відхилень зі схильністю до злочинів. Вони виявили, що в деяких сім’ях протягом кількох поколінь значна частина родичів була соціально неадаптованими особами. Дослідження цих вчених заклали основи вивчення спадкової природи недоумства та інших психологічних дефектів, але переконливо пояснити причину вчинення злочинів вони не змогли. Всі зазначені вчення не враховували соціальні фактори злочинності. Саме у цьому їх недолік.

¹ Кримінологія: Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Д. Малкова 2-е изд., перераб. и доп. Москва : ЗАО «Юстицинформ», 2006. 528 с. (Серия «Образование»). URL.: <http://ural-education.ru/wp-content/uploads/2017/01/п.п.-Малкова-В.Д.-Криминалогия.pdf>

Глава російської гілки позитивної кримінально-антропологічної школи Д.А. Дріль (1846–1910) обґрунтував власний варіант антропологічної теорії. Він критикував крайності цієї теорії на кшталт типології уроджених злочинців, але високо оцінював у ній дух «природничо-наукового» вивчення злочинності за допомогою точних наукових методів, які застосовуються для вивчення самого факту злочинної поведінки, її причин, умов і наслідків, а також суб'єктивної, особистісної сторони злочину. Однак визнавав факт існування злочинного типу людей з явно вираженими психічними особливостями, писав, що «його представники належать до нижчого людського типу і є продуктом виродження і регресу»¹. Злочинці, на думку Д.А. Дриля, повинні бути класифіковані не лише за кримінально-правовими підставами, але й за підставами психофізичними і психічними. Значну увагу приділяв ролі саме психічних аномалій у злочинній поведінці, писав, що «психіатрії, особливо в її так званих проміжних, або граничних областях, постійно доводилося і доводиться нині мати справу не тільки з явищами душевної хвороби, а й з явищами людської порочності, а також і злочинності, а тому вона дуже рано почала стикатися з питаннями кримінально-правового характеру»². Наголошував на важливості індивідуальних чинників злочинності, які на противагу західноєвропейським антропологам, цілком підпорядковував чинникам соціальним. Джерелом злочинності, на думку Д.А. Дриля, завжди є два основні чинники – приватний і соціальний, причому другий визначає перший.

Сполучною ланкою між поглядами прибічників антропологічної і соціологічної шкіл у кримінальному праві стали ідеї видатного італійського криминолога і політичного діяча Е. Феррі (1856–1929). Сам він пропонував вважати всі ці напрями єдиною «позитивною» школою.

Будучи послідовником Ч. Ломброзо і розвиваючи ідеї антропологічного напрямку у кримінальному праві, разом з тим Е. Феррі дещо корегував їх, наголошував на важливості взаємодії соціальних, політичних та економічних факторів.

¹ Дріль Д.А. Преступность и преступники. Санкт-Петербург, 1895. URL.: <http://yurpsy.com/files/biblio/dril2/dril.htm>

² Там само.

Його вчення було засноване на трьох постулатах: 1) з перетворенням кримінального права на спосіб самооборони суспільства від злочинців зникає вільна воля, а отже, не може бути й моральної відповідальності; 2) злочинець є різновидом роду людського, істотою ненормальною; 3) покарання самі собою мало впливають на зменшення або приріст злочинності. Він запропонував таку класифікацію злочинців: 1) природжені злочинці з явно вираженими фізіологічними відхиленнями; 2) душевнохворі злочинці; 3) злочинці за набутою звичкою, на яких соціальні фактори впливають найбільше; 4) злочинці через пристрасть (ненависть, помсту, ревності, любов тощо); 5) випадкові злочинці¹.

Слід сказати, що повторюючи Ч. Ломброзо щодо уроджених злочинців, разом з тим Е. Феррі наголошував, що такий злочинець – це не особа, фатально приречена своїми дефектами на злочинний шлях, а просто суб'єкт, певною мірою схильний до злочину. Цілком можливо, що такий суб'єкт ніколи не вчинить злочин, так само можливо, що злочин вчинить особа, яка не має жодних ознак уродженого злочинця. Безумство і невроз будуть викликати злочини до того часу, поки не буде покінчено із виродженням, зумовленим матеріальними і моральними проблемами.

Е. Феррі виступав проти смертної кари, стверджував, що жорстокість покарання ще ніколи не приводила до зниження злочинності. Наполягав на покращенні соціальних умов існування людини, водночас пропонував запровадити систему репресивних заходів, що застосовуються залежно від характеру злочинця, а не злочину. Найбільш придатними умовами для злочинців конкретного виду вважав такі, які відповідають їх особливостям: для душевнохворого злочинця – «кримінальний будинок для божевільних»; для уродженого злочинця – ізолювання від суспільства; для злочинця за набутою звичкою – заходи громадського впливу і тимчасове видалення із спільноти, роботу в землеробських колоніях; для випадкового злочинця – зобов'язання відшкодувати завдані збитки грошима або роботою на користь держави або громади. Злочинець за

¹ Феррі Энрико. Юридическая психология в лицах. URL.: <http://yurpsy.com/files/lica/ferri.htm>

пристрастю, на думку Е. Феррі, взагалі не повинен понести покарання¹. Останнє твердження вченого дає серйозні підстави для сумнівів.

На думку Е. Феррі, покарання – не єдине знаряддя у боротьбі зі злочинністю, поряд з ним необхідні й інші заходи, спрямовані проти її факторів, насамперед соціальні превентивні заходи. Доцільно створити такі соціальні умови, за яких людина мала б можливість чесно задовольнити свої потреби, а не ставати на шлях злочину². Шлях до вирішення проблеми він бачив у подоланні економічної нерівності.

Е. Феррі є автором теорії «соціальної оборони», яка передбачає створення єдиної комплексної системи боротьби зі злочинністю, в яку повинні одночасно входити як заходи соціального попередження злочинів, так і адміністративно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові заходи, спрямовані на забезпечення безпеки суспільства, його захист від злочинності. Відповідно до цієї теорії, заходи безпеки можуть бути застосовані до людини лише у тому разі, якщо вона вже вчинила злочин, але в жодному разі не раніше його вчинення.

Представники соціолого-біологічного напрямку доводили рівнозначність соціальних і біологічних факторів злочинності. Так, австрійський і німецький юрист Ф. фон Ліст (1851–1919) визнавав спадкові біопсихологічні фактори у сукупності з визначальними соціальними, економічними причинами злочинності. Всіх злочинців поділяв на дві групи: випадкові, здатні до виправлення; невинні, вроджені і постійні. Сформулював концепцію загального і спеціального попередження, елементами якої були: залякування (для злочинців випадкових); виправлення (для злочинців виправних); знешкодження (для злочинців невинних). Вважав, що тяжкість покарання повинна відповідати не стільки значимості порушеного інтересу, скільки внутрішнім особливостям злочинця, ступеню його винуватості. Найбільш досконалим і дієвим засобом боротьби зі злочинністю називав

¹ Ферри Энрико // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгаузь, И.А. Ефронъ. Т. XXXVa. Санкт-Петербург: Тип. изд. общ. Брокгаузь-Ефронъ, 1902. URL.: https://ru.wikisource.org/wiki/Энциклопедический_словарь_Брокгауза_и_Ефрона

² Ферри Э. Уголовная социология / Сост. и предисл. В.С. Овчинского. Москва : ИНФРА-М, 2009. VIII, 658 с.

покарання. Водночас надавав значення попереджувальним заходам, заснованим на вивченні всіх факторів, що впливають на злочинність, у тому числі соціальних умов.

Наприкінці XIX – початку XX ст. сформувався соціологічний напрям у кримінальному праві і кримінології. Яскравий представник цього напрямку, видатний французький соціолог і кримінолог Ж.Г. Тард (1843–1904) розглядав злочин і злочинність в історичному розвитку, у взаємозв'язку з еволюцією суспільства та суспільних відносин, акцентував увагу на вивченні особистості злочинця. Вчений певним чином підтримував антропологічний напрям, разом з тим досить скептично ставився до багатьох висновків антропологів. Ж.Г. Тард послідовно розглядав злочинність як соціальний феномен. У результаті всебічного аналізу анатомічних, фізіологічних, психологічних особливостей злочинців дійшов висновку, що «його (злочину) походження насамперед історичне, його пояснення насамперед соціальне»¹.

Розглядаючи проблему попередження злочинності, Г. Тард доволі скептично оцінював просвітницькі тези про те, що праця, загальний добробут і освіта можуть бути дієвими превентивними соціальними заходами у боротьбі зі злочинністю. Адже поширення освіти і накопичення багатства якраз сприяє появі нових можливостей для збагачення, у тому числі й незаконного. Г. Тард бачив шлях вирішення проблеми попередження злочинності у розширенні людського спілкування, в його глобалізації. Важливою умовою профілактики злочинності він називав позитивну і конструктивну діяльність держави.

З психологічної точки зору підходив до розгляду злочину і видатний російсько-американський філософ, соціолог і культуролог П.О. Сорокін (1889–1968). Тлумачив злочин на основі класифікації «шаблонів» поведінки людей у суспільстві і форм реагування на них, розглядав його як психологічне явище, що виникло в ході соціального спілкування. Основну причину злочинності знаходив у розбіжності «шаблонів поведінки» різних груп населення, об'єднаних (найчастіше в результаті

¹ Тард Габриэль де. Преступник и преступление [Текст]; Сравнительная преступность; Преступления толпы / Габриэль де Тард. Москва: Инфра-М, 2010. VII, [I], 389, [1] с. URL.: <http://search.rsl.ru/ru/record/01007489413>

переможної завойовницької війни) в єдину «замирену групу». Адже одна людина може вважати «належним» один шаблон поведінки, а інша – інший¹. Запропонував кваліфікувати діяння як злочинне на основі специфічних переживань індивіда, в результаті яких сам індивід вважає вчинок злочинним. Разом з тим, зважаючи на суспільно-політичну практику свого часу, П.О. Сорокін визнавав, що нині злочин – це такий вчинок (діяння), який заборонено чинним законом, інакше кажучи, який порушує норму, що охороняється кримінальним законом.

Головним джерелом злочинності оголошував сучасний йому суспільний поділ на класи, що призводить до нерівномірного розподілу багатств, за якого одні класи отримують надлишок багатства, а інші приречені на бідність і злидні. Голод, невпевненість у завтрашньому дні, страх за себе і своїх дітей вселяє ворожнечу у суспільстві, призводить до відчаю, пияцтва. Отже, головне джерело злочинів – це економічна бідність нижчих верств населення, яка тягне за собою неможливість одержати гідну освіту, безправність, здичавіння, відсутність розумних і корисних розваг тощо. Людина, яка одного разу вступила на шлях злочину, вже механічно йде далі цим шляхом, падає все нижче й нижче і нарешті перетворюється на закоренілого злочинця, «якого виправить лише могила, загублена у тайзі або на каторжному кладовищі»².

П.О. Сорокін запропонував засоби боротьби зі злочинністю. Саме держава, на його думку, має докладати зусиль для стримування злочинності. Ці зусилля мають бути різнопланові, стосуватись не лише звичайних заходів кримінально-правової боротьби зі злочинністю, а й поширюватись на всі сфери суспільного життя.

Представником соціологічного позитивізму в кримінальному праві та кримінології був український вчений-

¹ Сорокин П.А. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. Москва : Астрель, 2006. 618 с. URL.: <http://texts.news/sotsiologii-pervoistochniki/prestuplenie-kara-podvig-nagrada.html>

² Сорокин П.А. Преступность и её причины // Сорокин П.А. Ранние сочинения: 1910-1914 годы / Сост., вступ. ст. В.В. Сапова, коммент. В.В. Сапова и С.Н. Казакова. Санкт-Петербург: Изд. дом «Миръ», 2014. С. 457. URL.: <http://rksorokinctr.org/images/nauka/sorokin%201%20tom.pdf>

юрист М.П. Чубинський (1871–1943). Він наголошував на необхідності дослідження причин злочинності. Не знаючи причин і не впливаючи на них, не можна змінити наслідки. Закликав звертати більшу увагу на об'єктивну сторону злочину. На його думку, найбільш яскраво важливість об'єктивної сторони злочину проявляється у тому випадку, якщо ми звернемо увагу на інтереси потерпілого. Якщо потерпілий зазнав матеріальної шкоди, то для його задоволення достатньо відшкодувати цю шкоду, а покарання має бути спрямоване виключно на охорону суспільних інтересів. Якщо ж потерпілий зазнав моральної шкоди, у цьому випадку компенсацією йому може бути лише покарання винуватого: це покарання має узгоджуватися з об'єктивною стороною злочину, а не лише з міркуваннями щодо суспільного інтересу¹. З урахуванням цього М.П. Чубинський поділяв точку зору, що головною метою каральної діяльності держави має бути охорона суспільних інтересів².

Таким чином, позитивна школа кримінального права і кримінології спиралась на результати статистичного аналізу злочинності, соціальні характеристики особистості злочинця, враховувала фактори навколишнього середовища, що впливають на злочинність. Кожний напрям даної школи зробив свій внесок у вирішення проблеми боротьби зі злочинністю.

Можемо зробити наступні висновки.

1. Однією з головних умов ефективності боротьби зі злочинністю є її теоретичне обґрунтування, засноване як на усвідомленні специфіки сучасної дійсності, так і на переосмисленні досвіду, набутого людством у минулому.

2. Багатоманітність підходів до пояснення причин злочинності потребує спеціальних теоретичних досліджень, здатних охопити, проаналізувати, критично оцінити різні точки зору з цього приводу та визначити їх позитивні і негативні сторони.

¹ Чубинский М.П. Общая характеристика новых учений в уголовном праве : (Вступ. лекция) / [Соч.] Прив.-доц. ун-та св. Владимира М.П. Чубинского. Киев: Тип. ун-та св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1898. С. 16, 17.

² Берзін П. Шукач правди (Михайло Павлович Чубинський) // Юридична Україна. 2016. № 7–8. С. 94.

3. Соціально-філософський аналіз злочину і злочинності є актуальним та своєчасним.

4. Соціально-філософській методології властивий тісний зв'язок умоглядних способів пізнання з результатами емпіричних досліджень.

5. Головна особливість кримінально-антропологічного (біологічного) напряму полягає в тому, що його представники бачили у злочинці особливий різновид людського роду, особливу ненормальну істоту, наділену специфічними аномаліями – фізичними і психічними.

6. Теоретики соціолого-біологічного напряму розглядали соціальні та біологічні фактори злочинності як рівнозначні.

7. Кримінально-соціологічний (соціологічний) напрям переважно скептично оцінював висновки антропологічного напряму, його прихильники шукали причини злочинності саме у соціальних факторах, наголошували на важливості взаємодії соціальних, політичних та економічних факторів.

8. Методологічною базою соціально-філософського дослідження злочинності може бути синтетичний підхід, що базується на поєднанні різних методологій і дає змогу розглядати всі відомі фактори злочинності у взаємозв'язку і взаємодії.

9. Головна роль у вирішенні проблеми боротьби зі злочинністю належить державі. Поряд із загальними соціальними, економічними, політичними факторами, що сприяють протиправній поведінці, влада має враховувати і психологічні фактори, що визначають той чи інший варіант поведінки у кожному конкретному випадку.

10. У боротьбі зі злочинністю ефективним може бути лише комплексний вплив на всі сфери суспільного життя. Влада у співпраці з вченими має визначити і проаналізувати наявні зв'язки між сучасними соціальними змінами і криміногенними процесами, що мають місце у суспільстві. Глибокий і всебічний аналіз причин злочинності на загальнодержавному рівні має сприяти мінімізації рівня злочинності.

РОЛЬ СПЕЦІАЛЬНОЇ ТЕХНІКИ У ЗАПОБІГАННІ ЗЛОЧИНАМ¹

Запобігання злочинам за допомогою спеціальної техніки є однією із базових складових комплексу заходів, що проводяться з цією метою в усьому світі. Під спеціальною технікою, як відомо, розуміють технічні засоби, різні прилади і пристосування, а також спеціальні знання, способи, прийоми їх ефективного застосування, що використовуються правоохоронними органами для запобігання злочинам, захисту життя, здоров'я, прав і свобод громадян, охорони громадського порядку, власності та для забезпечення громадської безпеки.

До технічних засобів, що використовуються правоохоронними органами, включають: технічні засоби, спеціально призначені для правоохоронних органів (наприклад пошукові прилади, спеціальну фотоапаратуру та спеціальні засоби кінозйомки, відеозапису, спеціальні комп'ютерні програми); технічні засоби, що були перероблені (пристосовані) для потреб правоохоронних органів (наприклад спецтранспорт); технічні засоби, розраховані на широкого споживача, разом з тим придатні для використання правоохоронними органами без переробки (комп'ютери, радіостанції, апаратура звукозапису і відеозапису, поліграф (детектор брехні), системи відеоспостереження з функцією розпізнавання облич, голосу і т. ін.).

Зокрема, поліграфічні обстеження проводяться поліграфологами як у приватному і державному секторах, так і правоохоронній сфері приблизно у 80 країнах. Останні дослідження показують, що точність нових комп'ютерних поліграфів становить близько 100 відсотків.

Системи відеоспостереження з функцією розпізнавання облич та голосу можуть бути використані в місцях масового скупчення людей, на секретних і стратегічно важливих об'єктах. Технологія розпізнавання осіб не вимагає фізичного контакту з системою, люди потрапляють у поле зору

¹ Тимошенко В.І. Роль спеціальної техніки у запобіганні злочинам // Кримінальні загрози в секторі безпеки: практики ефективного реагування [Текст]: матеріали панельної дискусії III Харків. Міжнар. юридичного форуму «Право», м. Харків, 26 верес. 2019 р. / редкол.: В.Я. Тацій, Ю.Г. Барабаш, Б.М. Головін, О.В. Таволжанський. Харків: Право, 2019. С. 110–114. (Друга сесія «Smart технології і стартап проекти для створення комфортного і безпечного міського середовища»).

відеокамери, а система самостійно здійснює роботу із зовнішніми базами даних. Залежно від мети застосування системи, зіставлення може являти собою верифікацію або ідентифікацію. Верифікація проводиться, наприклад, щоб упевнитися, що людина є саме тією, на чий ім'я виданий пред'явлений нею документ. При верифікації обличчя користувача зіставляється з єдиним шаблоном, який може зберігатися або в базі, або в пам'яті карти доступу, а результатом процесу є «так» або «ні». Ідентифікація ж являє собою зіставлення особи тестованого з набором шаблонів, які зберігаються в базі, і має результатом встановлення особистості тестованого, що може бути дуже корисним з точки зору попередження злочинності. Завдяки цим системам можна виявити осіб, які перебувають у розшуку. Деякі зарубіжні міста, наприклад Пекін (КНР), оснащені системою відеоспостереження, що охоплює 100% площі міста. Китайська влада пояснює установку відеокамер прагненням зменшити злочинність у місті¹. Звісно, це певна втрата приватності, але в обмін на безпеку.

У Києві за два останні роки в рамках програми «Безпечне місто» встановили понад 6200 камер відеоспостереження. Окрім функції огляду, вони можуть розпізнавати обличчя й автомобільні номери, а також фіксувати порушення правил дорожнього руху і визначати рівень завантаження дороги. Поки що система відеоспостереження перебуває на етапі розробки і масштабування, але вже допомагає у роботі поліції, комунальних служб. У перспективі система відеоспостереження повинна стати повністю автоматизованою, операторів повідомлятимуть про виявлення розшукуваних об'єктів в режимі реального часу. Нині в оперативній роботі переважно користуються пошуком за метаданими в архіві системи. Так, завантаживши фотографію злочинця або вказавши державний номер викраденої машини, можна дізнатися їхнє останнє місце

¹ Система розпізнавання облич. URL.: <http://www.ohrana-ua.com/articles/755-sistema-rozpoznannya-oblich.html>

перебування, траєкторію пересування і скласти план оперативних дій¹.

Порядок використання спеціальної техніки в Україні визначається законодавством. Зокрема, у ч. 1 ст. 40 Закону України «Про Національну поліцію» передбачено, що поліція для забезпечення публічної безпеки і порядку може закріплювати на форменому одязі, службових транспортних засобах, монтувати/розміщувати по зовнішньому периметру доріг і будівель автоматичну фото- і відеотехніку, а також використовувати інформацію, отриману із автоматичної фото- і відеотехніки, що знаходиться в чужому володінні, з метою: 1) попередження, виявлення або фіксування правопорушення, охорони громадської безпеки та власності, забезпечення безпеки осіб; 2) забезпечення дотримання правил дорожнього руху.

Ч. 1 ст. 42 вказаного закону визначає поліцейські заходи примусу, які поліція може застосовувати під час виконання своїх повноважень, а саме: фізичний вплив (силу); спеціальні засоби; вогнепальну зброю. Ч. 3 зазначеної статті конкретизує спеціальні засоби як поліцейські заходи примусу. Це сукупність пристроїв, приладів і предметів, спеціально виготовлених, конструктивно призначених і технічно придатних для захисту людей від ураження різними предметами (у тому числі від зброї), тимчасового (відворотного) ураження людини (правопорушника, супротивника), пригнічення чи обмеження волі людини (психологічної чи фізичної) шляхом здійснення впливу на неї чи предмети, що її оточують, з чітким регулюванням підстав і правил застосування таких засобів та службових тварин. У ч. 4 ст. 42 названо спеціальні засоби, які можуть використовувати поліцейські для виконання своїх повноважень. При цьому ч. 7 вказаної статті передбачає, що поліцейський зобов'язаний негайно зупинити застосування

¹ Цивірко К. Усміхніться, вас знімає прихована камера: Як працює столична система відеоспостереження. URL.: <https://ua.112.ua/statji/usmikhnitsia-vas-znimaie-trykhnovana-kamera-yak-pratsiuie-stolychna-systema-videosposterezhenia-483447.html>

певного виду заходу примусу в момент досягнення очікуваного результату¹.

Підстави і порядок застосування засобів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї встановлено також законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про Службу безпеки України», «Про державну прикордонну службу України», «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб», Митним кодексом України.

У ході виконання оперативно-розшукових заходів застосування засобів спеціальної техніки має переважно негласний характер. Технічні засоби, що при цьому застосовуються, є спеціальними технічними засобами, призначеними для негласного отримання інформації або «оперативною технікою».

Правила застосування спецзасобів, які можуть використовувати військовослужбовці Національної гвардії в натовпі, затверджуються Кабінетом Міністрів України. Зокрема, з грудня 2017 р. бійцям Національної гвардії заборонено застосовувати сльозогінний газ, але дозволено використовувати гумові та пластикові кийки, електрошокери, наручники (сітки для зв'язування), службових собак і коней, засоби акустичного і мікрохвильового впливу, гранати і боеприпаси світлошумової і димової дії, а також пристрої для відстрілу гумових куль. Національній гвардії також дозволено використовувати водомети і бронемашини (без штатного озброєння). При цьому водомети заборонені, якщо температура повітря нижча за +10 С.

Згідно із затвердженими правилами, перед застосуванням спецзасобів військовослужбовці Національної гвардії зобов'язані не менше двох разів через гучномовець попередити порушників. Після застосування спецзасобів нацгвардійці зобов'язані в найкоротші терміни забезпечити надання потерпілим медичної допомоги. У закладах освіти, лікарнях, дипломатичних представництвах без їхньої письмової згоди застосовувати спецзасоби заборонено. Також заборонено застосовувати наручники більше ніж на дві години, бити кийками по голові,

¹ Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2015, № 40–41, ст. 379. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

шиї, ключиці, статевих органах і по животу, заборонено застосовувати світлошумові пристрої на відстані ближче двох метрів.

Таким чином, нині застосовуються визначені у встановленому порядку технічні засоби для запобігання злочинам проти життя та здоров'я особи, власності, довкілля, громадської безпеки, безпеки руху та експлуатації транспорту, громадського порядку та моральності, злочинам у місцях позбавлення волі, у протидії тероризму, для захисту інформації. Новітні технології позитивно зарекомендували себе у процесі розшуку зниклих людей і транспортних засобів, виявленні схованих вибухових речовин та зброї, попередженні вуличної злочинності тощо.

Удосконалення технічного забезпечення правоохоронних органів має бути орієнтоване на створення і запровадження сучасних технічних засобів, що відповідають світовим стандартам та забезпечують належні умови як для ефективного запобігання злочинам, так і попередження злочинності. Адже технічні засоби, що використовуються на законних підставах, не лише підвищують рівень розкриття злочинів, а й забезпечують профілактичний ефект. А головне, вони сприяють тому, що людина стає законослухняною.

ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ І ЗЛОЧИННІСТЬ¹

Сучасне українське суспільство характеризується складною структурою, нестабільним розвитком, наявністю різноманітних колізій і конфліктів та постійними трансформаціями. Таким терміном позначають глобальні перетворення у різних сферах суспільного життя, у тому числі й послаблення державного регулювання суспільних процесів та втрату їх керованості. Трансформації в Україні відбуваються на фоні кризи в соціальній, економічній та духовній сферах. Занепад економіки, війна на сході країни, безробіття, зубожіння населення, його масова міграція, у тому числі й за кордон у пошуках роботи, корупція, девальвація національної валюти, утвердження культу споживання, насильства, цинізму і лицемірства – все це стало нашою реальністю за останні п'ять років. Особливо загрозливих масштабів набуває падіння моралі і моральності, ціннісно-нормативна дезорганізація, алкоголізм, наркоманія, деформація правової свідомості. Поведінка, як відомо, визначається правосвідомістю, у випадку деформації якої людина стає схильною до насилля, агресії, правопорушень. Деформована правосвідомість сприяє криміналізації суспільства, що призводить до реальної загрози безпеці особи, суспільства, держави.

За даними Numbeo, найбільшої в світі бази даних про міста і країни, що були опубліковані в середині 2018 року, Україна за рівнем небезпеки життя зайняла 36-е місце (із 117-ти) з індексом злочинності 50.00 та індексом безпеки також 50.00. Індекс злочинності, встановлений нижче 20, свідчить про вкрай рідкісні випадки вуличної злочинності в країні, індекс від 20 до 40 – низький рівень злочинності, від 40 до 60 – помірний, від 60 до 80 – високий, і від 80 до 100 – максимальна ймовірність стати жертвою злочину. Вищий рівень злочинності

¹ Тимошенко В.І. Трансформації правової свідомості і злочинність // Актуальні проблеми кримінального права [Текст] : тези доп. Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (Київ, 2 листопада 2019 року). Присвячено пам'яті П.П. Михайленка / [редкол. В.В. Черней, С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський та ін.]. Київ: НАВС, 2019. С. 147–150.

порівняно з Україною має В'єтнам, Колумбія, Алжир, Гондурас, Венесуела, ряд інших країн Африки та Латинської Америки¹.

Інформація, як бачимо, для нас невтішна. Дані Numbeo нерідко суперечить офіційній статистиці та думці вітчизняних фахівців, разом з тим ігнорувати їх не можна. Виникають запитання: що ж призводить до такого рівня небезпеки; що сприяє поширенню злочинності?

На думку американського кримінолога В. Фокса, злочинність і насилля виникають тоді, коли суспільство дезорганізоване і б'ється в лещатах соціальних та економічних проблем². Не менший вплив на злочинність має й криза суспільної свідомості. Визначальні характеристики такої кризи наступні: розпад існуючих зв'язків між суспільством і особистістю; нестійкий стан соціального організму; втрата базових цінностей; домінування матеріального над духовним і партикулярних цінностей над цінностями, пов'язаними із загальним благом, зростання ксенофобії та екстремізму. Цінності універсальні, націлені на забезпечення загального блага, поступаються місцем цінностям, кінцевою метою яких є благополуччя окремих груп і осіб.

Система цінностей, на які орієнтується людина, визначається багатьма факторами. Так, високий рівень правової культури і правової свідомості є запорукою орієнтації на моральні мотиви і духовні потреби. Навпаки, деформована правосвідомість і низький рівень правової культури призводить до поведінки, що орієнтується на матеріальні потреби і цінності. Можна стверджувати, що зараз вже сформувався особливий тип особистості з кризовою або катастрофічною свідомістю. Апатія, цинізм, байдужість пересічної людини – це реалії сьогодення. Людина відгороджується від «незручної» соціальної реальності жорстким психологічним бар'єром, повністю занурюється у приватне життя. Авторитарна свідомість замкнутої на собі людини виявляється нездатною до сприйняття думки, що відрізняється від її власної, розуміє толерантність як безпринципність, посягання на її власний світ, який вона прагне

¹ Рейтинг стран по уровню преступности. URL.: <https://nonews.co/directory/lists/countries/crime-index>

² Фокс В. Введение в криминологию / Пер. с англ. / Под ред. Б.С. Никифорова и В.М. Когана. Москва : Прогресс, 1985. С. 22.

захищати будь-якими доступними способами, не завжди зважаючи на їх законність. Криза призводить до маргіналізації суспільства, тобто маргіналізація є проявом кризового стану останнього.

Маргіналізація являє собою процес втрати людьми ознак соціальної верстви, групи в результаті соціальних або інших трансформацій. Зазвичай маргіналами називають осіб, спосіб життя і світогляд яких не вписується в рамки, прийняті в даному соціумі. Феномен маргінальності впливає на процеси маргіналізації правової свідомості і правової культури суб'єктів правовідносин. Загальноправова теорія маргінальності розглядає правову маргінальність як відчуженість, граничність і неадаптованість до ціннісно-нормативного простору. Маргінальна правосвідомість є дефектною і деформованою стосовно аксіологічного змісту феномена права. Діапазон проявів маргінальної правосвідомості досить широкий: від скептичного, індиферентного (інфантильного) ставлення до права та ригідності (низької пристосованості до динамізму права) аж до правового нігілізму, переродженої правосвідомості, яка ігнорує і заперечує закони, супроводжується умислом на вчинення правопорушень, у тому числі злочинів. Правовий маргінал зазвичай перебуває на межі вчинення злочину¹.

Можливі ситуації, коли правовий нігілізм провокує саме право. Прикладом такої ситуації є прийняття протизаконних актів, недосконалих та неефективних законів, які не можуть забезпечити захист інтересів громадян. Типовою формою прояву правового нігілізму маргінальних груп можна назвати навмисне порушення чинних нормативно-правових актів, масове невиконання юридичних приписів. Безнормність поряд з рядом інших факторів породжує тотальну криміналізацію соціальних відносин. Криміналізація ж соціальних відносин, будучи переважно результатом еволюції злочинності, відсутності ефективного попередження її, маргіналізації суспільства та створення умов, за яких послуги криміналітету

¹ Степаненко Р.Ф. Особенности правового сознания и правовой культуры маргинальной личности // Вестник Нижегородской академии МВД России. 2013. № 24. С. 25–30. URL.: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-rossiyskoy-pravovoy-kultury-v-issledovaniyah-obshepravovoy-teorii-marginalnosti>

виявляються для частини соціуму більш прийнятними, ніж послуги, які може надати держава, у свою чергу сприяє подальшій небезпечній еволюції злочинності. Формуючись як відображення суспільства, кримінальна сфера разом з тим поглиблює проблеми цього суспільства.

Цікаву думку з приводу природи маргіналізму висловив російський вчений-кримінолог С.І. Кирилов. За його словами, в основі маргіналізму лежить історично зумовлена, соціально-генетична люмпенізованість і низький рівень інтелекту, що передається із покоління в покоління. Це є базою лінощів, заздрості, озлобленості, індивідуалізму та егоїзму, відчуження від інтересів суспільства. Немоżliвість інтелектуального розвитку пов'язана з комплексами і способами їх позбавлення. Звідси підсвідоме прагнення до вчинення злочинів, які є основним способом позбавлення від комплексів і методом компенсації неповноцінності. Звісно, злочини вчиняють і особи, яких аж ніяк не можна назвати маргіналами. Але 80% всіх злочинів вчиняється саме такими особами, характерні риси яких відповідають ознакам і властивостям маргіналів¹.

Джерелом маргінальності може бути природа сучасного міста з його різноманіттям культур, послабленням традиційних соціальних інститутів і загостренням проблеми ідентифікації людини. Місто, як відомо, провокує депресію. До того ж великі міста вирізняються концентрацією значної кількості людей на обмеженій території. Це породжує конфлікти об'єктивного і суб'єктивного характеру і нерідко стає причиною різного роду злочинів, перш за все спрямованих проти особистості.

Сприяє маргіналізації суспільства також запозичення західноєвропейського та англо-американського способу життя, прагнення швидкими темпами замінити традиційні механізми функціонування економічної, політичної і культурної сфер на відповідні механізми західного зразка. Ліберальні західні цінності, які нерідко пропагують культ всездозволеності і насильства, прагматизму та утилітаризму, зазвичай виявляються просто неприйнятними духовній ментальності українця. У кінцевому підсумку все це призводить до відчуження

¹ Кириллов С.И. Феномен маргинальности и преступное поведение // Вестник Московского университета МВД России. 2014. № 12. С. 112–114. URL.: <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-marginalnosti-i-prestupnoe-povedenie>

громадян, їх занурення у власні проблеми, недовіри до влади і стрімкої маргіналізації та криміналізації суспільства.

Нині загрозливих масштабів набула аморальна поведінка. Основними різновидами аморальної поведінки є алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, проституція, дармоїдство, бродяжництво. Аморальна поведінка, на відміну від поведінки злочинної, не складає очевидної загрози публічній безпеці і порядку. Водночас вона сприяє маргіналізації суспільства, руйнує громадську моральність, знищує моральні засади, які регулюють відносини у суспільстві, і руйнація яких у найближчому майбутньому обов'язково позначиться на публічній безпеці, призведе до трагічних наслідків, що межують зі злочином або є саме такими.

Таким чином, трансформаційні процеси в суспільстві супроводжуються наростанням негативних явищ у сферах економіки, політики, духовного життя, а також ускладненням серйозних загальнолюдських проблем, у тому числі й поширенням протиправної поведінки та зростанням злочинності.

Кризу суспільної свідомості слід розглядати не лише як наслідок відображення проблем у суспільному бутті, а й як їх важливу причину.

На поведінку людини впливають не лише її потреби, а й ціннісні орієнтації, правова свідомість. Поряд із загальними соціальними, економічними, політичними факторами, що сприяють поширенню злочинності, слід брати до уваги і психологічні, біологічні фактори, що визначають той чи інший варіант поведінки людини в кожному конкретному випадку.

Деформована правосвідомість є сьогодні однією з основних причин злочинів, адміністративних проступків, цивільно-правових деліктів, дисциплінарних порушень, формалізму і бюрократизму, корупції у всіх її проявах.

Маргінальна правосвідомість негативно впливає на стан законності і правопорядку, сприяє підвищенню рівня злочинності. Поширення маргінальної правосвідомості є загрозою національній безпеці.

КОРУПЦІЯ ЯК ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ¹

Проблема корупції та боротьби з нею для України є особливо актуальною. Нині корупція зачепила всі сфери суспільного життя – від державної служби і правоохоронних органів до системи охорони здоров'я, освіти, житлово-комунальної сфери, вона стала в нашій країні основною перешкодою для політичного, економічного і духовного відродження, перетворилася на реальну загрозу національній безпеці. Рівень і масштаби наявної корупції стримують економічний розвиток України, негативно позначаються на інвестиційному кліматі, знижують міжнародну зацікавленість у співпраці з нашою державою. Неабияку небезпеку для суспільства і держави являє тісний зв'язок корупції з організованою злочинністю, що забезпечує останній сприятливі умови існування і багаторазово підвищує її можливості. Без сумніву, корупція підриває права людини, верховенство закону і демократію. Коли за допомогою корупційних схем представники державної влади витрачають на власні потреби бюджетні кошти, що виділені на освіту, культуру, охорону здоров'я, інфраструктуру та інші важливі галузі життєдіяльності, можна констатувати порушення прав і свобод людини і громадянина, що гарантовані Конституцією України.

Зазвичай у науковій літературі корупція асоціюється з погіршенням економічного становища держави, загостренням соціальних проблем, зростаючою нерівністю і несправедливістю у суспільстві, підривом довіри населення до влади і погіршенням іміджу країни на світовій арені. Водночас ігнорується та обставина, що корупція підриває універсальні цінності – права людини. Причинно-наслідковий зв'язок між корупцією і правами людини нескладно помітити. Наприклад, отримання хабара за сприяння вступу до закладу освіти може призвести до порушення права іншої людини на освіту. Неможливість влаштуватись на роботу без того ж хабара призводить до порушення права на працю, а також права на

¹ Тимошенко В.І. Корупція як порушення прав людини // Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі [Текст]: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 12 грудня 2019 р.) у 2 ч. редкол.: В.В. Чернєй, С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 216–219.

достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї. Особливої шкоди завдають такі форми корупції як непотизм, фаворитизм і протекціонізм. Зокрема, сприяння «своїм людям» у захисті неякісної дисертації призводить не лише до профанації науки, а й до появи так званих «фахівців», які у подальшому самі будуть порушувати права інших і на освіту, і на охорону здоров'я, і на працю, і на повагу до гідності тощо. Адже непоти вже звикли до своєї винятковості. Така практика цинічно принижує дійсно вчених, отже порушує їхні права. Як бачимо, одне корупційне діяння тягне за собою інші, тобто корупція сама себе відтворює.

Цікаво, що проблема корупції, яка відома з давнини, привернула увагу міжнародного співтовариства лише наприкінці 90-х років XX століття, спонукавши прийняти ряд документів на рівні ООН та Ради Європи. Так, 27 січня 1999 року була прийнята Конвенція Ради Європи про кримінальну відповідальність за корупцію, яка наголосила, що корупція загрожує наступним цінностям: верховенству закону; демократії; правам людини; підриває принципи належного державного управління, рівності та соціальної справедливості; перешкоджає конкуренції; ускладнює економічний розвиток; загрожує стабільності демократичних інститутів і моральним засадам суспільства¹.

За умов глобалізації проблема корупції набуває нової якості, нині вона стає одним із викликів світовому розвитку. Завдяки глобалізації світової економіки корупція вийшла за межі окремих держав, внутрішніх національних економік і стала поширюватися на міжнародні відносини. Лібералізація, денаціоналізація та розширення зовнішньоекономічних зв'язків є сприятливим ґрунтом для необмеженого обороту фінансів, інших ресурсів, а разом з тим і поширення корупційних схем, незаконного збагачення, відмивання коштів, отриманих незаконним шляхом, міжнародного хабарництва. У сучасному світі корупція присутня в країнах з різними рівнями розвитку, що мають різні політичні традиції, відрізняються підходами до державного будівництва і адміністративним устроєм. Широке

¹ Преамбула Конвенции Совета Европы об уголовной ответственности за коррупцию. 27 января 1999 г. URL.: <http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=173&CM=8&DF=&CL=ENG>

поширення корупції дозволяє говорити про поступове перетворення її на нову глобальну загрозу.

Глобалізаційні процеси вже призвели до обмеження прав і свобод громадян і підданих країн, де зросли масштаби діяльності транснаціональних корпорацій і транснаціональних банків. У деяких країнах було істотно змінено законодавство, зокрема законодавство трудове. Мета змін – створення сприятливого режиму діяльності ТНК і ТНБ. Лібералізація національного ринку праці в угоду ТНК і ТНБ, що дозволяє останнім знижувати витрати на робочу силу і отримувати надприбуток, призводить до неухильного зниження життєвого рівня населення та порушення прав людини, особливо у тих країнах, які не належать до країн з найбільшим розвитком економіки. У першу чергу це стосується права на працю, відпочинок, страйк, власність, достатній життєвий рівень.

Характерною рисою епохи глобалізації є активна міграція населення, у тому числі й незаконна, коли мільйони людей змушені переміщатись з однієї держави в інші у пошуках роботи, притулку, безпеки, кращого життя. Згідно з даними ООН, у світі продовжує зростати вимушене переселення внаслідок воєн та інших подібних обставин. У 2019 р. кількість міжнародних мігрантів склала 272 мільйони чоловік. Мігранти зараз становлять 3,5% населення світу¹. Отже, виникає питання про права негромадянина у країні перебування. З одного боку, міжнародне право виходить із рівності прав людини без будь-якої дискримінації, з іншого – не виключає відмінностей, зокрема між громадянами і негромадянами. Права людини, яку уособлює мігрант, порушуються досить часто.

Корупція є одним із найбільш істотних факторів організованої злочинності. Глобалізація ж супроводжується активізацією традиційних і появою нових, у тому числі кримінальних загроз для прав людини, поширенням злочинності, включаючи транснаціональну організовану злочинність і міжнародний тероризм. Сучасною наукою доведено, що кримінальні загрози більше не можуть розглядатися поза контекстом глобалізаційних і гуманітарних

¹ ООН: количество мигрантов в мире превысило 270 миллионов. URL.: <https://journalist.today/oon-kolichestvo-migrantov-v-mire-prevysilo-270-millionov/>

процесів. Злочинність є одним із факторів, що впливають на соціальну життєдіяльність, порушують права людини, у першу чергу право на життя, свободу, особисту недоторканність.

Україна, на жаль, є однією з найбільш корумпованих країн Європи. Нещодавно Президент України Володимир Зеленський закликав українців боротися з корупцією і повідомляти про будь-які корупційні дії в НАБУ. Зразу ж після цього заклику кількість дзвінків до НАБУ збільшилась у 8 разів. Більшість повідомлень стосувалися саме порушення соціальних прав¹. Будемо сподіватись, що спільні зусилля влади і громадянського суспільства щодо боротьби з корупцією дадуть позитивні результати.

Таким чином, корупція є істотною перешкодою на шляху реалізації прав людини. Корупційні практики найчастіше зачіпають найбільш вразливі верстви населення: малозабезпечених, пенсіонерів, інвалідів, мігрантів тощо. Неприпустимою є ситуація, коли законні права та інтереси людина може реалізувати лише шляхом звернення до корупційних схем.

Між корупцією та порушенням прав людини можна простежити причинно-наслідковий зв'язок, коли перше породжує друге. І навпаки, недотримання прав людини провокує зростання корупції.

Причини зростання корупції треба шукати як в економічній і політичній ситуації окремих країн, так і в тих глобальних змінах, які неоднозначно впливають на хід світового розвитку.

Права людини необхідно завжди розглядати в контексті конкретного суспільства з його звичаями, традиціями, системою цінностей, рівнем розвитку економіки, наявним рівнем життя, правової культури, рівнем злочинності, що неминуче буде так або інакше впливати на реалізацію правових норм.

Істотна роль у боротьбі з корупцією та забезпеченні умов реалізації прав людини відводиться правоохоронним органам, які мають запобігати злочинним посяганням на ці права. Лише

¹ После призыва Зеленского количество звонков в НАБУ увеличилось в 8 раз.
URL.:
https://censor.net.ua/news/3150216/posle_prizyva_zelenskogo_kolichestvo_zvonkov_v_nabu_uvelichilos_v_8_raz

зменшення кількості злочинів, спрямованих безпосередньо проти людини, може переконати громадянина у тому, що його права гарантовані, стимулювати громадянську активність як щодо реалізації своїх прав, так і щодо боротьби з корупцією.

Повністю викоринити корупцію неможливо, але можна зробити кроки для її зниження і зменшення шкоди, яку вона завдає. Зменшення проявів корупції потребує зміни системи цінностей і поведінки, морально-етичних норм, перш за все у верхніх ешелонах влади. Адже держава мусить поважати, захищати і сприяти реалізації прав людини, а значить боротися з корупцією.

ПРОБЛЕМА БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА У ВЧЕННІ НІЛЬСА КРІСТІ¹

Безпека суспільства нині стала глобальною проблемою, актуальною для кожної держави і світового співтовариства загалом. Соціальна нестабільність, дисбаланси політичного та організаційного характеру, економічні проблеми, регіональний сепаратизм, корупція, зброї у роботі правоохоронної системи, деформація правосвідомості – все це загрожує безпеці суспільства. Причому внутрішні загрози є найбільш небезпечними. Якщо зовнішні загрози зазвичай єднають суспільство, мобілізують його на самозахист, то загрози внутрішні руйнують соціокультурну, нормативно-інституційну сферу, що відкриває шлях до аномії, розвитку всіх форм соціальної девіації, маргіналізації та криміналізації суспільства. Злочинні елементи за таких умов реально відіграють роль у суспільному житті, навіть загрожують основам державності. Найбільшу небезпеку складають такі кримінальні загрози, як екстремізм, тероризм, розпалювання етнічної або національної ненависті, розширення масштабів організованої злочинності, незаконний обіг зброї і наркотичних засобів. З цим усім має боротись держава. А чи може сама держава загрожувати безпеці своїх громадян? Відповідь на це запитання намагався дати видатний норвезький кримінолог і соціолог Нільс Крісті (1928–2015), що досліджував проблеми злочинності, злочину і покарання у сучасному світі.

Н. Крісті прагнув зрозуміти і пояснити будь-яке, навіть нелюдське і нерозумне діяння. Він виходив із того, що вчинки людини чимось пояснюються, вони можуть бути вимушені, зумовлені соціальними проблемами, можуть являти собою відчайдушну вимогу компенсації за те, що людина стає залежною від суспільства, перетворюється, за його словами, на «пацієнта». А роль «пацієнта» означає бути поза цілим. До того ж, на думку вченого, немає таких людських діянь, які за своїм

¹ Тимошенко В.І. Проблема безпеки суспільства у вченні Нільса Крісті // Діджиталізація і безпека [Текст]: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 19 листоп. 2020 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; за ред. А.П. Гетьмана і Б.М. Головкина. Харків: Право, 2020. С. 353–357.

змістом були б «злочинними». Так, вбивство може бути як злочином, так і подвигом, якщо це вбивство ворога на війні. Злочин не існує як самостійна сутність. Існують лише діяння, причому в різних соціальних системах одним і тим же діянням дуже часто надають різного значення. Злочин є поняттям, що застосовується в певних ситуаціях, коли це відповідає інтересам однієї або декількох сторін¹. Це штучний соціальний конструкт, створений владою, режимом, суспільством, засобами масової інформації, які таврують ті чи інші прояви людської життєдіяльності. Іноді це буває необхідно, але не так часто, як вважає влада, виходячи із своїх інтересів².

Злочинець, на думку Н. Крісті, може слугувати індикатором проблем, породжених суспільним устроєм. Більшість громадян хоч раз здійснюють «злочини» з точки зору кримінального закону. До відповідальності ж притягаються лише деякі з них, що несправедливо. Стверджував, що справедливість часто підміняється нормою закону, кримінальне правосуддя є знаряддям панування матеріально забезпечених груп населення над менш захищеними.

У своїх публічних лекціях Н. Крісті висловлював думки про об'єктивну відсутність гріха, відповідно і покарання. Обурювався, що боротьбу зі злочинністю зазвичай розглядають як таку, що не залежить від грошей і ринку. При цьому покарання – це завжди зобов'язання, взяте на себе державою. Від виконання цього зобов'язання залежить чи буде суспільство залишатись упорядкованим. Насправді ж система покарань виявляється структурою, підвладною умовам ринку. Завдання страждань є діянням величезної економічної значимості для тих, хто цим займається. Система покарань, яку використовує держава, по суті не карає, а ізолює, оскільки вона просто не спроможна забезпечити перевиховання. Тюремна система, за його переконанням, ніколи не була здатна виховувати, перевиховувати, і реально щось робити. Немає жодної в'язниці,

¹ Нильс Кристи. Пределы наказания. URL.: http://www.a-z.ru/assoc/sydebnprav/lib/n_cristy.htm

² Нильс Кристи. Приемлемое количество преступлений / Нильс Кристи; пер. с англ. Е. Матерновской; общ. ред. и вступ. ст. Я.И. Гилинского. Санкт-Петербург: Алетея, 2006. 184 с. URL.: <http://www.8-926-145-87-01.ru/wp-content/uploads/2014/08/Кристи-Н.-Приемлемое-количество-преступлений-2006.pdf>

яку не можна було б назвати «школою злочинності». Водночас Н. Крісті визнавав, що не може існувати держава без в'язниць. Покарання – це зло, а зло треба тримати на мінімальному рівні, отже необхідно скоротити кількість ув'язнених у тюрмах. Він сподівався, що це призведе до зниження рівня насилля і жорстокості у суспільстві¹. Відмова від насилля, терпимість до думки іншої людини, її діянь, мирне вирішення всіх конфліктів у суспільстві – ось єдино можливий шлях, що не призведе людство до кривавої бійні.

Загалом вчення Н. Крісті зводиться до наступного: можна створювати злочини створенням систем, які вимагають цього поняття; можна ліквідувати злочини, створюючи системи протилежного типу. Що ж це за системи, здатні вирішувати конфлікти, не вдаючись до заподіяння болю, до кримінального покарання? Він описував життя самодіяльних громад, що стихійно виникають у деяких західних країнах, спільнот людей, які організовують у районах спільного проживання, а також експериментальних поселень для людей з психічними або фізичними вадами². Такі люди отримують більше допомоги від суспільства, ніж всі інші, допомогу вони розглядають як компенсацію за те, що всі вважають недоліком. Н. Крісті бачив у цих неформальних самодіяльних групах та об'єднаннях прообраз гуманної системи вирішення конфліктів без застосування кримінального покарання, без заподіяння болю. Вирішальним фактором, що дає можливість такого безболісного вирішення конфліктів, є альтернативна система ціннісних уявлень, що виникає в цих групах. Однак вади даної ідеї очевидні, адже немає жодних підстав для впевненості, що ця система ціннісних уявлень буде узгоджуватись з принципами справедливості, буде визнавати, що кожна людина має право на життя, свободу, особисту недоторканність тощо.

Н. Крісті розглядав проблеми покарання в контексті глобальної соціально-економічної кризи, яку переживає

¹ Кристи Н. Современное преступление. Полная стенограмма лекции, прочитанной 5 октября 2006 г. в клубе – литературном кафе Bilingua в рамках проекта «Публичные лекции «Полит.ру»». URL.: <https://polit.ru/article/2006/10/18/kristi/>

² Кристи Нильс. По ту сторону одиночества. Сообщества необычных людей. / Пер. с нем. Э.М. Радской, ред. Л.Н. Банзелюк. Калуга: Духовное познание, 1993. 180с. URL.: http://www1.lib.ru/PSHO/KRISTI/odinochestwo.txt_with-big-pictures.html

людство. Визнаючи, що покарання відіграє стримуючу роль, що без нього суспільству загрожує хаос, він писав, що спроба пов'язати ступінь суворості кримінального покарання з рівнем злочинності є необґрунтованою, що між тяжкістю і кількістю злочинів, з одного боку, і тяжкістю покарань – з іншого, відсутній будь-який зв'язок. Якщо покарання не сприяє зниженню рівня злочинності, виникає питання про визначення прийнятної для даного конкретного суспільства кількості страждань. Але це вже проблема культури, вироблення стандартів, заснованих на цінностях. Покарання можна розглядати як таке, що відображає наші уявлення про систему цінностей. Його застосування регулюється системою стандартів, які люди використовують у повсякденному житті, вирішуючи, що можна робити з іншими людьми, а що не можна. Тяжкість і спосіб покарання є дзеркалом, у якому відображені стандарти, що переважають у суспільстві.

Н. Крісті намагався привернути увагу до небезпеки, яка виходить від каральних структур держави. За його словами, сучасні інститути боротьби зі злочинністю мають певні потенції їх переростання у Гулаг західного зразка, що буде призначений лише для знищення¹. Вважав, що каральну систему держави слід тримати на найнижчому рівні. Загрозу громадянському суспільству бачив у тому, що все частіше військові залучаються до вирішення соціальних проблем, виступаючи активними учасниками, а то й «гарантами» збереження «законності і порядку». Назвати обґрунтованою цю тезу досить складно. Недавній випадок із залученням бійців Національної гвардії України до вирішення конфлікту у Нових Санжарах, коли група громадян України, проявивши відсутність співчуття і зневагу до прав людини, закидала камінням інших громадян України лише через те, що вони були евакуйовані із китайського міста Ухань, де виявлено коронавірус, переконливо доводить, що саме залучення військових дало можливість уникнути тяжких наслідків.

¹ Кристи Нильс. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед, к Гулагу западного образца / Пер. с англ. А. Петрова, В. Пророковой. Предисл. Я. Гилинского. 2-е изд. Москва : РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2001. 224 с. URL.: <http://old.prison.org/download/pdf/kristi%20-%20gulag.pdf>

Н. Крісті запропонував термін «небезпечна держава», під якою розумів таку державу, яка застосовує щодо своїх громадян інший термін – «небезпечний індивід». Така держава переймається злочинністю взагалі, а не небезпекою, що виходить від певних індивідів, які вчинили особливо небезпечні злочини. Держава загрожує безпеці своїх громадян вже тим, що прирівнює злочини (з точки зору держави) до небезпеки, а осіб, які їх вчинили, до небезпечних осіб. На його думку, у сучасному суспільстві головна небезпека злочинності полягає не в злочинах, а в тому, що боротьба зі злочинністю може зіштовхнутися суспільство на тоталітарний шлях розвитку. Отже, має бути визначено межі контролю держави над індивідом. Держава при цьому повинна тримати під контролем проблему зменшення болю, що заподіюється людьми, а правоохоронні органи повинні бути гарантом безпеки.

Таким чином, безпека залежить від відсутності загроз, можливості держави і суспільства адекватно реагувати на загрози у випадку їх появи, а також від стану соціальної національної системи, що визначається інституційною стабільністю і структурною збалансованістю суспільства. Завдання, які суспільство ставить перед державою, тісно пов'язані зі світоглядом, правосвідомістю, що панує у даному суспільстві. Характерною ознакою правосвідомості сучасного суспільства є правовий нігілізм, що загрожує безпеці суспільства, сприяє виникненню різних форм соціального екстремізму, руйнує зв'язки держави і суспільства, стимулює протиправну поведінку і сприяє поширенню злочинності. Саме держава має вживати заходів для подолання правового нігілізму шляхом підвищення рівня правової культури громадян, удосконалення законодавства, встановлення відповідності цього законодавства соціальним та економічним умовам існування суспільства, а також шляхом формування сприятливого для людини соціально-економічного середовища та створення умов, за яких людина прагнула б і мала можливість вирішувати всі свої проблеми законним шляхом. Держава мусить забезпечувати права як тих, хто вчинив злочин, так і законослухняних громадян, які злочини не вчиняли, гарантувати лише вкрай необхідне «завдання болю» злочинцю, а також безпеку людині, яка є потенційною жертвою злочину.

СІНГАПУРСЬКИЙ ДОСВІД БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ ЯК ОРІЄНТИР ДЛЯ УКРАЇНИ¹

Жодна країна світу не позбавлена тих чи інших проявів корупції. Незалежно від політичних, економічних, соціокультурних особливостей кожної країни, корупція деформує політичну систему, деморалізує державних службовців та ускладнює функціонування державного апарату, уповільнює економічні процеси, негативно впливає на правосвідомість населення, на міжнародній арені завдає шкоди співробітництву держав у різних сферах. Усвідомлення цих загроз змушує світову спільноту загалом і кожну державу окремо підвищувати активність щодо протидії корупції. Показовим у цьому плані є приклад Сінгапуру.

Республіка Сінгапур – місто–держава, що розташована на островах Південно-Східної Азії. Її площа складає 725,7 км², населення більше 5,781 110 чоловік (дані 2019 р.). У 1867–1958 рр. Сінгапур був колонією Британської імперії, а з 1959 р. став самоврядною державою у її складі. У 1963 р. у результаті референдуму Сінгапур увійшов до Малайської федерації, а з серпня 1965 р. був виключений з неї. 9 серпня 1965 р. одержав незалежність. На той час це була надто корумпована держава з нестачею природних ресурсів, високим рівнем безробіття та низьким рівнем освіти населення. З 1959 р. до 1990 р. посаду прем'єр-міністра Сінгапуру обіймав Лі Куан Ю. За цей час у країні було вирішено ряд внутрішніх проблем. Нині Сінгапур – жорстка авторитарна держава, що займає лідируючі місця в світових рейтингах за відсутністю корупції, економічною свободою та рівнем розвитку.

Сінгапуру вдалося досягти значних успіхів завдяки реалізації спеціальної антикорупційної програми Міністерства фінансів, яка включала комплекс заходів, а саме: регламентація дій чиновників та їх ротація задля уникнення формування стійких корупційних зв'язків; забезпечення режиму

¹ Тимошенко В.І. Сінгапурський досвід боротьби з корупцією як орієнтир для України // Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі [Текст]: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 9–10 груд. 2020 р.): у 2 ч. / [редкол.: В.В. Черней, С.Д. Гусарев, С.С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. Ч. 1. С. 251–255.

конфіденційності для запобігання витоків важливої інформації, якою можна скористатися в корупційних цілях; спрощення бюрократичних процедур; утвердження верховенства закону і прийняття жорстких законів, у тому числі й тих, що підвищують кримінальне покарання за корупційні дії; забезпечення незалежності судової системи (з високою зарплатою і привілейованим статусом суддів); запровадження економічних санкцій за дачу хабара або відмову від участі в антикорупційних розслідуваннях; проведення жорстких акцій, аж до звільнення всіх співробітників митниці та інших державних служб; встановлення суворого нагляду за дотриманням високих етичних стандартів державними службовцями; захист інформаторів, які повідомляють про випадки корупції. Водночас було проведено дерегулювання економіки, увага приділялась підготовці кваліфікованих адміністративних кадрів та в рази підвищено заробітну плату чиновникам. На судові посади було призначено кращих адвокатів та жорстко придушено мафіозні угруповання¹.

Досвід боротьби з корупцією Лі Куан Ю узагальнив та виклав у своїй книзі «3 третього світу – в перший. Історія Сінгапуру 1965-2000». Кредо своєї політики він визначив так: «побудова багатонаціонального суспільства, в якому всім громадянам незалежно від раси, мови або релігії гарантувалися б рівні права»². Головна ідея антикорупційної політики Сінгапуру полягає в прагненні мінімізувати або виключити умови, що створюють як стимул, так і можливість схилення особи до скоєння корупційних дій. Органом, що втілює ці заходи в життя і зберіг свої повноваження й нині, стало спеціалізоване Бюро з розслідування випадків корупції (СРІВ). Це урядове агентство, що розслідує і переслідує корупцію в державному і приватному секторах, було засновано ще Британським колоніальним урядом у 1952 р. У 1960 р. прийнято Акт про запобігання корупції (Pre-vention of Corruption Act), який наділив СРІВ великими повноваженнями в

¹ Мировой опыт борьбы с коррупцией: феномен Сингапура. URL.: <https://articlekz.com/article/7114>

² Лі Куан Ю. Из третьего мира – в первый. История Сингапура 1965-2000 / Пер. А. Бонь. Москва : Изд-во «Манн, Иванов и Фербер», 2017. 576 с. URL.: http://loveread.ec/view_global.php?id=70650

розслідуванні. Слід зазначити, що окремі статті й положення цього Акту періодично переглядаються і уточнюються з точки зору їх відповідності умовам, що змінюються.

На відміну від світової юридичної практики, Акт встановив «презумпцію винуватості» державного службовця: будь-яка винагорода, отримана чиновником від іншої особи, вважається корупційним стимулом або нагородою за послуги, поки не буде доведено протилежне. Причому доказування невинуватості покладається на самого підозрюваного. Для осіб, визнаних винними в корупційних злочинах, якими вважаються рівною мірою як ті особи, що дають хабар, так і ті, що беруть, встановлено досить жорсткі покарання.

Функції СРІВ визначені вищевказаним Актом: розгляд скарг, що містять звинувачення в корупції у суспільній і приватній сферах; розслідування випадків халатності та недбалості, допущених державними службовцями, а також перевірка законності їх дій і рішень. Слід сказати, що розслідування було проведено навіть проти близьких родичів Лі Куан Ю. Ряд міністрів, викритих у корупції, були засуджені до різних термінів ув'язнення, деякі покінчили життя самогубством, інші – втекли з країни.

Методи роботи СРІВ цілком авторитарні. Бюро має виключне право без рішення суду затримувати і обшукувати підозрюваних у корупційних діяннях, якщо на те є підстави відповідно до закону. Може вести розслідування не лише стосовно підозрюваного, але також його родичів і поручителів, перевіряти будь-які їхні банківські, дольові і розрахункові рахунки і фінансові записи. Може викликати на допит свідків, а також розслідувати будь-які правопорушення, які виявляються в ході вивчення корупційної справи. СРІВ має право притягнути до суду будь-якого громадянина, незалежно від його статусу, рангу або віросповідання. Винятків для вищих державних службовців не робиться. Особлива увага приділяється працівникам правоохоронних органів і службовцям, які за родом своєї діяльності займають потенційно корупціогенні посади¹. За час діяльності СРІВ було відправлено за ґрати кілька

¹ Сиротин А. Опыт борьбы с коррупцией в Сингапуре: лечение «заразной жадности». URL.: <http://www.acrc.org.ua/ua/news-and-events/articles/all/opyit-borbyi-s-korruptciej-v-singapore-lechenie-zaraznoj-zhadnosti.html>

федеральних міністрів, громадських діячів, глав профспілок і топ-менеджерів державних підприємств.

З метою запобігання корупційним злочинам чиновникам заборонено: приймати будь-які нагороди від будь-якого члена суспільства як плату за послугу; приймати подарунки за виконання або невиконання своїх посадових обов'язків; навмисно допускати помилки в офіційних документах, а також робити брехливі і невірні заяви; приймати запрошення на обід або спільні розваги від будь-якої особи, з якою чиновник перебуває в офіційних стосунках; займатися будь-якою позаштатною роботою або комерційною діяльністю без письмового дозволу влади; приймати комісійні і відкати від постачальників, які надають послуги; вступати в неформальні відносини з будь-якою особою, з якою чиновник має офіційні відносини, і проявляти фаворитизм; відвідувати офіс або будинок будь-якої особи, з якою чиновник перебуває в офіційних відносинах; дозволяти особистим інтересам переважати над службовим обов'язком¹. Наведений тут перелік заборон далеко не повний.

У результаті, за даними міжнародної неурядової організації Transparency International за 2019 р. (опублікованими на початку 2020 р.), індекс сприйняття корупції в Сінгапурі складає 85, країна займає 4-е місце в рейтингу. Для порівняння: Україна з індексом 30 на 129-у місці. Останнє місце, а саме 180, займає Сомалі з індексом 9. Індекс розподіляє країни і території за шкалою від 0 (найвищий рівень корупції) до 100 (найнижчий рівень корупції) на основі сприйняття рівня корумпованості державного сектору².

Таким чином, приклад Сінгапуру показує, що за наявності політичної волі лідерів країни, дієвого антикорупційного законодавства, структурного реформування механізму влади, авторитарних методів управління можна тримати під контролем бюрократію та успішно попереджати корупцію.

¹ Сиротин А. Опыт борьбы с коррупцией в Сингапуре: лечение «заразной жадности». URL.: <http://www.acrc.org.ua/ua/news-and-events/articles/all/opyit-borbyi-s-korupcziej-v-singapore-lechenie-zaraznoj-zhadnosti.html>

² Рейтинг стран мира по уровню восприятия коррупции. URL.: <https://gtmarket.ru/ratings/corruption-perceptions-index/info>

Навряд чи можна відтворити в Україні сингапурську антикорупційну стратегію цілком, оскільки місто-держава має свої політичні та економічні особливості, специфічне географічне розташування, своєрідне світосприйняття населення, визначальною рисою якого є колективізм, позитивне ставлення до держави та відкрито виражений патріотизм. Китайці (їх у Сінгапурі більше 74 %) з давніх давен сприймають як аксіому твердження, що покарання здатне перевиховувати. «Застосування покарань спрямоване на те, щоб змінити душу людини, схилити її до добра». Саме тому за тяжкі злочини призначаються тяжкі покарання, «щоб попередити ними багатьох»¹. Менталітету ж українця притаманний лібералізм та індивідуалізм, а також специфічне розмежування законного і справедливого. Причому як перше, так і друге, кожен розуміє по-своєму. Відрізняється Україна й за площею. Авторитарні методи управління на території великої країни запровадити досить складно, вони можуть виявитись малоефективними та незрозумілими для населення. Але повністю їх відкидати не можна. Принаймні політична воля представників влади щодо приборкання корупціонерів, дієве антикорупційне законодавство та реформування механізму влади було б дуже доречним.

Притягнення до відповідальності корупціонерів є лише частиною системних заходів у боротьбі з корупцією. За умов, коли населення не довіряє правоохоронним органам, коли рішення судів не завжди виконуються, для досягнення успіхів у боротьбі з корупцією необхідно змінити світогляд та правосвідомість широких верств населення України, а тут необхідні інші заходи та методи.

Корупційна поведінка детермінується не лише зовнішніми обставинами, а й залежить від певних якостей особистості, її установок, ціннісних орієнтацій і моральних норм регуляції поведінки. У суспільній свідомості українців засуджуються переважно не самі собою акти корупції, а лише неймовірно великі суми хабарів, які «непропорційні» посадовому становищу корупціонерів. Отже, для боротьби з

¹ Цит. за: Пивоваров Н.Д. Наказания в китайском праве династии Мин. URL.: <https://cyberleninka.ru/article/n/nakazaniya-v-kitayskom-prave-dinastii-min>

корупцією недостатньо підйому економіки, зміцнення контролюючих органів, запровадження жорстких заходів як у Сінгапурі, необхідно також дослідження норм і цінностей суспільної свідомості, які узаконюють неформальну економічну поведінку та знаходження дієвих важелів впливу на них.

Водночас слід визнати, що абсолютна перемога над корупцією неможлива. Її можна лише мінімізувати у відповідності з характерними умовами тієї чи іншої людської цивілізації і культури. Продажні чиновники в усі часи ставили і будуть ставити за мету збагачення і наживу. Користь – ось універсальний мотив поведінки корупціонерів. Витоки корупційних мотивів слід шукати в початково амбівалентній природі людини, що породжує як органічні, так і соціальні пристрасті, до яких і належить корисливість і здирство¹.

Не існує універсальних методів боротьби з корупцією, прийнятних для всього світу, але досліджуючи досвід зарубіжних країн можна виділити принципи, які будуть дієвими в нашій країні. Позитивний досвід розробки та цілеспрямованої реалізації зарубіжних стратегій протидії корупції необхідно вивчати. Боротьба з корупцією досягає успіху, якщо вона всеосяжна, комплексна, ведеться постійно, на це спрямовані всі сили влади і суспільства.

¹ Красиков В.И. «Но в остальном зменным был состав»: коррупция как психологический и исторический феномен // Социодинамика. 2017. № 7. С. 17–29. DOI: 10.25136/2409-7144.2017.7.22375 URL.: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=22375

АМОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА¹

Аморальна поведінка (грец. α – заперечення і лат. *moralitas* – моральний від лат. *mores* – загальноприйняті традиції) є вчинком, діянням людини (групи осіб), що суперечить нормам моралі. Це різновид девіантної поведінки.

Вихідними для розуміння сутності аморальної поведінки є поняття соціальних норм і моралі.

Соціальними нормами є правила поведінки, загальновизнані у даному суспільстві як регулятор суспільних відносин. Відхилення від соціальних норм (девіації) можуть бути як позитивні, так і негативні. Позитивні відхилення спрямовані на подолання застарілих стандартів, вони сприяють якісним змінам соціальної системи. Негативні відхилення дезорганізують соціальну систему і призводять до її руйнації. Такі відхилення поділяють на наступні типи (різновиди): поведінка злочинна (кримінальна), делінквентна і аморальна.

Термін «мораль» (лат. *moribus*) введено у науковий обіг ще давньоримським мислителем М.Т. Цицероном. У європейській філософії цим терміном позначають поняття, що слугує для узагальненого вираження сфери вищих цінностей і того, що повинно бути. Мораль традиційно охоплює той зріз людського досвіду, різні сторони якого позначаються словами «добро» і «зло», «чеснота» і «вада», «правильне» і «неправильне», «борг», «совість», «справедливість» та ін. Це система норм і цінностей, які прийняті у даному конкретному соціумі й покликані регламентувати взаємини людей.

Сутність моралі полягає в тому, що вона дозволяє або забороняє певну поведінку. Мораль є одним із основних способів нормативної регуляції дій людини в суспільстві. Це особлива форма суспільної свідомості, виражена в неписаних правилах поведінки, що історично склалися відповідно до уявлень і переконань людей про добро і зло, честь і совість,

¹ Тимошенко В.І. Аморальна поведінка // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 20–22.

порядність, обов'язок і справедливість та забезпечуються силою громадської думки. Мораль формується соціумом, а тому вона завжди відповідає інтересам певної соціальної групи. Навіть у злочинних кланів є своя мораль, з точки зору якої, наприклад, співробітництво з поліцією є аморальною поведінкою. При цьому їм обов'язково протистоїть інша частина суспільства зі своїми засадами і нормами, а з цього випливає, що моралей одномоментно може бути безліч. Мораль може знайти відображення в законі (кодексі), в якому закріплені певні норми поведінки. Кожен вчинок людини відповідно оцінюється суспільством позитивно або негативно, тобто схвалюється або визнається аморальним і засуджується¹.

Аморальною називають таку поведінку, за якої всі сформовані морально-етичні засади суспільства оцінюються певною особою (особами) як незначні, традиційний морально-етичний погляд на світ ігнорується, часто сприймається зневажливо або навіть агресивно, морально прийнятні для більшості людей форми задоволення своїх потреб відкидаються, замінюються іншими і реалізуються у власній поведінці.

Мораль дуже часто помилково ототожнюється з моральністю, але ці два поняття є різними по суті. Моральність пов'язана з духовною сферою, а мораль – із соціальною. Моральності властива сталість, мораль же вкрай мінлива, залежить від місця і часу. Моральність єдина для всіх, а засад моралі безліч. Мораль прагне відповідати певним зразкам (нерідко викладеним письмово), моральність ґрунтується на «внутрішньому законі». Відповідно поняття «аморальна поведінка» слід відмежовувати від поняття «аморальність». Аморальність – це наявність у людини аморальних засад².

Фактори аморальної поведінки можуть бути різні: недоліки виховання, відсутність поваги до моральних засад суспільства, приклад оточуючих, особливості характеру, його нарцисична акцентуація, нестійка психіка, егоїзм, егоцентризм, сприйняття певної субкультури, надмірна заклопотаність своїм матеріальним благополуччям і соціальним статусом,

¹ Мораль // Национальная философская энциклопедия. URL.: <http://terme.ru/termin/moral.html>

² Чим відрізняється мораль від моральності. URL.: <http://moyaosvita.com.ua/osvita-2/chim-vidriznyayetsya-moral-vid-moralnosti/>

впевненість у прийнятності будь-яких засобів для підтримання свого соціального буття або досягнення певної мети тощо.

Основними різновидами аморальної поведінки є: алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, проституція, вживання нецензурних слів, розповсюдження пліток. Оскільки поняття моралі для кожної людини може набувати специфічного значення, то й наведені вище приклади поведінки кожен розцінює по-своєму. Для одного надмірне вживання алкоголю – це щоденне звичне зайняття, а для іншого така поведінка не просто неприйнятна, а вчинок аморальний, демонстрація розбещеності і нікчемності. Або ж проституція: для переважної більшості людей – це аморально; але для деяких – пріоритетний засіб досягнення своїх інтересів. Для деморалізованих і розтлінних жінок байдуже, що вони перебувають поза правом, законом і соціальною повагою. Незважаючи на суспільний осуд, демонструють нахабство, настирливість, безсоромність, продажність і цинізм. За словами Ю. Антоняна, розпусна жінка готова безсоромно використовувати своє тіло заради грошей, можливості придбати якісь речі, відвідувати розважальні заклади, або задля кар'єрного росту і досягнення бажаного статусу у суспільстві¹.

Аморальна поведінка, на відміну від поведінки злочинної, не складає очевидної загрози публічній безпеці і порядку. Втім вона руйнує громадську моральність, знищує моральні засади, які регулюють відносини у суспільстві, і руйнація яких у найближчому майбутньому обов'язково позначиться на публічній безпеці, призведе до трагічних наслідків, що межують зі злочином або є саме такими. Отже, аморальна поведінка є криміногенним фактором, що підлягає викориненню. Особи ж, які її демонструють, підлягають не лише осуду, а й нейтралізації.

¹ Антонян Ю. Проститутка глазами психолога. URL.: http://ecsocman.hse.ru/data/991/927/1217/011ons2-93_-_0127-134.pdf

АНОМІЯ¹

Аномією (від грец. *ἄ* – негативна частка, *νόμος* – закон; букв. беззаконня, безнормність) називають порушення в ціннісно-нормативній системі суспільства, за якого спостерігається низький ступінь впливу соціальних норм на поведінку індивіда, певні сфери суспільного життя, типи соціальних відносин і поведінки людей випадають з кола нормативного регулювання, відсутні необхідні для цього норми або значна частина населення не вважає обов'язковим дотримуватись загальноприйнятих норм. Указаний стан є проявом соціальної патології.

Аномія властива перехідним епохам, що супроводжуються розпадом суспільства на корпоративні групи, руйнацією соціальних стереотипів поведінки, зміною моральних цінностей, навіть їх втратою, що призводить до психологічного дискомфорту населення, його дезорієнтації, розгубленості, дезадаптації і масової девіантної поведінки, аж до самогубств. Характерною рисою аномії є ситуація, коли відсутні еталони, стандарти, критерії порівняння себе з іншими членами суспільства, що дали б можливість оцінити своє соціальне становище і обрати зразки поведінки, що залишає індивіда у невизначеності свого становища, призводить до втрати солідарності з конкретною соціальною групою. Особливо різке та інтенсивне посилення аномії має місце при зародженні та розвитку глибоких і системних кризових процесів, коли відбувається розпад системи соціального захисту населення, відчутне зниження рівня життя громадян тощо. У результаті виникає свого роду нормативний вакуум, який поглинає правові, моральні та інші регламентуючі основи суспільного буття, індивідуальної та масової свідомості. Нормативно-правовий фактор, як один із факторів, що характеризують дезінтеграційні соціальні зміни (поряд з цивілізаційним, культурним та антропологічним факторами),

¹ Тимошенко В.І. Аномія // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 22–25.

проявляється у деформації правової свідомості, втраті імперативності законів, падінні престижу права, різкому і значному звуженні сфери нормативного регулювання. Вказаний стан одержав назву юридичної (правової) аномії. Сучасна наука дотримується думки про вкоріненість юридичної аномії, як різновиду аномії соціальної, в традиційних стереотипах сприйняття державного закону і влади як вторинних регуляторів стосовно первинності норм общинного, соборного устрою життя, що знайшло відображення в процесах трансформації правової системи¹.

Причинами виникнення юридичної (правової) аномії є: а) панування телеологічної стратегії політико-правового та соціально-економічного реформування, коли відбувається відмова від еволюційної моделі розвитку основних сфер життєдіяльності, реалізується прагнення владних еліт використовувати різного роду рецеповані інститути для досягнення бажаних цілей, при цьому об'єктивні тенденції в процесі такого перетворення ігноруються; б) антидемократична трансформація інститутів публічної влади, що спираються на репресивні методи і принципи негативного права з метою підтримки порядку і цілісності національного політико-правового простору; в) нормативні акти, конституційні інститути, що виникають в державі перехідного типу (приватна власність, виборність органів влади та ін.), заходять у суперечність із сукупністю «неформальних регуляторів» поведінки як населення, так і багатьох представників публічної влади; г) недовіра до закону, яка зумовлює неможливість правовими способами реалізувати базові потреби та законні інтереси, що змушує індивіда шукати обхідні шляхи їх задоволення.

Поняття «аномія» у значенні беззаконня було відомо ще Платону (428–347 рр. до н.е.). Згадки про феномен аномії на

¹ Бороздина М.С. Юридическая аномия в институциональной трансформации современной российской государственности [Электронный ресурс]; дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Бороздина Мария Сергеевна; Федеральное государственное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Ростовский юридический институт МВД России». Ростов-на-Дону, 2009. 148 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/yuridicheskaya-anomiya-v-institutsionalnoi-transformatsii-sovremennoi-rossiiskoi-gosudarstve>

рівні індивіда можна знайти в текстах Старого і Нового Завіту. Аномія або беззаконня в Біблії пов'язується з гріхом та інтерпретується як стан окремо взятої особистості. Наукова концептуалізація проблеми аномії як девіантної поведінки особистості та кризового стану суспільства вперше була проведена в ході аналізу причин самогубств французьким соціологом і філософом Е. Дюркгеймом (1858–1917), який бачив у ній продукт руйнування солідарності. Під аномією Е. Дюркгейм розумів відсутність регуляції, «безнормність», девальвацію культурних норм людини, її світогляду, ментальності, совісті внаслідок революційного розвитку суспільства, коли суспільні цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні, або нестійкі і суперечливі. З одного боку, люди втрачають орієнтацію у суспільних відносинах, а з іншого – дотримання колишніх норм не призводить до забезпечення їхніх потреб. Адже все, що порушує стабільність, призводить до неоднорідності, нестійкості соціальних зв'язків, до руйнації колективної свідомості, породжує порушення суспільного порядку, дезорганізує людей. У результаті з'являються різні види девіацій.

У ХХ ст. явище аномії досліджували американські соціологи Р.М. Макайвер (1882–1970) і Р.К. Мертон (1910–2003). Зокрема, Р.М. Макайвер акцентував увагу на тому, що людина за стану аномії не стримується моральними нормами, вона втратила почуття обов'язку, відчуття існування інших людей. Вона скептично ставиться до життєвих цінностей інших. Причини аномії, на його думку, – індивідуалізм, самотність, протиріччя між нав'язаними суспільством потребами та можливостями їх задоволення. Крайнім же проявом аномії є зростання злочинності (особливо із застосуванням насильства) і зростання числа самогубств.

Р.К. Мертон у своїй статті «Соціальна структура і аномія» (1938) пов'язав концепцію аномії Е. Дюркгейма з проблемами кримінології. Одна з головних ідей Р.К. Мертона полягає у тому, що основною причиною злочинності є протиріччя між цінностями, на досягнення яких суспільство спрямовує людей, і можливостями їх досягнення за правилами, що встановлені суспільством. Як наслідок, людина, що не змогла отримати певні цінності за наявними правилами, починає заперечувати

правила і прагне отримати бажане за будь-яку ціну. На його думку, антисоціальна поведінка набуває значних масштабів лише тоді, коли система культурних цінностей звеличує певні символи успіху, загальні для населення в цілому, в той час як соціальна структура суспільства жорстко обмежує або повністю усуває доступ до апробованих засобів оволодіння цими символами для більшої частини того ж самого населення¹.

Стаття Р.К. Мертон дала потужний імпульс використанню феномена аномії при поясненні причин злочинності. Так, С.Г. Кара-Мурза розглядає злочинність, особливо із застосуванням насилля, не лише як гострий і радикальний прояв аномії, а разом з тим і як її генератор. Загальновизнаним став той факт, що за ступенем впливу на поведінку людей аномія являє собою один з основних криміногенних факторів. Аномія стає джерелом конфліктності у соціальних відносинах. З нею пов'язане зростання показників злочинності як результат зіткнення груп з різним статусом, різними життєвими нормами та ціннісними критеріями².

Специфіка сучасного суспільства полягає у його небувалій кримінальній насиченості. Масові трансформаційні процеси в економіці, політиці, соціальній і духовно-моральній сферах спричиняють зміни різного характеру, у тому числі й дезорганізаційні, одним із проявів яких є криміналізація суспільства. Під криміналізацією зазвичай розуміють не лише збільшення числа зареєстрованих злочинів і осіб, які їх вчинили, а й більш складний соціальний феномен. Є підстави вважати криміналізацію сучасного суспільства специфічною формою такого соціального феномена як аномія. Криміналізація суспільства – це така форма аномії, коли стирається сама можливість розмежування соціально позитивної і негативної поведінки. Злочинний світ за таких умов істотно впливає на всі грані суспільного життя. Крім того, криміналізація означає появу таких поведінкових актів, які раніше фіксувались як

¹ Мертон Р.К. Социальная структура и аномия // Социология преступности (Современные буржуазные теории); Пер. с франц. Е.А. Самарской. Редактор перевода М.Н. Грецкий. Москва : Изд-во «Прогресс», 1966. С. 299–313. URL.: http://scepsis.net/library/id_632.html

² Кара-Мурза С.Г. Аномия в России: причины и проявления. Москва : Научный эксперт, 2013. С. 179. URL.: <http://sartracc.ru/Book/kharamurza.files/anomiya.pdf>

поодинокі випадки, або не фіксувались зовсім. Наприклад, замовні вбивства, захоплення заручників, відкритий терор. Криміналізація виявляється і в духовній сфері, про що свідчить, наприклад, зростаючий правовий нігілізм. Субкультура злочинного світу заповнює існуючі духовно-культурні порожнечі. У результаті деформуються ціннісні орієнтації населення, знижується поріг нетерпимості до злочинності, стирається межа між аморалізацією і злочинністю. Право як цінність, регулятор поведінки все більше замінюється сваволею, груповою доцільністю.

До типових проявів аномічних процесів у правовому просторі належать: локальні й масштабні форми насильства, що виникають на міжнаціональному та/або соціально-економічному ґрунті; лавиноподібний характер зростання рівня злочинності; маргіналізація різних верств населення; поширення неправового способу вирішення конфліктів у сфері бізнесу, політиці, сімейно-побутових відносинах тощо; орієнтація в основному на фізичне насильство щодо своїх опонентів при вирішенні будь-яких спорів; криміналізація різних структур державної влади, окремих посадових осіб.

Негативним результатом криміналізації суспільних відносин стає кримінальне суспільство, кримінальна економіка, кримінальна особистість, кримінальна влада тощо. Зокрема, кримінальна влада є підструктурою державно-політичної влади, яка характеризується корумпованістю, безвідповідальністю, здійснюється особами з криміналізованою свідомістю, що використовують кримінальні технології. Правова аномія також породжує ланцюг деструктивних змін, спрямованих на розширення сфери неправової свободи, неефективності контролю держави за виконанням законів і підзаконних актів, кримінальне переродження базових соціальних інститутів. Криміналізація вражає і правоохоронні структури. Одним із головних елементів криміналізації суспільства слід визнати не просто зростання, а обвальне зростання злочинності.

АНТИСОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА¹

Антисоціальною поведінкою називають будь-які навмисні, повторювані діяння, що ігнорують соціальні стандарти, є шкідливими або деструктивними (руйнівними) для групи людей або суспільства загалом. Такі діяння відтворюють антисоціальні норми, цінності, негативні ролі, установки, стереотипи поведінки, які призводять до деформації суспільних зв'язків і дестабілізації суспільства.

Антисоціальна поведінка індивіда демонструє багаторівневу симптоматику проявів, що включає як виражені очевидні соціальні аспекти, так і більш приховані – аспекти психологічні, психофізіологічні, неврологічні. Ця поведінка може бути зумовлена розладом особистості, що викликаний психічною хворобою.

Така поведінка характерна перш за все для девіантів та психічно аномальних особистостей (психопатів, невротиків, осіб із затримками психічного розвитку та особистісними акцентуаціями).

Антисоціальна поведінка властива людям залежним (у психологічному розумінні), лицемірам, самозакоханим індивідам. Людину, яка не може втриматись від вчинків, що завдають шкоди іншим, називають соціопатом. Цим терміном також позначають будь-якого індивіда з неврівноваженою структурою особистості. Такі люди не страждають на психічну хворобу, їх поведінка має призводити до юридичних наслідків. Характерні риси соціопата: відсутність почуття вини; імпульсивність і нездатність контролювати свою поведінку з огляду на можливі наслідки; неповага до прав інших людей, порушення їх; непідконтрольність; постійне прагнення створювати загрозу для оточуючих, принижувати гідність інших людей і домінувати над ними; схильність до обману, шахрайства, що проявляється, наприклад, у підробці документів. Це безвідповідальні люди, які не відчують

¹ Тимошенко В.І. Антисоціальна поведінка // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 25–27.

жодних докорів совісті, сорому або каяття, байдужі до того, що образили інших людей, нерідко вони навіть намагаються дати «розумне» пояснення своїм антисоціальним вчинкам, або недостатньо дбають про те, щоб їх приховати, оскільки вірять, що мають особливий захист, своєрідний імунітет до покарання. Такі егоїстичні, егоцентричні, аморальні люди здатні знаходити привабливі пояснення своїм діям, наприклад, виправдовують їх потребою дбати про благо інших людей. Насправді ж інші люди є для соціопата лише джерелом прибутку і задоволення. Соціопат нездатен зрозуміти будь-яку точку зору, крім своєї власної, яка одна, на його думку, має право на існування¹.

Антисоціальні індивіди зазвичай зовні не виявляють особливих дефектів у своїх судженнях або висловлюваннях, їх дефект полягає у нездатності поводитись належним чином: дотримуватись правил поведінки, прийнятих у суспільстві; відповідати за свої вчинки; поважати інших людей. Ці люди соціально дефективні. Їх поведінка визначається не лише ступенем деформації правосвідомості, а й можливостями. Одні здатні завдавати шкоди у великих розмірах у тій сфері, в якій мають можливість діяти: у політиці, господарстві, культурі, науці, просто міжособистісних відносинах. Інші ж задовольняються безглуздими витівками. Такі люди часто роблять із себе посміховисько, для них краще бути постійно в центрі скандалу, ніж залишитись непоміченими².

Поведінка соціопата може бути проблемною не лише з точки зору психології та етики, а й права. Якщо конфлікт, спровокований соціопатом, стосується спору, або так чи інакше пов'язаний з правовими відносинами учасників (юридично значимими діями або станом сторін) і, як наслідок, суб'єкти, або мотивація їх поведінки, або об'єкт конфлікту має правові ознаки, а конфлікт спричиняє правові наслідки, у цьому разі має місце юридичний конфлікт³.

¹ Фернхам А., Тейлор Д. Темна сторона поведінки на роботі / Пер. з англ. Дніпропетровськ: Баланс Бізнес Букс, 2005. С. 30, 47.

² Берн Э. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных / Пер. с англ. А.И. Федорова. Санкт-Петербург: МФИН, 1992. С. 235, 417.

³ Кудрявцев В.Н. Юридическая конфликтология // Кудрявцев В.Н. Избр. труды по социальным наукам. В 3-х т. / В.Н. Кудрявцев. Москва : Наука, 2002. Т. 2. С. 261.

Найчастіше антисоціальну поведінку демонструють особи, які практично розірвали більшість основних зв'язків із суспільством, для яких злочинний спосіб життя став джерелом існування і природною необхідністю.

Відомо, що антисоціальна особистість відрізняється від особистості законослухняного громадянина значно більшим рівнем імпульсивності, тобто схильністю діяти за першим спонуканням, а також агресивністю, що поєднується у неї з високою вразливістю в міжособистісних взаємовідносинах. Такі особи часто вдаються до насилля, вони не засвоїли вимоги правових і моральних норм, більше відчужені від суспільства та його цінностей, здатні вчиняти кримінальні правопорушення. Демонстрація стійкої антисоціальної поведінки може бути спробою індивіда подолати моральну кризу, екзистенціальний вакуум, вона може бути обхідним шляхом у пошуках відчуття щастя, з яким людина асоціює прагнення до матеріального благополуччя, до влади або самореалізацію через насильство. У кінцевому підсумку це призводить до розгулу злочинності, зростання алкоголізму і наркоманії, до депресії, до збільшення числа самогубств, особливо в молодіжному середовищі. Отже, антисоціальна поведінка є істотним криміногенним фактором.

Деструктивні пристрасті, що є основою антисоціальної поведінки, на жаль, можна знайти в кожній людині. За словами американського соціолога і кримінолога Е.М. Шура, злочинні тенденції розглядаються як головні у людському характері¹. Навіть ті соціологи, які роблять основний наголос не на інстинктах, а на соціальних процесах, пов'язаних з вихованням і освітою, зазвичай визнають велике значення агресивних імпульсів в людині і розглядають конфлікт між людьми як рушійний фактор суспільного життя. Отже, антисоціальна поведінка не є лише результатом негативних впливів зовнішнього середовища на людину. У такій поведінці відображені і генетично зумовлені задатки і схильності, темперамент, характер і т. ін. Зовнішні умови не прямо породжують антисоціальну поведінку. Вони зумовлюють внутрішній духовний світ, психологію особистості, що, у свою

¹ Шур Э.М. Наше преступное общество. Москва : Прогресс, 1977. 328 с. URL.: <http://scienceoflaw.ru/books/item/f00/s00/z00000001/>

чергу, стає самостійним і активним фактором, який опосередковує наступні впливи соціального середовища на неї. Можна стверджувати, що антисоціальна поведінка є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких корегується конкретними відносинами, конкретною ситуацією, в яку індивід потрапляє.

Істотним фактором антисоціальної поведінки є моральна деградація особистості і суспільства загалом. Відповідь на запитання чому людина вчиняє антисоціальний вчинок певною мірою дає вчення німецького соціолога і філософа Е. Фромма про природу людської деструктивності¹. Витоки деструктивності він бачив у вадах культури і образу життя людини.

¹ Фромм Е. Анатомия человеческой деструктивности: Пер. / Авт. вступ. ст. П.С. Гуревич. Москва : Республика, 1994. 447 с.

БІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД У КРИМІНОЛОГІЇ¹

Біографічний метод у кримінології являє собою сукупність прийомів, способів та процедур, що застосовуються в процесі збору та аналізу відомостей щодо особи, яка вчинила злочин, або може його вчинити, з метою запобігання злочину. Сутність методу полягає у зосередженні уваги на матеріалах біографічного характеру, які дають можливість скласти уявлення про характерні риси конкретної особистості, виходячи з наявної інформації про історію її становлення та розвитку.

Біографічний метод як концептуальний підхід до вивчення особистості заснований на уявленні про те, що особистість є «продуктом» власної біографії або історії свого життя. В основі цього методу пізнання унікальних особливостей конкретної людини лежить вивчення її індивідуального життєвого шляху (соціальний статус батьків, місце проживання, умови соціалізації, освіта, сім'я, місце роботи, друзі і т. ін.). Джерелом інформації можуть бути різноманітні документи, резюме, інтерв'ю, анкети, біографії та автобіографії, листи, щоденники, сторінки у соціальних мережах в Інтернеті, свідчення очевидців, характеристики з місця роботи, навчання, проживання, матеріали кримінальних справ, протоколи судових засідань, особові справи ув'язнених тощо².

Виникнення біографічного методу зазвичай пов'язують з чиказькою школою соціології, що сформувалась у першій половині XX ст. у м. Чикаго (США). У 1920-ті рр. чиказький соціолог К. Шоу вивчав підліткову злочинність, використовуючи написані на його прохання автобіографічні нотатки юних правопорушників, доповнені поліцейськими і судовими документами, результатами медичних оглядів і т. ін. Сукупність цих даних він розглядав як «історію випадку». Первинно біографічний метод базувався на тому, що соціальну

¹ Тимошенко В.І. Біографічний метод у кримінології // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 39.

² Арнаутова Л. Биографический метод в юриспруденции. URL.: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/Biograficeskii%20metod%20v%20iurisprudenti i.pdf

реальність можна цілком автентично, правдиво і з вичерпною повнотою реконструювати на основі не лише об'єктивних фактів, зібраних статистиками, а й на основі думки людини про саму себе, її спогадів і біографічних свідчень¹.

Цей метод має певні недоліки. Слід урахувати, що думка людини про саму себе не завжди є об'єктивною. Критична оцінка біографічних даних надзвичайно важлива. Наприклад, біографічне інтерв'ю має бути не спонтанною розповіддю про своє життя, у ході якої респондент постійно відволікається на незначні подробиці, а збором інформації, що чітко організований і контрольований самим дослідником. Зазвичай респонденту повідомляють мету і завдання інтерв'ю, ставлять прямі запитання, просять зосередитися на ключових моментах, а де треба – розкрити сюжет більш детально. У процесі розповіді інтерв'юер-дослідник постійно ставить уточнювальні запитання, що є важливими не стільки для респондента, скільки для дослідника.

Застосування біографічного методу у кримінології дає певні можливості передбачити вчинення злочину конкретною людиною в майбутньому та запобігти йому.

¹ Добренєков В.И., Кравченко А.И. Социальная антропология. Учебник для студентов вузов. Москва : ИНФРА-М, 2005. 688 с.

БУЛІНГ¹

Булінг (від англ. «bully» – хуліган, забіяка, кривдник) – психологічний терор, знущання, цькування однієї людини іншою, яке може супроводжуватись фізичним насиллям. По суті, це неусвідомлена агресивна поведінка, безкарне насильство, що виникає через реальний або уявний дисбаланс влади та створює у окремих людей відчуття всездозволеності та можливості принижувати інших.

Законом України від 18.12.2018 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» Кодекс України про адміністративні правопорушення доповнено статтею 173-4, яка визначає булінг наступним чином: «діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого»². Отже, адміністративна відповідальність за булінг передбачена лише у випадку його вчинення стосовно учасників освітнього процесу.

Вищевказаний закон визначає типові ознаки булінгу (цькування):

- систематичність (повторюваність) діяння;
- наявність сторін – кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності);

- дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника, та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого.

¹ Тимошенко В.І. Булінг // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корсецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 49–51.

² Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України від 18.12.2018 № 2657-VIII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2019, № 5, ст. 33. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-viii>

Наукова література до ознак булінгу відносить також навмисність і нерівність сил. До того ж у науковій літературі сторонами булінгу називають лише кривдника (булера) і потерпілого (жертву булінгу). Що стосується спостерігачів, які названі у законі як сторона булінгу, – очевидно, вони є свідками. Але свідок не є стороною правопорушення.

Специфіка булінгу також у тому, що він являє собою переслідування «один на один» на відміну від мобінгу, за якого відбувається групове (масове) цькування. Відносини з'ясовуються на рівні двох особистостей; у ролі переслідувача виступає не увесь трудовий колектив, його частина, певне товариство, спільнота, клас чи група, а конкретний працівник, колега, учень, або кілька учнів, що мають авторитет серед однолітків, колег, співробітників.

Булінг поширений переважно серед учнів та студентів закладів освіти, де проявляється у формі пліток, здирицтва, образ, глузування. Нерідко жертвою булінгу стає новий учень, що відрізняється від однокласників, наприклад, більш відкритий, ініціативний, чесний. Деякі діти мимоволі провокують однолітків і частіше за інших стають жертвами цькування. Серед них ті, хто незвично одягнений, неохайний, «дивно» поводить, має певні фізичні вади, або якого виділяють вчителі і ставлять за зразок іншим.

Більшість булерів – це діти з яскраво вираженою нарцисичною акцентуацією характеру. Вони ростуть без належного виховання та внутрішнього відчуття власної гідності, самоцінності, тому постійно намагаються самостверджуватися за рахунок інших, доводити власну перевагу. Приблизно 50 відсотків булерів самі одночасно є жертвою – у своїй родині або в іншому колективі¹.

Наслідки булінгу руйнівні: гострі емоційні реакції жертви, її психологічні страждання, втрата здоров'я, агресивна поведінка, навіть самогубство.

Булінг залишає жертву в стані страху і стресу, який може відчувати і той, хто став свідком булінгу. Але найчастіше свідки булінгу спочатку відчувають співчуття до жертви, яке змінюється байдужістю і роздратуванням.

Булінг є криміногенним фактором.

¹ Ануфриева А. Что такое буллинг? URL.: <http://www.psychologies.ru/roditeli/children/bulling-bolezn-vlasti/>

ВИДИ ЗЛОЧИННОСТІ¹

Видами злочинності є групи кримінологічно однорідних злочинів, що мають масовий характер і закономірно повторюються у країні або окремому регіоні протягом певного періоду часу та мають подібні причини і умови виникнення.

Поділ злочинності на види нерідко називають кримінологічною типологією злочинності або її класифікацією за істотними ознаками. За основу кримінологічної класифікації беруться ознаки, які дозволяють виділити кримінальні правопорушення, що об'єднуються не лише за певними загальними кримінально-правовими ознаками, а й подібністю криміногенних факторів, що їх детермінують. Критерій розмежування видів злочинності, на відміну від видів злочинів, охоплює також характеристику осіб, які вчинили злочини, і суспільно небезпечні наслідки, що настали².

Кримінологічна характеристика виду злочинності включає в себе: кількісні та якісні показники відповідного виду злочинності; порівняльні особливості злочинів. Кримінологічною класифікацією є, наприклад, поділ злочинності на злочинність дорослих і неповнолітніх, злочинність мігрантів, молоді, організовану злочинність і т. ін.

Кримінологічна характеристика показує характерні риси, закономірності кожного виду злочинності, спільні для злочинності загалом, а також специфічні риси і закономірності, притаманні саме цьому виду злочинності і жодному іншому.

Метою кримінологічної типології злочинності є розробка рекомендацій для поглибленого дослідження конкретних видів (груп) злочинності і пошуку найбільш ефективних заходів їх попередження.

¹ Тимошенко В.І. Види злочинності // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шаkun (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 54.

² Курганов С.И. Криминалогия: Учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». 3-е изд., перераб. и доп. Москва : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2012. 183 с. URL.: <http://www.konspekt.biz/index.php?text=6588>

ГОВАРД ДЖОН¹

Говард Джон (англ. John Howard) (02.09.1726, помістя Клептон, за іншими даними – с. Ловер-Клафон (нині передмістя Лондона), Королівство Великобританія (нині – Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії) – 20.01.1790, м. Херсон, Російська імперія (нині – Україна) – відомий англійський

тюрмознавець, філантроп і громадський діяч.

Початок реформаторської діяльності Д. Говарда пов'язують з його призначенням у 1773 р. шерифом м. Бедфорда (Англія)². Д. Говард одразу ж звернув увагу на фактичну відсутність в Англії тюремного управління, державного і громадського контролю за станом тюрем, на жахливе становище ув'язнених, що потерпали від економії коштів на їх утримання. У 1774 р. він виступив з доповіддю на засіданні палати общин парламенту, що було присвячене стану англійських тюрем. У 1775–1776 рр. відвідав в'язниці та шпиталі Англії, Франції, Голландії, Пруссії, Данії, Швеції, Іспанії, Мальти, Греції, Російської імперії. Результати проведених досліджень стану в'язниць і шпиталів виклав у своїй всесвітньовідомій книзі «The State of the Prisons In England and Wales» («Стан в'язниць в Англії та Уельсі», 1777). Д. Говард першим звернув увагу на проблему, яку не хотіли помічати уряд і суспільство, – стан і долю ув'язнених. Він заявляв, що ув'язнені перш за все – люди. Вони повинні мати одяг, їжу, роботу, медичне обслуговування.

¹ Тимошенко В.І. Говард Джон // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 80–82.

² Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Изд-во: Семеновская Типолиграфия (И.А. Ефрона), 1893. Т. IX (17) Гоа – Гравер. С. 7–9. URL.: <https://www.runivers.ru/bookreader/book10148/#page/14/mode/1up>

Пропозиції Д. Говарда, обґрунтовані у цій книзі, зводилися до такого: основним заходом попередження злочинності є навчання ремеслам дітей бідних батьків; відмова від заслання і широке застосування праці в тюрмах; запровадження освіти і релігійного виховання як засобу підготовки арештантів до життя на волі; відмова від покарань, що позбавляють арештантів надії на майбутнє, а разом з тим підривають всяку можливість досягати їх виправлення, наприклад довічного ув'язнення; дострокове звільнення для арештантів, які сумлінно працюють і добре навчаються; облаштування в'язниць за системою одиночного ув'язнення¹.

Д. Говард одним із перших запропонував не призначати покарання у вигляді позбавлення волі психічно хворим особам. Такі особи мають пройти курс лікування, щоб не становити загрози суспільству.

Детально розробив вимоги, що стосуються не лише роздільного й одиночного утримання різних категорій ув'язнених залежно від тяжкості скоєного ними діяння, віку і статі, а й обов'язкового їх залучення до суспільно корисної праці, санітарно-побутових умов проживання, організації спеціального контролю влади за функціонуванням в'язниць.

Саме Д. Говард уперше запропонував і обґрунтував критерії класифікації засуджених за групами залежно від поведінки ув'язненого в період відбування покарання. Для тих, хто став на шлях виправлення, передбачалась інша форма одягу, харчування, проживання, різні заохочення (побачення, більш легка праця), навіть дострокове звільнення.

Особливу увагу звертав на поліпшення умов утримання ув'язнених у приватних в'язницях, де мало місце нелюдське поводження з арештантами, широко практикувалися суворі дисциплінарні покарання, носіння в'язнями важких залізних кайданів, у тому числі жінками, обов'язкове стягування плати із засуджених за їх утримання.

Певні вимоги висував до персоналу в'язниць, який, на думку Д. Говарда, має бути чесним, гуманним, професійним і морально здоровим.

¹ Тепляшин П.В. Истоки и развитие английского тюремоведения. Монография. Красноярск: Сибирский юридический институт МВД России. 2005. URL.: <http://textarchive.ru/c-1538378-pall.html>

Д. Говард став ідейним натхненником прогресивної системи виконання покарань. Його ідеї, у подальшому розвинуті й доповнені, було покладено в основу сучасної пенітенціарної системи у багатьох країнах світу.

Життя Д. Говарда певною мірою пов'язане з Україною¹. Як засновник громадського руху за допомогу страждаючим, у 1789 р. під час Російсько-шведської війни він прибув у Російську імперію з наміром вивчати спосіб утримання солдатів у казармах і його вплив на їх смертність та хвороби. Він не був професійним лікарем, але, сам постійно потребуючи лікування, набув деяких знань у галузі медицини і визнавався сучасниками як лікар. Після короткочасного перебування в Петербурзі Д. Говард попрямував на південь і зупинився в Кременчуці, де була велика військова лікарня. Потім, щоб бути ближче до театру військових дій, прибув у м. Херсон, де незабаром спалахнула епідемія тифу. Д. Говард невтомно допомагав хворим, лікував їх за власний кошт, але й сам захворів і помер. Похований у Херсоні.

¹ Великий філантроп Джон Говард. URL.: <http://artkavun.kherson.ua/velikiy-filantrop-dzhon-govard.htm>

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА¹

Девіантною поведінкою (лат. *deviant behavior*) називають вчинок, діяння людини (групи осіб), що не відповідає нормам і очікуванням, які офіційно встановлені або фактично сформовані у даному суспільстві (культурі, субкультурі, групі)². Під офіційно встановленими слід розуміти формальні, правові норми, а під фактично сформованими – норми моралі, звичаї, традиції. Для кримінології має значення не будь-яка девіантна поведінка, а саме та, яка є різновидом поведінки правової, тобто соціально-значимої поведінки індивідуальних або колективних суб'єктів, підконтрольної їх свідомості та волі, передбаченої нормами права, і такої, що тягне за собою юридичні наслідки.

Поняття «девіантна поведінка» є похідним від поняття «девіація» (відхилення). Термін «девіація» (пізньолат. *deviatio*, від лат. *devio* – ухиляюся з дороги) у науковий обіг уперше було введено німецьким вченим Ф. Мюллером у 1864 р. Нині «девіацію» розглядають як категорію, тобто найбільш загальне поняття, що фіксує власне феномен. Поведінковим проявом цього феномену є девіантна поведінка.

Іншим похідним від поняття девіація є «девіантність». Цим терміном позначають як стан суб'єкта девіації, так і соціальний феномен, що проявляється у масових, стійких і поширених порушеннях соціальних норм, що відбуваються за подібних умов (так звані «соціальні відхилення»). Такі «відхилення» свідчить про кризовий стан суспільства³.

Вивчення девіантності ґрунтується на двох різних точках зору. Представники першої розглядають девіантність як незвичайне, але при цьому стійке відхилення від статистичних

¹ Тимошенко В.І. Девіантна поведінка // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 96–98.

² Тимошенко В.І. Девіантна поведінка: сутність та мотивація // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2008. № 5. С. 33–43.

³ Апинян Г.В. Девіантное поведение как социокультурный феномен: [Электронный ресурс]: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Апинян Григор Валерикович; Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена. Санкт-Петербург, 2009. 230 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/deviantnoe-povedenie-kak-sotsiokulturnyi-fenomen>

норм. Іншими словами, девіантним вважається повторюваний спосіб дій, поведінки або мислення, який не є типовим для загальної популяції. Це визначення відіграє істотну роль у психологічному вивченні девіантності. За такого підходу, поведінка, що має відхилення, постає як система вчинків, які суперечать прийнятим у суспільстві стандартам поведінки і проявляються у вигляді незбалансованих психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесу самоактуалізації або ухиленні від морального та естетичного контролю за власними діями. Така поведінка може мати різноманітну структуру і динамічні характеристики, формуватись як ізольоване явище або явище групового порядку, поєднувати у собі кілька форм, бути стійкою або нестійкою, мати різну спрямованість і соціальну значимість. Згідно з іншою поширеною позицією, девіантність визначається через одиничні критичні події. Випадки незвичайної і надто активної поведінки, що характеризуються безумством і насиллям, слугують ілюстрацією цієї точки зору. Погляд на девіантність як на критичну подію лежить в основі юридичних визначень девіантності.

До девіантної поведінки відносять діяння, що мають різну природу: кримінальні правопорушення, самогубства, сексуальні відхилення, проституцію, алкоголізм, наркоманію, токсикоманію, бродяжництво і т. ін. Такі види девіантної поведінки мають асоціальні, деструктивні форми і наслідки та підлягають корекції, викоріненню або нейтралізації.

На особливу увагу з точки зору необхідності попередження правопорушень, забезпечення законності та правопорядку заслуговують мотиви руйнівної, у тому числі й злочинної (делінквентної) поведінки, яка є різновидом поведінки девіантної. Наслідком такої девіантної поведінки може бути ізоляція, лікування, тюремне ув'язнення або інше покарання правопорушника¹.

На формування девіантної поведінки впливають як зовнішні, так і внутрішні фактори². Зовнішні (у тому числі соціально-економічні) – це безробіття, низький рівень життя,

¹ Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) / 3-е изд., испр. и доп. Москва : Издательский центр «Академия», 2006. 288 с.

² Закалюк А.П. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения [Текст] / А.П. Закалюк. Москва : Наука, 1986. 244 с.

низький рівень правової свідомості певних верств населення, неможливість законним способом реалізувати свої права та законні інтереси та ін. Серед внутрішніх (або психологічних) причин девіантної поведінки зазвичай виокремлюють: незадоволені просоціальні потреби, що створюють внутрішній конфлікт особистості та призводять до появи деформованих і аномальних потреб; наявність асоціальних особистісних диспозицій (мотиваторів), що призводять до вибору асоціальних засобів і шляхів задоволення потреб або їх позбуття. Девіантна поведінка може бути викликана як окремо взятими різними зовнішніми або внутрішніми факторами, так і їх системою.

Причиною девіантної поведінки може бути демонстративність, пиха або марнославноствство. Так, демонстративна особистість прагне постійно вражати інших, привертати до себе увагу. Це реалізується у марнословній поведінці, часто навмисно демонстративній. Надмірне марнославноствство, як правило, і призводить до самовихваляння. Причиною може бути і жадібність або гроші, оскільки гроші можуть забезпечити основні потреби у безпеці, владі, свободі тощо. Серйозною причиною може бути заздрість – сильне почуття, викликане незадоволенням або образою, що є реакцією на успіхи іншої людини¹. Людину, яка, порівнюючи себе з іншими, відчуває заздрість, може позбавити спокою будь-що. Причиною, що зумовлює девіантну поведінку, є амбіції. Прагнення до успіху є нормальним у тому разі, якщо воно не перетворюється на нав'язливу ідею і не реалізується за рахунок страждань інших людей. Дуже небезпечною є девіантна поведінка, що проявляється у невротичному прагненні до влади, намаганні все тримати під своїм контролем, все вирішувати, у безглуздому бажанні наполягати на своєму, надмірних амбіціях з претензіями на владу, нехтуванні прав інших осіб і загальновизнаних норм людської поведінки. Причиною девіантної поведінки, можуть бути індивідуальні особливості певної людини, що найчастіше зумовлені розладом особистості. Поведінку психопата можна пояснити саме тим, що він страждає на психічну патологію. Дослідження такої поведінки має безпосередньо практичне значення для кримінології.

¹ Фернхам А., Тейлор Д. Темна сторона поведінки на роботі / Пер. з англ. Дніпропетровськ: Баланс Бізнес Букс, 2005. С. 151.

ДЕСЯТИЙ КОНГРЕС ООН З ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ І ПОВОДЖЕННЯ З ПРАВОПОРУШНИКАМИ¹

Десятий конгрес ООН з попередження злочинності і поведінки з правопорушниками відбувся 10–17 квітня 2000 року у м. Відень (Австрія).

Конгрес розглянув питання щодо зміцнення законності й посилення системи кримінального правосуддя, міжнародного співробітництва у боротьбі з транснаціональною злочинністю, ефективного попередження злочинності, відповідальності та справедливості у процесі здійснення правосуддя.

Конгрес прийняв «Віденську декларацію про злочинність і правосуддя: відповіді на виклики ХХІ століття», яка зобов'язує держави-члени зміцнювати міжнародне співробітництво в боротьбі з транснаціональною злочинністю та в реформуванні систем кримінального правосуддя. У Декларації держави-члени ООН заявили про своє прагнення включати компонент попередження злочинності в національні і міжнародні стратегії у сфері розвитку, активізувати двостороннє і багатостороннє співробітництво, у тому числі технічне співробітництво у сферах, що охоплюються Конвенцією і протоколами до неї².

Держави-члени ООН взяли на себе зобов'язання зміцнювати міжнародне співробітництво з метою створення умов, що сприяють боротьбі з організованою злочинністю, сталому розвитку, подоланню бідності і безробіття, розширювати співробітництво донорів у сферах, що включають аспекти попередження злочинності. Зокрема, розробляти більш ефективні способи співробітництва з метою викорінення огидного явища торгівлі людьми, насамперед жінками й дітьми, незаконного ввезення мігрантів, зміцнювати міжнародне

¹ Тимошенко В.І. Десятий Конгрес ООН з попередження злочинності і поведінки з правопорушниками // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шаkun (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 110–111.

² Венская декларация о преступности и правосудии: ответы на вызовы ХХІ века. Принята на Десятом Конгрессе Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, Вена, 10–17 апреля 2000 года. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/vendec.shtml

співробітництво і взаємну правову допомогу з метою припинення незаконного виготовлення і обороту вогнепальної зброї, її складових і компонентів, а також боєприпасів до неї, активно протидіяти корупції, відмиванню грошей та економічній злочинності, розробляти програмні рекомендації стосовно попередження злочинів, пов'язаних з використанням комп'ютерів. Держави-члени заявили про своє глибоке занепокоєння актами насилля і тероризму, расовою дискримінацією, ксенофобією і пов'язаними з нею актами нетерпимості, підтвердили свою рішучість боротись з насиллям, що впливає з нетерпимості на основі етнічної приналежності. Водночас визнали важливе значення реформи тюрем, забезпечення незалежності судової влади і органів прокуратури та дотримання Міжнародного кодексу поведінки державних посадових осіб, прийнятого резолюцією 51/59 Генеральної Асамблеї від 12 грудня 1996 року.

З глибоким занепокоєнням держави-члени визнали, що неповнолітні, які перебувають у скрутному становищі, нерідко наражаються на небезпеку стати правопорушниками або стають легкою здобиччю для залучення до злочинних груп, у тому числі пов'язаних з транснаціональною організованою злочинністю. Наголосили, що всеосяжні стратегії попередження злочинності на міжнародному, національному, регіональному і місцевому рівнях повинні стосуватися корінних причин і факторів ризику, пов'язаних зі злочинністю і віктимізацією, завдяки проведенню відповідної політики в соціально-економічній сфері, а також у сфері охорони здоров'я, освіти і правосуддя. Водночас зобов'язалися приділяти першочергову увагу стриманню зростання і недопущенню надмірного числа затриманих осіб, а також осіб, узятих під варту до початку суду, шляхом застосування надійних та ефективних заходів, альтернативних тюремному ув'язненню. Держави-члени закликали до розробки політики, процедур і програм реституційного правосуддя, що будуються на повазі до прав, потреб та інтересів потерпілих, правопорушників, спільнот і всіх інших сторін.

Стандарти, розроблені десятим Конгресом ООН, мали значний вплив на створення національних, регіональних і міжнародних документів як обов'язкового, так і рекомендаційного характеру.

ЕВОЛЮЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ¹

Терміном «еволюція злочинності» (лат. *evolutio* – розвиток) позначають процес розвитку, поступових безперервних кількісних змін у сукупності злочинів одного або кількох видів, що мають масовий характер і закономірно повторюються у країні або окремому регіоні протягом певного періоду часу, внаслідок якого виникає новий якісний стан злочинності.

Злочинність має історичне походження, вона існувала в усі часи та була причинно пов'язана з явищами і процесами, що відбуваються у суспільстві. Відповідно його політичні, економічні, соціальні та гуманітарні трансформації завжди викликали зміни злочинності, а також зміни у способах і засобах вчинення злочинів. Стан злочинності змінюється не тільки з плином часу і в просторі, він також залежить від змісту, тенденцій, причин та умов самої злочинності, тобто вона сама себе породжує. Разом з тим змінюється і коло діянь, які держави вважають злочинними: відбувається постійна криміналізація діянь, що стають суспільно небезпечними, і декриміналізація вчинків, що втрачають суспільну небезпеку.

На першому етапі розвитку людства (за первіснообщинного ладу), коли ще не було держави і кримінального права, вже існували об'єктивно-небезпечні для суспільства діяння, такі як вбивства, розбої, грабежі тощо. Ці діяння були злочинними, оскільки вони засуджувалися і каралися спільнотою, яка водночас встановлювала табу, заборони, що передавалися в усній формі від покоління до покоління.

У Давньому Римі набули поширення, переслідувались і жорстоко карались римською державою від імені римського

¹ Тимошенко В.І. Еволюція злочинності // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 127–128.

народу вбивства, релігійні злочини, крадіжки. Тяжким державним злочином визнавався замах на безпеку державних устоїв, порушення порядку управління, образа принцепса, імператора, нечестя і т. ін.

У Середні віки визначальною рисою суспільного життя стала панівна роль релігії, що забезпечувалась католицькою церквою. Відповідно засуджувались і безжально карались богохульство, невіра, святотатство, блюзнірство, чаклунство, ересь, язичництво, крадіжка з храму.

Прискорений соціально-економічний розвиток у ХІХ ст. супроводжувався розпадом традиційних зв'язків і відносин у суспільстві, поглибленням соціального розшарування, збільшенням міграційних потоків, люмпенізацією частини населення, що ставало основою для зростання злочинності. Відбувалось не лише кількісне зростання злочинності, але змінювались її якісні характеристики. Одним із проявів цього стала професіоналізація злочинності.

У ХХ ст. домінуючою стає корислива злочинність. Набуває поширення насильницька злочинність, чому сприяє тероризм, політичний та релігійний екстремізм, сепаратизм, політична корупція, яка розчищає шлях до диктатури, про що свідчать, наприклад, політичні репресії в СРСР¹.

Аналіз тенденцій розвитку злочинності на початку ХХІ ст. свідчить про погіршення загальної криміногенної ситуації, активне проникнення представників злочинного світу практично в усі сфери життя. Відбувається інтенсивна криміналізація економіки. Політичні злочини терористичної, екстремістської, корупційної спрямованості набули транснаціонального характеру. Переважає насильницька злочинність. Найнебезпечнішим і широко поширеним насильством у сучасному світі є вчинення злочинів проти життя і здоров'я людей із застосуванням холодної та вогнепальної

¹ Лунеев В.В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции / В.В. Лунеев. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2005. 912 с.

зброї, гранат, мін та інших вибухових пристроїв. Зростає організована злочинність¹.

Головними детермінантами злочинності в усі часи були і залишаються соціально-економічні причини, виражені в найбільшій соціальній несправедливості, на яку нашаровуються багато інших обставин, при цьому соціально-економічні причини фарбуються в той чи інший політичний, ідеологічний, національний, релігійний або психологічний «колір».

Отже, еволюція злочинності є складовою історії розвитку людства. Кожній епосі властива злочинність, що представлена певними видами злочинів, які превалюють. Разом з тим є злочини, що існували завжди. Саме вони визначають суспільну небезпеку злочинності.

¹ Звизжова О.Ю. Эволюция преступности на различных этапах развития общества: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Звизжова Оксана Юрьевна; Всероссийский научно-исследовательский ин-т МВД РФ. Москва, 2013. 254 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/evolyutsiya-prestupnosti-na-razlichnykh-etapakh-razvitiya-obshchestva>

ЕКСТРЕМІЗМ¹

Екстремізм (від лат. *extremus*, франц. *extremisme* – крайній) – це форма нігілістичного заперечення суспільних відносин, що охороняються законом, спрямована на їх дестабілізацію і руйнацію, яка виявляється переважно у вигляді ідей та дій, пов'язаних із незаконним застосуванням чи загрозою застосування насильства². Сутність екстремізму полягає не лише в ідеологізованому насильстві стосовно людей або руйнації щодо суспільних інститутів та матеріальних цінностей. Існує і ненасильницький екстремізм у вигляді масових і організованих мирних проявів народного невдоволення.

Характерною рисою носіїв екстремістських ідей є фанатизм, ненависть, схвалення радикальних дій заради досягнення певної мети, нездатність до толерантності та свідоме ігнорування норм і принципів права. Відповідно екстремізм становить значну небезпеку для політичної та правової систем, призводить до ослаблення державних інститутів, недовіри до законодавчих актів, порушення прав і свобод людини, соціальної напруги.

Екстремізм є наслідком соціальних і культурних суперечностей сучасного суспільства. Соціальну базу екстремізму складають незабезпечені люди, рівень життя яких є значно нижчим, ніж рівень життя забезпечених верств населення. Основне джерело екстремізму – кризовий стан суспільства, що породжує його аномію.

Прояви екстремізму різноманітні – від збудження громадянської ненависті до функціонування незаконних збройних формувань. Однією із форм екстремізму є тероризм – діяння з метою порушення громадської безпеки, залякування

¹ Тимошенко В.І. Екстремізм // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 131–134.

² Сенин И.Н. Экстремизм как форма правового нигилизма в современной России [Электронный ресурс]: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Сенин Игорь Николаевич; Автономная некоммерческая организация высшего профессионального образования «Омский экономический институт». Омск, 2011. 218 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/ekstremizm-kak-forma-pravovogo-nigilizma-v-sovremennoi-rossii>

населення, або здійснення впливу на прийняття рішень органами влади. Діяльність самої держави також може носити екстремістський характер, включаючи й ті дії, які вона розцінює як боротьбу з екстремізмом. Екстремізм поділяють на лівий і правий залежно від ідеологічного змісту його доктрин. Лівий екстремізм притаманний крайнім революційним течіям, для яких характерні максимально радикальні вимоги перетворення світу. Світогляд лівих екстремістів базується на постулатах анархізму, марксизму, ленінізму, троцькізму та інших політичних доктрин та ідей революційного характеру. Правий екстремізм поширює не лише ідеологію класової боротьби, а й ідеї боротьби між расами, націями, культурами та цивілізаціями. Формами правого екстремізму є правий популізм, ультраконсерватизм, фашизм, релігійний фундаменталізм.

Як правий, так і лівий екстремізм вдається до недемократичних способів розв'язання суспільних проблем, заперечення ідейного і політичного плюралізму, нав'язування всім однієї позиції, крайніх, надзвичайних заходів, аж до терористичних актів і спроб державного перевороту, що дестабілізує суспільство і гальмує його розвиток. Прихід екстремістських сил до влади найчастіше призводить до утвердження диктаторських, тоталітарних політичних режимів¹.

Залежно від об'єкта екстремістської діяльності можна виділити такі різновиди екстремізму: політичний, релігійний, націоналістичний (або націонал-екстремізм) та екологічний².

Політичний екстремізм зазвичай ставить собі за мету докорінну зміну державного ладу шляхом знищення існуючих державних структур, встановлення диктатури тоталітарного порядку лівого або правого гатунку. Цей різновид екстремізму набув поширення в країнах, які перебувають на стадії активного державного будівництва.

У сучасному світі широко поширений релігійний екстремізм, для якого характерна нетерпимість до представників інших конфесій або жорстке протиборство в рамках однієї

¹ Кременовська І. Екстремізм і радикалізм в Україні. URL.: <http://vilneslovo.com/екстремізм-і-радикалізм-в-україні/>

² Шахов В.А. Екстремізм // Політологічний енциклопедичний словник. Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ : Генеза, 2004. С. 181.

конфесії. Це різновид екстремізму, заснований на релігійній ідеології. Його форми прояву різноманітні: від діяльності релігійних сект до спроб створення держави, побудованої на принципах певної релігії. Ідеологію екстремістських організацій і основу світогляду їх членів найчастіше визначають радикальні течії в ісламі (найбільш відома з яких – ваххабізм). Водночас для багатьох мусульманських релігійних радикалів, які закликають до боротьби «з невірними», віросповідання виступає лише ідеологічним обґрунтуванням своїх політичних цілей і дій. Як правило, заяви про необхідність зміни статусу певних релігійних груп виражаються у вигляді вимог перебудови політичного життя окремої країни або регіону.

Націоналістичний екстремізм являє собою ідеологію і практику використання сили як ефективного способу вирішення національного питання. Проявляється в крайніх формах націоналізму, расизму, фашизму (його сучасного різновиду неонацизму), ксенофобії, шовінізму, антисемітизму. Виступає під гаслами захисту «свого народу», його економічних інтересів, культурних цінностей, мови, при цьому не бере до уваги аналогічні права інших націй та етнічних груп, що проживають на цій же території. Націоналістичний екстремізм найбільш здатен стимулювати сепаратизм.

Екологічний екстремізм викликаний загостренням екологічних проблем, погіршенням становища навколишнього середовища. Його проявами є пікети і демонстрації проти науково-технічного прогресу, крайні дії, спрямовані на негайне закриття шкідливих в екологічному плані підприємств. Небезпечним проявом екологічного екстремізму є екологічний тероризм, під яким розуміють навмисне забруднення навколишнього природного середовища заради шантажу з метою досягнення певних політичних, економічних або ідеологічних цілей.

Ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки України» серед загроз національній безпеці та національним інтересам України у внутрішньополітичній сфері називає «можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних

громад»¹. Однак законодавчого визначення екстремізму в українському законодавстві немає. Відповідно чинне законодавство не передбачає відповідальності за екстремістські діяння. Кримінальний кодекс України лише встановлює відповідальність за вчинення терористичного акту, втягнення у його вчинення, публічні заклики до вчинення терористичного акту, створення терористичної групи чи терористичної організації, сприяння вчиненню терористичного акту та фінансування тероризму. Цей факт не зменшує загрозу екстремізму. Його наслідками нерідко виявляються діяннями, за які передбачена кримінальна відповідальність. Отже, екстремізм є істотним криміногенним фактором.

Повністю подолати екстремізм неможливо, оскільки у суспільстві завжди будуть існувати суперечності, які сприяють його існуванню. Однак можна протидіяти екстремізму, тим самим зменшити його прояви та мінімізувати наслідки. Для цього необхідні координовані заходи соціально-економічного, політичного, правового та ідеологічного характеру, спрямовані на подолання суперечностей у суспільстві.

¹ Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 № 964-IV: станом на 09.07.2017 р. URL.: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>

ЗАК ФРІЦ¹

Зак Фріц (нім. Fritz Sack) (26.02.1931, м. Ноймарк, Німеччина) – відомий німецький кримінолог і соціолог.

Здобувши початкову освіту, у 1951–1954 рр. обіймав посаду фінансового службовця. Потім вивчав соціологію та економіку в Кільському університеті імені Крістіана Альбрехта (м. Кіль, ФРН) та Кельнському університеті (м. Кельн, ФРН).

Як запрошений дослідник відвідав Університет штату Огайо (м. Колумбус, США) і Каліфорнійський університет в Берклі (передмістя Сан-Франциско, США). У 1970 р. здобув ступінь доктора наук, захистивши в Кельнському університеті дисертацію на тему «Загальна соціологія».

У 1970–1974 рр. Ф. Зак займав посаду професора соціології в Регенсбургському університеті (м. Регенсбург, Земля Баварія, ФРН). З 1974 р. по 1984 р. працював професором на юридичному факультеті Ганноверського університету імені Лейбніца (м. Ганновер, Земля Нижня Саксонія, ФРН), де читав лекції щодо девіантної поведінки і соціального контролю. З 1984 р. – професор кафедри кримінології юридичного факультету Гамбурзького університету (м. Гамбург, ФРН). З 1996 р. багато років очолював Інститут кримінологічних соціальних досліджень (Institut für Sicherheits- und Präventionsforschung (ISIP)) у Гамбурзі². Нині – член правління вказаного інституту. Продовжує активну наукову і громадську

¹ Тимошенко В.І. Зак Фріц // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 146–147.

² Prof. Dr. Dr. h.c. Fritz Sack (Mitglied des Vorstands). URL.: <http://www.isip.uni-hamburg.de/index.php/de/institut/vorstand/60-fritz-sack>

діяльність. Товариство міждисциплінарної наукової кримінології (Die Gesellschaft für interdisziplinäre wissenschaftliche Kriminologie (GiWK)) починаючи з 2001 р. кожні два роки присуджує приз імені Фріца Зака (нім. Fritz-Sack-Preis) за визначні кримінологічні публікації¹.

Ф. Зак є одним із провідних німецьких представників теорії стигматизації, автором соціоструктурної моделі даної теорії. На відміну від соціологів Е. Лемерта і Г. Беккера, кримінологу Ф. Заку притаманний більш радикальний підхід до розуміння ролі формальних соціальних інститутів у процесах навішування соціальних ярликів. Він спирається не лише на розробки американських дослідників, а й на методологію європейських шкіл, зокрема марксистську концепцію «класової юстиції», у межах якої процеси сприйняття діянь і прийняття рішень поліцейськими, суддями і чиновниками «програмуються селективно», тобто вибірково. На його думку, соціальні інститути лише стимулюють і зміцнюють девіантність, поліція спеціально знаходить представників нижчих верств населення, щоб в «інтересах правлячої меншості» відводити їм ролі злочинних елементів. Ф. Зак стверджує, що злочинна поведінка та інші девіації виникають у результаті процесу припису (розпорядження), що здійснюється інститутами соціального контролю у класових соціальних системах. Причому наклеювання соціальних ярликів зазнають насамперед нижчі верстви капіталістичного суспільства. Це призводить до появи стійкого кореляційного зв'язку між належністю до тієї або іншої соціальної верстви і злочинністю².

Проблема селективного застосування кримінально-правових санкцій, піднята Ф. Заком, залишається актуальною. Нині вона розглядається західноєвропейськими соціологами та кримінологами у тісному зв'язку з ідеями аболіціонізму.

¹ Professor Dr. Fritz Sack: Feindstrafrecht – Auf dem Wege zu einer anderen Kriminalpolitik? Berlin, den 27. Mai 2005. URL.: <https://www.cilip.de/zeitschrift/diverses/verleihung-des-werner-holtfort-preises-2005-an-buergerrechte-polizeicilip/professor-dr-fritz-sack-feindstrafrecht-auf-dem-wege-zu-einer-anderen-kriminalpolitik/>

² Комлев Ю.Ю. Теория стигматизации: генезис, объяснительный потенциал, значение // Вестник Казанского юридического института МВД России. 2016. № 2 (24). С. 6–14. URL.: https://кюи.мвд.рф/upload/site136/document_journal/vestnik24.pdf

Підтримуються сучасною наукою й ідеї Ф. Зака щодо кримінальної політики, яку він закликає розглядати як пріоритетний напрям політики держави, важливість якого зумовлена суспільною потребою в безпеці.

Основні праці Ф.Зака:

«Kriminalsoziologie» (Frankfurt/M., 1968, unveränderte Auflagen 1974 und 1979) («Кримінальна соціологія», Франкфурт-на-Майні, 1968, перевидан-ня у 1974 і 1979); «Seminar: Abweichendes Verhalten I. Die selektiven Normen der Gesellschaft» (Frankfurt/M., 1975) («Се-мінар: Девіантна поведінка I. Вибірчі норми суспільства», Франкфурт-на-Майні, 1975); «Seminar: Abweichendes Verhalten II. Die gesellschaftliche Reakti-on auf Kriminalität, Bd. 1: Strafgesetzge-bung und Strafrechtsdogmatik. Suhrkamp, Frankfurt/M., 1975) («Семінар. Девіантна поведінка II. Соціальна реакція на зло-чини. Ч.1: Кримінальне право і доктри-на кримінального права», Франкфурт-на-Майні, 1975); «Seminar: Abweichen-des Verhalten III. Die gesellschaftliche Reaktion auf Kriminalität, Bd. 2: Strafpro-zess und Strafvollzug» (Suhrkamp, Frankfurt/M., 1977) («Семінар: Девіант-на поведінка III. Соціальна реакція на злочини. Ч. 2: Злочинець і в'язниця», Франкфурт-на-Майні, 1977); «Seminar: Abweichendes Verhalten IV. Kriminalpo-litik und Strafrecht» (Frankfurt/M., 1980) («Семінар: Девіантна поведінка IV. Кримінальна політика та кримінальне право», Франкфурт-на-Майні, 1980); «Normes et déviations en Europe. Un débat Est-Ouest» (Paris (l'Harmattan), 1994) («Стандарти і девіація в Європі. Дебати Схід-Захід, Париж (Harmattan), 1994); «Kriminologie als Gesellschaftswissen-schaft. Ausgewählte Texte, herausgegeben von Bernd Dollinger u.a., Beltz Juventa» (Weinheim/Bael, 2014) («Кримінологія як соціальна наука. Вибрані тексти, за редакцією Бернда Доллінгера», Бельц Ювента, Weinheim / Бейл, 2014).

ІНДИВІДУАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ЗЛОЧИНІВ¹

Під індивідуальною профілактикою злочинів розуміють систему законодавчих, суспільних та превентивних заходів, спрямовану на виявлення, усунення, нейтралізацію чи ослаблення об'єктивних та суб'єктивних факторів, які спонукають особистість до вчинення злочинів².

Об'єктом індивідуальної профілактики є не вся особистість (загалом), а лише її негативні криміногенні характеристики, що детермінують вибір кримінально-караного способу поведінки. При цьому увага акцентується на позитивних рисах особистості та можливостях покращення соціально-економічних умов середовища, в якому вона перебуває.

Способами індивідуальної профілактики злочинів є: переконання, примус, допомога, особистий приклад.

Переконання є методом психологічного впливу на людину або суспільство. Засноване на свідомому зверненні до людського розуму, на добровільному сприйнятті тієї інформації, за допомогою якої намагаються переконати. Переконання виключає будь-який примус, психологічний тиск. Врешті решт особа, яку намагаються переконати, може не погодитись з аргументами того, хто прагне її переконати, та діяти на власний розсуд.

Примус може бути реалізований через фізичний або психічний вплив на фізичну особу (осіб), спрямований на придушення вільного волевиявлення з метою змусити особу (осіб) здійснити певні дії або утриматись від їх здійснення.

Допомога людині, яка потрапила у складну життєву ситуацію, є дієвим способом індивідуальної профілактики

¹ Тимошенко В.І. Індивідуальна профілактика злочинів // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 184–185.

² Кургузкіна Е.Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений: [Электронный ресурс]: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Кургузкіна, Елена Борисовна; Государственное учреждение «Всероссийский научно-исследовательский институт МВД России». Москва : 2003. 423 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/teoriya-lichnosti-prestupnika-i-problemy-individualnoi-profilaktiki-prestuplenii>

кримінальних правопорушень. Під «складною життєвою ситуацією» зазвичай мають на увазі якусь подію, явище або його наслідки, які перервали нормальний перебіг життя конкретної людини, її сім'ї або іншої соціальної групи. З подібною ситуацією людина не здатна впоратися самотійно та потребує допомоги різного роду, навіть психологічної. Особистий приклад полягає у демонстрації переконливого зразка поведінки для наслідування. Прикладом у такому випадку може бути лише правомірне діяння.

Способом індивідуальної профілактики злочинів є також навіювання, що являє собою неаргументований вплив суб'єкта індивідуальної профілактики на профільовану особу. При цьому відбувається передача інформації, що базується на її некритичному сприйнятті. Але у кримінології такий спосіб є малодослідженим і застосовується вкрай рідко.

Способи індивідуальної профілактики злочинів, залежно від особливостей особистості профільованого, ситуації та обставин, можуть здійснюватися в різних формах, наприклад: профілактична бесіда, постановка на профілактичний облік, офіційне застереження, застосування заходів дисциплінарного, цивільно-правового, адміністративно-правового та кримінально-правового характеру тощо.

Зазвичай строки індивідуального профілактичного впливу не встановлюються заздалегідь. Вплив має тривати стільки, скільки це необхідно для подолання антисуспільних поглядів криміногенної особистості.

Теоретичну модель індивідуального профілактичного впливу з метою попередження злочинів можна розглядати як систему, в якій об'єктам профілактики кореспондують заходи попереджувального характеру, виходячи з принципу відповідності функціональних можливостей таких заходів цілям індивідуального попередження, що формулюються стосовно певних типів криміногенної особистості.

КРИМІНАЛЬНА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ¹

Під кримінальною феноменологією (нім. Phänomenologie – вчення про феномени) розуміють науковий напрям кримінології, який за допомогою феноменологічного методу досліджує, узагальнює і систематизує форми прояву злочинності (кримінальна морфологія), її особливості у різних сферах суспільних відносин, властивості особистості злочинця (кримінографія), конкретні злочини та інформацію про явища, що супроводжують окремі види злочинів².

Кримінальна феноменологія має назву, що подібна до назви напряму у філософії, який, на основі первинного досвіду свідомості, що пізнає (трансцендентальне Я), досліджує феномени, тобто явища і події, які можна спостерігати. У сучасній філософії дане вчення є методом наукового аналізу свідомості та іманентних, апіорних структур людського існування³. Відповідно зв'язок кримінальної феноменології з названим філософським вченням важко назвати прямим.

Специфіка феноменологічного методу у праві, зокрема у кримінології, пов'язана з установленням і обґрунтуванням зв'язків між об'єктивними і суб'єктивними аспектами правової реальності, які створюють основу для розуміння правових явищ, у тому числі причин конкретного злочину і злочинності, виражену у принципі інтерсуб'єктивності. Інтерсуб'єктивність як принцип пізнання, з одного боку, полягає в необхідності визнання та засвідчення процесу і результату проведеного дослідження іншими суб'єктами для встановлення його

¹ Тимошенко В.І. Кримінальна феноменологія // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І.Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 231.

² Белкин Р.С. Курс криминалистики: в 3-х т. Москва : ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2001. Т.3. URL.: <http://www.bibliotekar.ru/2-9-71-belkin-kriminalistika/142.htm>

³ Шаталов А.С. Феноменология преступлений, совершенных с использованием современных информационных технологий // Право. Журнал Высшей школы экономики. 2018. № 2. С. 68. DOI: 10.17323/2072-8166.2018.2.68.83

об'єктивності (інтерсуб'єктивна перевірка), з іншого боку, принцип інтерсуб'єктивності означає розгляд соціальної реальності як результату взаємодії двох і більше суб'єктів (інтерсуб'єктивна реальність). Завдяки цьому кримінальна феноменологія є складовою криміналістичної тактики (разом із загальною тактикою та спеціальною тактикою або методикою)¹.

Метою кримінальної феноменології є не лише розслідування злочинів і притягнення до відповідальності злочинців, а й інформування органів кримінальної юстиції, влади, населення про тенденції злочинності. Кримінальна феноменологія виконує перш за все прогностичну функцію, що полягає у науковому прогнозуванні еволюції злочинності у майбутньому, визначенні закономірностей цього процесу, попередженні злочинності та запобіганні окремим злочинам.

¹ Коровина О.С. Феноменологический метод в структуре методологии отечественного правоведения: [Электронный ресурс]; дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Коровина Оксана Сергеевна; Южно-Уральский государственный университет. Челябинск, 2007. URL.: <http://lawtheses.com/fenomenologicheskii-metod-v-strukture-metodologii-otchestvennogo-pravovedeniya#ixzz5kUUxmmXd>

КРИМІНОГЕННІ НАСЛІДКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ¹

Криміногенними наслідками глобалізації є негативні результати процесу всесвітньої економічної, політичної і культурної інтеграції та уніфікації, що впливають на поширення злочинності, включаючи транснаціональну організовану злочинність, міжнародний тероризм і глобальну корупцію².

Результати досліджень сучасних вчених засвідчують специфіку криміногенних наслідків глобалізації у різних сферах³.

В економічній сфері: глобалізація тіньової економіки, поява нових схем ухилення від податків, у тому числі за допомогою офшорів, відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом, піратство, рейдерські захоплення чужої власності, торгівля зброєю, неякісними товарами, фальсифікованими лікарськими засобами, краденими витворами мистецтва та ін. Це також утворення наднаціональних фінансових структур, що керують світовою фінансовою системою і діють при цьому неформально, що ускладнює процес контролю за їх діяльністю.

У політичній сфері: агресивний глобалізм у зовнішній політиці ряду держав, регіональні війни, внутрішньодержавні конфлікти, інформаційні війни, непрямі війни, тобто комплексне використання методів економічного та інформаційного впливу на противника у поєднанні з операціями спецслужб, військовими загрозами і демонстрацією військової могутності, у тому числі погрози використати ядерну зброю.

¹ Тимошенко В.І. Криміногенні наслідки глобалізації // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 243–244.

² Клеймёнов И.М. Сравнительная криминология: криминализация, преступность, развитие уголовной политики в условиях глобализации: монография / И.М. Клеймёнов. Москва : Юрлитинформ, 2014. 304 с.

³ Жаровська Г.П. Глобалізація як фактор якісних змін в організованому злочинному середовищі // Часопис Київського університету права. 2013. № 3. С. 292–296. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_3_71

У соціально-культурній сфері: руйнація національних систем освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення, культури, маргіналізація і деградація населення, формування кримінального ринку культурних цінностей, пропаганда засобами масової інформації культу насильства і жорстокості.

У релігійній сфері: довільне тлумачення деяких релігій, спотворення їх принципів екстремістськими організаціями.

У правовій сфері: використання правових інструментів для впливу на політику суверенних держав.

Основним криміногенним наслідком глобалізації є глобалізація злочинності, яка зумовлює кризовий стан економіки, політики, соціально-культурної і духовної сфер суспільства.

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОКАРАННЯ¹

Кримінологічна характеристика покарання охоплює сукупність даних (достатню інформацію) про покарання та його наслідки, що необхідні для розроблення заходів щодо попередження злочинності та запобігання вчиненню нових злочинів. Кримінологічне поняття покарання не тотожне кримінально-правовому. У кримінологічному понятті покарання відображається не лише законодавчо встановлений, а й фактичний обсяг кари, що показує реальну міру завданих страждань².

У період відбування покарання на особистість засудженого впливає не лише сукупність правообмежень (власне покарання), а й певні обставини, що не входять у зміст покарання, але тісно з ним пов'язані або прямо впливають з нього – наслідки покарання. Причому вплив наслідків на особистість засудженого нерідко є більш значущим, ніж вплив каральних елементів покарання. Зокрема, застосування кримінального покарання тягне за собою правові наслідки – судимість, про що особа зобов'язана вказувати у всіх офіційних документах. Засудження особи за вчинення певного злочину може спричинити деякі обмеження після відбування покарання, наприклад, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ч. 3 ст. 52 Кримінального кодексу України). До цього додається суспільний осуд, можлива втрата сім'ї, колишніх друзів з числа законослухняних громадян, втрата суспільних зв'язків. Згідно з ч. 3 ст. 50

¹ Тимошенко В.І. Кримінологічна характеристика покарання // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 250–251.

² Курганов С.И. Основания криминологической теории: Теоретико-познавательные и прикладные проблемы [Электронный ресурс]; дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Курганов Сергей Иванович; Всероссийский научно-исследовательский институт МВД РФ. Москва, 199. 325 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/osnovaniya-kriminologicheskoi-teorii-teoretiko-poznavatelnye-i-prikladnye-problemy>

Кримінального кодексу України, покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність¹. Разом з тим мета не завжди співпадає з реальними наслідками. Передбачити реакцію оточуючих щодо особи, яка відбула покарання, досить складно. В'язень має це усвідомлювати.

Кримінально-правовий інститут покарання цікавий для кримінології у зв'язку з проблемою ефективності покарання і рецидиву злочинів. Загроза застосування покарання за злочин справляє стримуючий, точніше, попереджувально-виховний вплив на свідомість перш за все конформістів та маргіналів. Саме таким чином і реалізується превентивна функція кримінального закону. Наявність у минулому факту впливу покарання на особистість злочинця є кримінологічно значущою ознакою, що дозволяє об'єднати рецидивні кримінальні правопорушення в кримінологічно однорідну групу.

З точки зору кримінології, смисл покарання полягає в можливості попереджати кримінальні правопорушення, що є загальною метою застосування покарання. Саме кримінологічним поняттям покарання керуються вчені і практики, коли обґрунтовують об'єктивну необхідність ресоціалізації засуджених, соціальної адаптації осіб, які відбули покарання, та пробації.

¹ Кримінальний кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25–26, ст. 131). URL.: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

КРІСТІ НІЛЬС¹

Крісті Нільс (норв. Nils Christie) (24.02.1928, м. Осло, Норвегія – 27.05.2015, там само) – видатний норвезький кримінолог і соціолог.

У 1953 р. закінчив Університет Осло, отримавши науковий ступінь магістра соціології, а в 1960 р. – доктора соціології. У 1966 р. став першим професором кримінології в Норвегії.

Тривалий час працював на посаді професора та директора норвезького Інституту кримінології Університету Осло (оригінальна назва норвезькою мовою «Universitetet i Oslo»), був членом Академії наук Норвегії та Швеції, президентом Скандинавської Ради з кримінології, членом редакційної ради міжнародного журналу «Theoretical Criminology» («Теоретична кримінологія»), одним з іноземних експертів Національної комісії США.

Н. Крісті є одним із засновників аболіціонізму в кримінології. Захисник відновного (примирного) правосуддя. Багато років боровся зі зростанням «тюремного населення» по всьому світу, стверджував, що суспільству потрібні не судді, а медіатори, потрібно проводити не судові процеси, а бесіди з людьми. Послідовний противник смертної кари.

Завдання кримінології бачив у тому, щоб зрозуміти будь-яке, навіть нелюдське і нерозумне діяння. Люди живуть у багатомірному моральному просторі. Жахливі діяння людей можна сприймати по-різному, адже вони можуть бути зумовлені соціальними проблемами, можуть являти собою відчайдушну вимогу компенсації. Чи всі вони є злочинами? На його думку,

¹ Тимошенко В.І. Крісті Нільс // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 254–257.

злочин – це штучний конструкт, породження суспільства у всіх смислах: і як результат законодавчої діяльності, і як вчинок, зумовлений у кінцевому підсумку суспільством. Злочин є поняттям, що застосовується в певних ситуаціях, коли це можливо і відповідає інтересам однієї або декількох сторін. Можна породжувати злочини створенням систем, які вимагають цього поняття. Можна ліквідувати злочини, створюючи системи протилежного типу. Саме суспільство створює всі передумови для соціальних відхилень. За словами Н. Крісті, злочин не існує як самостійна сутність. Існують лише діяння, причому в різних соціальних системах діяння надають різного значення. Злочинець може слугувати індикатором проблем, породжених суспільним устроєм. Н. Крісті стверджував, що переважна більшість громадян здійснюють у своєму житті «злочини», тобто те, що цим поняттям позначає кримінальний закон. Однак відповідальність за ці діяння настає лише для деяких. Таку ситуацію вважав несправедливою¹.

Справедливість часто підміняється нормою закону, кримінальне правосуддя виявляється знаряддям панування матеріально забезпечених груп населення над менш захищеними. Н. Крісті вважав економічну нерівність одним із головних джерел будь-яких конфліктів. Бачив загрозу громадянському суспільству у тому, що все частіше військові залучаються до вирішення соціальних проблем, виступаючи активними учасниками, а то й «гарантами» збереження «законності та порядку». На його думку, у сучасному суспільстві головна небезпека злочинності полягає не в злочинах, а в тому, що боротьба зі злочинністю може зіштовхнути суспільство на тоталітарний шлях розвитку. Намагався привернути увагу до тієї небезпеки, яку становлять каральні структури держави. Н. Крісті ставив запитання: коли ж, нарешті, «злочину» буде достатньо, або коли буде достатньо контролю карального апарату, інакше кажучи: коли кількості стигматизованих грішників виявиться задовільною? Чи можливо встановити верхню або хоча б нижню межу кількості

¹ Нильс Кристи. Приемлемое количество преступлений / Нильс Кристи; пер. с англ. Е. Матерновской; общ. ред. и вступ. ст. Я.И. Гилинского. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. 184 с. URL.: <http://www.8-926-145-87-01.ru/wp-content/uploads/2014/08/Кристи-Н.-Приемлемое-количество-преступлений-2006.pdf>

покарань, які мають бути застосовані в сучасному суспільстві? І, зрештою, чи можемо ми впливати на злочинність? Н. Крісті дійшов висновку: якщо ми переконані, що цінності громадянського суспільства повинні бути громадянськими, тоді ми повинні підтримувати каральну систему на найнижчому рівні.

Н. Крісті запропонував поняття «небезпечна держава», під якою розумів таку державу, яка застосовує поняття «небезпечний індивід» до своїх громадян. Така держава переймається злочинністю взагалі, а не небезпекою, що виходить від певних індивідів, які вчинили особливо небезпечні злочини. Держава загрожує безпеці своїх громадян вже тим, що прирівнює злочини (з токи зору держави) до небезпеки, а осіб, які їх вчинили, – до небезпечних осіб. Подібні держави, криміналізуючи такі діяння як дрібна крадіжка, керуються перш за все не інтересами громадян, а прихованою метою – контролювати нижчі верстви суспільства.

Н. Крісті не мав на увазі, що сучасне суспільство повинно залишатись байдужим до захисту життя, здоров'я, або власності. Кожне сучасне суспільство має приділяти увагу тому, що загалом постає як проблема злочинності, а правоохоронні органи повинні бути гарантом безпеки. Держава повинна тримати під контролем цю проблему, витрачаючи гроші, залучаючи людей, створюючи умови. Він не закликав до повернення на нижчий ступінь соціальної організації, вільний від зовнішнього контролю. Це заклик до роздумів про межі такого контролю.

Розглядав проблеми покарання в контексті глобальної соціально-економічної кризи, яку переживає людство. Н. Крісті не поспішав беззастережно визнати правильним повернення до концепції загального попередження, тобто «стримування шляхом залякування», що спостерігається в теорії та практиці боротьби зі злочинністю. Визнаючи, що покарання відіграє стримуючу роль, що без нього суспільству загрожує «хаос», він стверджував, що спроба пов'язати ступінь суворості кримінального покарання з рівнем злочинності є необґрунтованою, що між тяжкістю і кількістю злочинів, з одного боку, і тяжкістю покарань – з іншого, відсутній будь-який зв'язок. Думка Н. Крісті про те, що суворість покарання,

що легко переходить у жорстокість, є самостійною перемінною і не перебуває у прямому і однозначному зв'язку з величиною і характером злочинності, привертає увагу суспільства до його власної моральної свідомості. За словами самого Н. Крісті, призначення покарання відповідно до правових законів означає заподіяння болю¹. Але ж «боротьба за зменшення болю, що заподіюється людьми, – це справедлива справа». По суті, всі праці Н. Крісті зачіпають вказану проблему. На його переконання, соціальні системи повинні будуватися таким чином, щоб звести до мінімуму відчутну потребу в заподіянні болю з метою соціального контролю.

Нагороди Н. Крісті: лауреат премії норвезької організації Fritt Ord («Вільне слово»), що присуджується за заслуги у сфері захисту свободи слова (2001 р.); премія Фрітьофа Нансена за значні дослідження в області історії і філософії (2001 р.); премія Норвезької асоціації соціології (2005 р.).

Наукові публікації Н. Крісті перекладено на багато мов. Найвідоміші його праці: «Limits to Pain» (Oxford, 1981), («Межі покарання» (на мові оригіналу праця називалась «Межі болю»); («Beyond Loneliness and Institutions: Villages for Extraordinary People» (Oslo, 1989), («По той бік самотності: співтовариства незвичайних людей»); («Crime control as industry. Towards GULAGS, Western Style» (1999, друге видання у 2001р.)), («Боротьба зі злочинністю як індустрія. Вперед до ГУЛАГу західного зразка». В оригіналі – «Контроль над злочинністю»); («A Suitable Amount of Crime». Routledge, 2004), («Прийнятна кількість злочинів»; «Щільність суспільства» (норвезький текст 1975)).

¹ Нильс Кристі. Пределы наказания. URL.: http://www.a-z.ru/assoc/sydebnprav/lib/n_cristy.htm

МАКЛЕЦОВ ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ¹

Маклецов Олександр Васильович (16(3).11.1884, с. Городнє, Харківська губернія, Російська імперія (нині Україна) – 07.09.1948, м. Любляна, Федеративна Народна Республіка Югославія (нині Словенія)) – відомий учений кримінолог, ініціатор становлення і розвитку кримінології як наукової дисципліни в Югославії і Словенії².

Після закінчення у 1902 р. класичної гімназії у м. Пенза вступив на юридичний факультет Імператорського Харківського університету (нині – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна), який закінчив з відзнакою у 1908 р. У 1912 р. О.В. Маклецову присвоєно науковий ступінь кандидата юридичних наук (спеціалізація: кримінальне і кримінально-процесуальне право). У період з 1912 р. до 1919 р. займав посаду приват-доцента на юридичному факультеті Харківського університету. Водночас з 1915 р. викладав право у Ново-Олександрійському інституті сільського господарства і лісоводства. Був гласним харківської міської думи та членом партії кадетів. У 1914 р. удосконалював свою кваліфікацію в Берлінському університеті. У 1920 р. емігрував до Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС). З 1922 р. – у Празі, де за ініціативи проф. П.І. Новгородцева та за фінансової підтримки чехословацького уряду був заснований приватний вуз – Руський юридичний факультет для російської емігрантської молоді. Там читав лекції з кримінального права і був секретарем факультету до середини 1926 р. Водночас у 1924–1925 рр. займав виборну посаду члена правління Спілки російських письменників і журналістів у Чехословацькій Республіці. У 1926 р. повернувся до Королівства СХС і оселився в Любляні, де був обраний на

¹ Тимошенко В.І. Маклецов Олександр Васильович // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шакун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 270–272.

² Павлова Т.Г. Харьковская профессорская эмиграция 20–30-х годов XX века // Universitates: наука и просвещение. Харьков, 2010. № 1. С. 30–51.

посаду ординарного професора юридичного факультету університету ім. Короля Олександра І. Викладав кримінальне право і кримінальну політику. Був учасником багатьох емігрантських зібрань. У Люблянському університеті працював до кінця свого життя¹.

На початку наукової кар'єри О.В. Маклецов займався виключно кримінальним правом. Досліджував проблеми теорії кримінального права, пов'язані з суб'єктивною стороною злочину. Пізніше зосередив зусилля на проблемах кримінології. Багато уваги приділяв кримінологічній характеристиці дитячої і молодіжної злочинності, попереджав про її небезпеку. Зокрема наголошував, що «фізично і морально спотворена маса безпритульних являє собою тривалу небезпеку в санітарному і поліцейському сенсі, якщо застосовувати до цього явища спрощену адміністративно поліцейську норму».

Кримінальна політика, на думку О.В. Маклецова, повинна залежати від етіологічних передумов і від загальних принципів державної політики. «Боротьба зі злочинністю не повинна перетворюватись на самоціль». Законодавець мусить брати до уваги множину причин злочинності. Якщо кримінальна політика переслідує чисто утилітарні цілі і нехтує моральними і релігійними поглядами народу, то вона приречена на невдачу і засудження народом. Законодавець повинен зважати на історичні традиції і правильно оцінювати потреби свого народу, особливості його психології і матеріальні можливості держави, яка здійснює реформи кримінального законодавства.

Значну увагу приділяв проблемі небезпечного стану злочинця і заходам соціального захисту. Вважав, що принцип боротьби з небезпечністю злочинця слід застосовувати у сфері спеціального попередження злочинності, передусім у боротьбі з «професійними і звичними злочинцями, з небезпечними

¹ Мазуга А.В. Забытый учёный-эмигрант А.В. Маклецов и его криминологические воззрения. (К 125-летию со дня рождения) // Российский криминологический взгляд. 2009. № 1. С. 356–358.

неосудними, ...хронічними алкоголіками і наркоманами, які є суспільними паразитами».

У ряді своїх праць О.В. Маклецов детально розглядав основні напрями кримінологічного вивчення злочинця. Критично оцінював антрополого-біологічний підхід, психоаналітичну школу, соціологічну концепцію. Зокрема, стосовно методів кримінальної біології зазначав, що людина являє собою відносно стійку систему. Структура її нахилів не є абсолютно закінченою і сталою, вона змінюється протягом всього життя, особливо під впливом сильних переживань, що призводять до глибинних змін. Від таких змін слід відмежовувати зміни тимчасові, які відбуваються під впливом холоду, голоду тощо. Звідси висновок, що застосування заходів покарання і захисту є можливим лише на основі уважного вивчення криміногенних нахилів злочинця.

Склав перший словенський підручник з кримінології (1947 р.), в якому наглядно показав співвідношення між кримінальним правом і кримінологією, кримінологією та кримінальною політикою, типологією осіб, що здійснили кримінальні злочини, а також кримінальною етіологією як наукою про причини злочинності. Його послідовники у 1954 р. заснували у Люблянському університеті Інститут кримінології, який працює й нині¹.

Результати наукових досліджень О.В. Маклецова були опубліковані в наукових журналах і збірниках у різних країнах: «Русская школа за рубежом» («Руська школа за кордоном», Прага); «Право и хозяйство» («Право і господарство», Париж); «Научные труды Русского народного университета» («Наукові праці Руського народного університету», Прага); «Сборник Русского института» («Збірник Руського Інституту», Прага); «Закон и Суд» («Закон і Суд», Рига) та ін.

¹ Мешко Г. Вклад профессора Маклецова А.В. в становление и развитие словенской криминологии // Юридическая наука и правоохранительная практика. 2015. № 4 (34). С. 20. URL.: <http://cyberleninka.ru/article/n/vklad-professora-makletsova-a-v-v-stanovlenie-i-razvitiie-slovenskoy-kriminologii>

Праці О.В. Маклецова: «Биологическое направление в современной криминологии» («Біологічний напрям у сучасній кримінології», 1932); «Борьба с детской беспризорностью в СССР» («Боротьба з дитячою бездоглядністю в СРСР», 1927); «Проблема преступления и психоанализ» («Проблема злочину і психоаналіз», 1931); «Критерий опасности учинителя в современной теории уголовного права» («Критерій небезпечності заподіювача у сучасній теорії кримінального права», 1934); «Криминальная социология и этика» («Кримінальна соціологія і етика», 1936); «Проблема уголовной политики»¹ («Проблема кримінальної політики», 1936); «Жизненные явления и причины преступности несовершеннолетних» («Життєві явища і причини злочинності неповнолітніх», 1946); «Криминальная география как проблема криминологии» («Кримінальна географія як проблема кримінології», 1948); «Введение в криминологию с особым взглядом на уголовную политику» («Вступ у криминологию з особливим поглядом на кримінальну політику», 1947) та ін.

¹ Маклецов А.В. Проблема уголовной политики // Российский криминологический взгляд. 2009. № 1. С. 359–366.

МАРГІНАЛЬНА СИТУАЦІЯ¹

Маргінальною ситуацією (лат. *margo* – межа, край; *marginalis* – той, що перебуває на краю) називають обставини граничні, проміжні, перехідні для особистості або групи стосовно будь-якої соціальної спільності. У маргінальній ситуації дві (або більше) культури переплітаються, об'єднуються або конфліктують (наприклад, традиційна культура якоїсь спільноти і кримінальна субкультура).

Маргінальна ситуація може бути викликана як культурними змінами, так і соціально-економічними причинами. Так, наприклад, мігранти потрапляють у ситуацію, коли виникає потреба як пристосуватись до чужої культури, так і вирішувати соціально-економічні проблеми (знайти роботу, житло тощо). Можна сказати, що факторами маргінальності є соціальні зміни і особистісні психологічні особливості.

Маргінали (у широкому розумінні) – особи, спосіб життя і світогляд яких не вписуються в рамки, прийняті в конкретному соціумі. Термін «маргінал» вперше було застосовано американським соціологом Робертом Парком у 20-ті роки ХХ ст. саме при вивченні мігрантів і переселенців, які не змогли узгодити свої звички з новим середовищем. Такі особи перебували на своєрідній межі між соціальними групами, прагнули повністю увійти до однієї з них. Р. Парк розглядав маргінала як людину, яка несе в собі культурний конфлікт, зіткнення різних груп, різних культур, різних цивілізацій².

Маргіальність є особливою формою соціального життя індивіда (суспільної групи), вона негативно впливає на структуру суспільства і призводить до деформації традицій, соціальних орієнтирів і ціннісних установок, руйнування міжособистісних зв'язків, відчуження від ряду економічних, правових, політичних процесів і формування специфічного типу особистості маргінала. У результаті людина перестає бути

¹ Тимошенко В.І. Маргінальна ситуація // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 272–273.

² Park R. E. Human migration and the marginal man // The American Journal of Sociology. 1928. Vol. 33, № 6.

активним, повноцінним членом суспільства, втрачає позитивний зв'язок з ним. Внутрішня спустошеність, викликана ослабленням, розпадом ціннісно-нормативних, духовних зв'язків із суспільством, якщо не прирікає людину на апатію і бездіяльність, то підштовхує її до асоціальних дій. Маргінали нерідко стають жертвами різних злочинів або злочинцями¹.

Дійовими особами маргінальної ситуації можуть бути не лише традиційні носії маргінальності (наркомани, алкоголіки, божевільні, волоцюги, асоціальні елементи), а й конформісти. У маргінальну ситуацію може потрапити навіть законослухняний громадянин (або група осіб), правова культура якого (яких) перебуває на високому рівні.

Маргінальна ситуація завжди виключно напружена, на практиці вона реалізується вкрай неоднозначно. Маргінальний статус потенційно є джерелом невротичних симптомів, важких депресій, деморалізації, індивідуальних і групових форм протесту. Особливо небезпечною є маргіналізація колишніх співробітників правоохоронних органів і військовослужбовців, звільнених із збройних сил. Людина, що опинилась у маргінальній ситуації, певною мірою відгороджується від звичного для неї соціального середовища, перед нею постає необхідність зробити вибір щодо сценарію свого подальшого перебування в соціумі. Є два варіанти поведінки особи, яка потрапила у маргінальну ситуацію: активна і пасивна. У першому випадку людина чинить опір, намагається змінити ситуацію або вийти з неї, не порушуючи закон і загальноприйняті правила поведінки. Маргінальна ситуація може дати поштовх інтелектуальній, художній творчості, оновленню духовної історії людства. У другому випадку людина не вживає ніяких заходів, щоб вийти з цієї ситуації, інтегрується в неї, вона змирилась і поглинається ситуацією, можливо опускається на саме дно, наприклад, вчиняє злочин. Маргінальна ситуація може бути криміногенним фактором.

¹ Черныш А.М. Маргиналы и маргинальная преступность в Украине [Текст] / А.М. Черныш, М.А. Черныш; Украинская академия наук, Одесский национальный морской ун-т. Одесса: ВІР, 2004. 348 с.

МОБІНГ¹

Терміном «мобінг» (англ. mob – натовп) позначають психологічний терор у трудовому колективі, що здійснюється всім колективом або значною його частиною стосовно певного працівника. Він має різні причини виникнення, види, форми, способи і засоби реалізації.

Термін «мобінг» було вперше застосовано видатним австрійським зоологом і зоопсихологом К. Лоренцом у 1963 р., який позначав ним груповий напад кількох дрібних тварин на більшого противника. Пізніше так стали називати цькування натовпом однієї особи або кількох. Сторони мобінгу: тих, хто цькує, називають моберам; тих, кого цькують, – жертвою.

Мотивом мобінгу є вигнання людини. Найчастіше здійснюється колегами або керівництвом з метою змусити працівника звільнитись з роботи².

Зазвичай мобінг проявляється у формі систематичних негативних висловлювань, безпідставної критики на адресу конкретної людини, неприйнятних жартів, поширення про неї завідомо неправдивої інформації, що шкодить репутації, залякування, приниження, переслідування, дезінформації, пліток тощо. Мобінг можливий у латентній формі, коли замість активних дій застосовується тактика бойкоту, ізоляції, невтручання, ігнорування, у результаті чого людина відчуває дискомфорт та неможливість працювати. З боку керівництва проявляється у відсутності гідної оцінки праці, дорученні нездійснених завдань, ігноруванні ініціативи та інших моментах, що не тільки перешкоджають підвищенню працівника, але здатних спровокувати пониження на посаді або звільнення.

Традиційно виділяють кілька видів мобінгу: вертикальний, горизонтальний і змішаний або «сендвіч-мобінг».

¹ Тимошенко В.І. Мобінг // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 295–297.

² Ноа Девэнпорт. Эмоциональное насилие на работе: молчаливое увлечение? URL.: <https://psyfactor.org/lib/mobbing.htm>

Вертикальний або «босинг» (bossing – від англ. boss – господар, шеф) найчастіше має місце у тому випадку, коли психологічний терор стосовно працівника виходить від його начальника. Зокрема, керівник вбачає у конкретному працівнику загрозу собі, вважає, що даний працівник прагне зайняти його посаду, або ж досягти успіхів у якійсь сфері, у якій сам керівник також прагне досягти успіхів, але не має достатніх здібностей. Не маючи законних підстав для звільнення працівника, керівник може вдаватись до психологічного терору. Різновидом вертикального цькування є й нетиповий мобінг «знизу вгору», коли колектив намагається вижити новопризначеного керівника, який, на думку членів колективу, не має належного досвіду роботи, фахових якостей або за своїми морально-вольовими характеристиками не влаштовує даний колектив. Наприклад, перешкоджає пияцтву на роботі, вимагає належного виконання працівниками своїх посадових обов'язків, а працівники щодо цього мають свою думку, або ж навпаки, – сам відомий як злісний алкоголік, нероба, тиран і безвідповідальна особа.

За горизонтального мобінгу до психологічного терору вдаються колеги, що займають приблизно рівні кадрові позиції, тобто мають однаковий статус. Керівник нерідко негласно залучений до даного процесу, активної участі у цькуванні працівника не приймає, але не перешкоджає це робити іншим. Причиною цькування працівника колегами можуть бути вади їх самих або ж жертви: марнославство, гіпертрофована зарозумілість, заздрість (стосовно заробітної плати, успіхів у кар'єрному рості, професійних якостей тощо). Такий різновид мобінгу надзвичайно поширений у наукових колективах, де мобери, усвідомлюючи власний непрофесіоналізм, прагнуть видалити із свого оточення, найчастіше із закладу вищої освіти, науково-дослідної установи, тих осіб, які дійсно є вченими, і замінити їх «своїми людьми», тобто такими, професійний рівень яких відповідає рівню самих моберів¹.

Горизонтальний мобінг іноді помилково позначається як булінг, хоча це різні поняття. На відміну від булінгу, сутність якого полягає у цькуванні однієї людини іншою, за мобінгу

¹ Моббінг. URL.: <http://psihome.com/mobbing/>

відбувається групове (масове) цькування (за винятком «босингу»), у якому приймає участь увесь колектив або значна його частина, при цьому ролі жертви і моберів можуть бути розподілені по-різному. Зокрема, велика група учнів може переслідувати свого однокласника, учня іншого класу або школи, а також вчителя чи вчителів. Або ж група вчителів може принижувати увесь клас, або одного учня, або свого колегу.

Змішаний або «сендвіч-мобінг» має місце у тому разі, коли цькування йде з обох сторін, – як з боку керівника, так і з боку колег, які займають приблизно рівні за статусом посади. Керівник зазвичай втягує своїх підлеглих у систематичне цькування конкретного працівника. Доля жертви у таких випадках трагічна.

Наслідком мобінгу може стати не лише звільнення працівника, а й тяжкі психологічні, емоційні страждання, втрата здоров'я, агресивна поведінка, спрямована як на інших людей, так і на самого себе, навіть самогубство. Великий відсоток самогубств здійснюється саме внаслідок завданих психологічних травм у процесі мобінгу. Мобінг є істотним криміногенним фактором.

ОХОРОНА УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ¹

Цим терміном позначають комплекс інженерно-технічних, електронних та організаційно-правових засобів і заходів, спрямованих на забезпечення ізоляції засуджених.

Згідно з ст. 12 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», охорону установ виконання покарань здійснюють воєнізовані формування – підрозділи, які відповідно до Закону діють у складі органів і установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, призначені для їх охорони та запобігання і припинення дій, що дезорганізують роботу виправних установ².

Контроль за організацією охорони установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, дотриманням правопорядку та забезпеченням безпеки в них забезпечує Державна кримінально-виконавча служба України.

Щорічно в Україні з установ виконання покарань втікають кілька десятків ув'язнених. Засуджені здійснюють бунти і захоплюють поїзди під час етапування. Втечі фіксують навіть з виправних колоній високого рівня безпеки. А іноді за ув'язненими в установу виконання покарань прилітає вертоліт³. Найчастіше втечі здійснюють у виправних центрах. Відповідно контроль за організацією охорони установ виконання покарань потребує перегляду. Доцільним уявляється більш активне запозичення зарубіжного досвіду.

У деяких країнах для щоденного контролю за ув'язненими використовують нові технології на основі

¹ Тимошенко В.І. Охорона установ виконання покарань // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 327–328.

² Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005 року № 2713-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 30, ст. 409. URL.: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15>

³ Почему заключённые массово бегут из украинских тюрем. Расследование Лиги коррумпции. URL.: <https://112.ua/statji/pochemu-zaklyuchennyye-massovo-begut-iz-ukrainskih-tyurem-rassledovanie-ligi-korrupcii-477974.html>

штучного інтелекту. Зокрема, у Гонконзі тестують обладнання, яке безперервно відстежує місце перебування, заняття і пульс ув'язнених. Деякі в'язниці готуються до запуску мережевих систем відеоспостереження, які фіксуватимуть випадки ненормальної поведінки: завдання каліцтв або проявів агресії. В інших в'язницях почнуть використовувати роботів, запрограмованих на пошук наркотиків у фекаліях ув'язнених¹.

Уряд материкового Китаю закінчує установку передової «розумної» системи відеоспостереження у в'язниці Яньчен. За допомогою прихованих камер і датчиків, розміщених у всіх тюремних кімнатах, система в режимі реального часу зможе контролювати в'язнів – колишніх високопосадовців, що відбувають там покарання.

Звісно, нові технології можуть поліпшити умови утримання в камерах, а також підвищити загальний рівень безпеки. Разом із тим зловживання сучасними технологіями загрожує перетворити будні в'язнів і тюремних наглядачів на справжній жах. Збір величезної кількості конфіденційних відомостей стане небаченим раніше посяганням на недоторканність особистого життя. Якщо залишити поза увагою питання про права і гідність в'язнів, посилене відеоспостереження може нашкодити реабілітації, створюючи атмосферу недовіри і контролю. Сучасні дослідження показали, що в установах виконання покарань з постійним наглядом напруга у відносинах між персоналом і ув'язненими посилюється, ще більше ускладнюючи проблеми з поведінкою.

В'язниці, в яких рівень агресії і кількість проблем з поведінкою значно знижується, – серед них установи в штаті Коннектикут (США), Норвегії та Німеччині – не застосовують форми жорсткого нагляду та соціального контролю. Там намагаються повернути ув'язненим самотійність, підготувати їх до повернення у суспільство.

¹ Все вокруг уже «умное», чем тюрьмы хуже? URL.: <http://cripo.com.ua/gangsters/vse-vokrug-uzhe-umnoe-chem-tyurny-huzhe/>

В Україні планується проведення реформи пенітенціарної системи. На думку міністра юстиції України Д. Малюська, така реформа має передбачати впровадження інших видів покарань, ніж ув'язнення, щоб стимулювати виправлення засуджених і зменшити кількість злочинів у країні. Доцільно зменшити кількість установ виконання покарань, розширити застосування електронного моніторингу, браслетів, домашнього арешту, причому не як засобу забезпечення, а виду покарання¹. Відповідні зміни, за словами міністра, мають бути внесені у Кримінальний процесуальний кодекс України.

¹ Новий міністр юстиції: в Україні має бути дві тюрми. URL.: <https://bihus.info/noviy-ministr-yusticii-v-ukraini-mae-buti-dvi-tyurmi>

ПОРІВНЯЛЬНА КРИМІНОЛОГІЯ¹

Порівняльна кримінологія являє собою структуровану концептуально-понятійну систему правових знань у сфері вивчення і попередження злочинності, теорію застосування порівняльного методу як у науково-пізнавальному, так і практико-прикладному аспекті. Вона є сферою наукової діяльності та складовою кримінологічної науки, яка вивчає злочинність, її генезис, еволюцію, причини та умови, особистість злочинця, шляхи і засоби попередження злочинності, а також запобігання окремим видам злочинів у двох і більше країнах однієї й тієї ж або різних правових систем на різних етапах їх розвитку з метою оптимізації боротьби зі злочинністю та міжнародного співробітництва у цій сфері на основі порівняльно-правового методу та інших методів, що його доповнюють.

Предмет порівняльної кримінології є динамічним, змінює свій зміст залежно від тих проблем, які є актуальними для світової спільноти загалом і торкаються інтересів кожної країни окремо у даний період розвитку людської цивілізації. Російський кримінолог І.М. Клейменов обґрунтував думку, що предмет порівняльної кримінології розвивається від одновимірної аналізу (злочин, злочинець, жертва злочину) до багатовимірної (фактори злочинності); системного (транснаціональна злочинність, у тому числі організована транснаціональна злочинність) і метасистемного (кримінальні глобальні проекти); від внутрішньодержавних досліджень до міждержавних і міжрегіональних і далі – до світового глобального кримінологічного аналізу. Предмет порівняльної кримінології також охоплює вивчення затребуваності і авторитетності кримінологічних знань у державі і суспільстві².

¹ Тимошенко В.І. Порівняльна кримінологія // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 354–356.

² Клейменов И.М. Понятие и предмет сравнительной криминологии // Вестник Омского университета. Серия «Право». 2010. № 3 (24). С. 191–196. URL.: <https://cyberleninka.ru/article/v/ponyatie-i-predmet-sravnitelnoy-kriminologii>

Закономірності актуалізації порівняльно-кримінологічних досліджень на початку ХХІ століття обумовлені як процесами глобалізації та інтернаціоналізації злочинності, так і появою істотних регіональних і національних відмінностей у кримінологічній обстановці та методах кримінально-правового впливу на конфліктні суспільні відносини. З одного боку, все більшу увагу держав і народів привертає проблема транснаціональної злочинності, для якої немає кордонів, а характер і способи злочинних діянь мають більше подібних рис, ніж відмінностей у межах будь-якої злочинної організації мафіозного типу. З іншого боку, світова кримінологічна статистика свідчить про наявність істотних розбіжностей між показниками злочинності в різних країнах. Зрозуміло, що пояснення цих відмінностей, так само як і процесів інтеграції злочинності, вимагає застосування специфічної методології дослідження¹.

Завданням порівняльної кримінології є також сприйняття і творче використання позитивних положень наявних кримінологічних шкіл, а саме класичної, позитивістської, соціалістичної, постмодерністської. Подальший розвиток кримінології пов'язаний з необхідністю розробки методології інтегративної кримінологічної школи, що заснована на міждисциплінарному підході, який виключає еклектичне об'єднання різних кримінологічних теорій та забезпечує універсалізацію наукового пізнання у сфері протидії злочинності.

Порівняльна кримінологія дає можливість виявити і зрозуміти кримінологічну політику різних держав². Значимість порівняльного методу підтверджується у практиці діяльності правоохоронних органів, які дають оцінки своїй власній діяльності, порівнюють поточні дані про злочинність з аналогічними показниками попереднього року.

¹ Клейменов И.М. Сравнительная криминология: криминализация, преступность, уголовная политика в условиях глобализации [Электронный ресурс]: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Клейменов Иван Михайлович; Омская академия МВД России. Омск, 2015. 40 с. URL.: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1614192>

² Саидов А.Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности): Учебник / Под ред. В.А. Туманова. Москва : Юристъ, 2003. 448 с.

Нині порівняльні дослідження в галузі кримінології розгорнуті у всьому світі. Поряд з діяльністю міжнародних кримінологічних інститутів ООН, які систематично здійснюють порівняльні кримінологічні дослідження, аналогічна проблематика широко представлена в журналах зарубіжних кримінологічних асоціацій, таких як «European Journal of Criminology» («Європейський журнал кримінології», Великобританія), «Criminology and Criminal Justice» («Кримінологія та кримінальне правосуддя», Великобританія), «International Journal of Criminology and Sociology» («Міжнародний журнал кримінології та соціології», Канада) та ін.

ПРИМУС¹

Сутністю примусу є непрямий, прикритий тиск, що виявляється у фізичному або психічному впливі на фізичну особу (осіб), спрямований на придушення вільного волевиявлення з метою змусити особу (осіб) здійснити певні дії або утриматись від їх здійснення.

Примус може прикриватися зовнішніми факторами, пояснюватись обставинами, необхідністю, опосередковуватись явними або прихованими погрозами. Як правило, примус здійснюється через негативну мотивацію, через застосування насильства або загрозу його застосування. Примус може забезпечуватись і позитивною мотивацією. У цьому випадку в об'єкта примусу викликають інтерес, заради реалізації якого особа вчиняє діяння всупереч своїй волі. Процес примусу являє собою зняття самостійності індивідуальної волі. Вільна воля виявляється водночас метою і засобом примусу.

Розрізняють види примусу. Так, залежно від об'єкта впливу примус є психічним, матеріальним, фізичним та організаційним. Психічний примус орієнтований на свідомість особи (або підсвідомість) з метою визначити її поведінку. Фізичний примус спрямований на фізичне буття та його прояви, а саме на свободу, недоторканність і т. ін. Матеріальний примус застосовується з метою досягнення бажаної поведінки суб'єкта шляхом впливу на його матеріальну сферу, наприклад, покладення обов'язку компенсації збитків. Організаційний примус реалізується шляхом створення перешкод організаційного характеру, які унеможливають досягнення певної мети, або ж шляхом створення стимулів, які підштовхують об'єкт примусу вчинити діяння всупереч своїй волі.

Залежно від способу впливу на об'єкт примус може бути фізичним або психічним.

¹ Тимошенко В.І. Примус // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 370–372.

Залежно від суб'єкта примусу він може бути державним і недержавним.

Державний примус – це сукупність заходів психічного, фізичного, матеріального чи організаційного впливу, що застосовуються уповноваженими суб'єктами в установленому законодавством порядку, незалежно від волі суб'єктів застосування з метою забезпечення прав і свобод людини і громадянина, громадського порядку і громадської безпеки, попередження правопорушень. Види державного примусу можна класифікувати за різними критеріями. Залежно від предмета правового регулювання державний примус може бути адміністративним, кримінальним, цивільно-правовим, дисциплінарним. Залежно від нормативних підстав – матеріально-правовим і процедурно-процесуальним. Виокремлюють й інші критерії класифікації¹.

Держава повинна і застосовувати примус, і перешкоджати його неправомірному застосуванню. Юридично забезпечена можливість застосовувати примус одержала назву права примусу. Це право належить виключно державі. Межі примусу, умови його застосування, правові відносини, що при цьому виникають, визначаються нормативно-правовими актами держави. Державний примус можна розглядати як загальний метод управлінської діяльності. Застосування цього методу є припустимим лише на підставі закону, в межах і в порядку, визначеному ним. Держава змушує суб'єкта права незалежно від його волі і бажання вчиняти певні діяння. За наявності правопорушення суб'єкт змушений зазнати несприятливих наслідків, визначених правовою нормою. Найчастіше примус пов'язується з юридичною відповідальністю. Ці поняття співвідносяться між собою як ціле і частина, тобто поняття «державний примус» охоплює й поняття «юридична відповідальність». Санкція, що є реалізацією ретроспективної юридичної відповідальності, здатна справляти запобіжний вплив на поведінку суб'єкта права. Інші ж заходи державного примусу такого впливу не справляють. Наприклад, віндикація майна у добросовісного набувача не призначена для

¹ Шевчук О.М. Засоби державного примусу у правовій системі України: Навч. посібник. Одеса: Астропринт, 2005. 144 с.

упередження правопорушення, водночас таке упередження є одним із її юридичних наслідків.

Загроза застосування санкції правової норми ґрунтується на наявності останньої. Щоб уникнути в майбутньому негативних наслідків, передбачених санкцією правової норми на випадок її порушення, учасники правовідносин з моменту прийняття правової норми змушені співвідносити свої вчинки з вимогами цієї норми. Отже, встановлена у правовій нормі санкція вже є засобом примусу до належної правомірної поведінки.

Заходи державного примусу в деяких випадках виходять за межі не лише санкцій, а й взагалі юридичних наслідків поведінки. Такими є деякі заходи, що застосовуються в разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та інших надзвичайних обставин. Не можна розглядати як юридичні наслідки поведінки й так званий процесуальний примус, наприклад, запобіжні заходи у кримінальному процесі, що застосовуються до обвинуваченого (у виняткових випадках – до підозрюваного) або підсудного, якщо є підстави вважати, що вони, перебуваючи на волі, сховаються від слідства і суду, перешкоджають встановленню судом істини, вчинять злочин. До таких заходів слід віднести і митний огляд, примусове лікування, перевірку документів.

Загроза примусу є одним із заходів, що застосовуються державою, щоб запобігти примусу одного суб'єкта щодо іншого. Потенційний об'єкт примусу, на якого таким чином впливає держава, може уникнути небажаних для себе наслідків, якщо не буде порушувати права інших осіб, якщо належним чином виконуватиме свої обов'язки. Загроза примусу у даному випадку стає мотивом правомірної поведінки.

Примус недержавний здійснюється приватною особою, яка не має жодних владних повноважень стосовно особи, яку примушує. Такий примус найчастіше виявляється пов'язаним з використанням фізичної сили. При цьому за будь-яких умов психічний вплив у примусі є основоположним. Психіка людини зазнає інформаційного впливу завдяки різним засобам за допомогою різних способів. Страх, навіювання, прийоми маніпулювання людиною здатні пригнічувати волю не менше ніж фізичне насилля. Можна перешкодити будь-якій справі,

створюючи на шляху особи безмежну кількість перепон, навіть розпускаючи плітки. Плітки – це складова суспільної думки і, разом з тим, елемент прихованого механізму контролю мас або неформальних лідерів над лідерами формальними, або просто особами, яким намагаються зашкодити. Страх перед плітками, які можуть вплинути на репутацію людини, є одним із факторів, що визначають поведінку конформістів або досить обережних людей. Адже за допомогою пліток знижується довіра до людини, породжуються негативні емоції та конфліктні ситуації. У цьому полягає тактична функція пліток які, разом з тим, стають могутнім засобом примусу¹.

Примус може бути криміногенним фактором. Разом з тим примус може бути і фактором, що сприяє вирішенню конфліктних ситуацій.

Крайньою і найбільш жорсткою формою примусу є насильство.

¹ Ольшанский Д. Политическая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2002. С. 470.

ПРИЧИНИ І УМОВИ ЗЛОЧИННОСТІ¹

Причинами і умовами злочинності є соціальні, економічні, нормативно-правові, організаційні, моральні, психологічні, технічні, екологічні та інші негативні явища і процеси, що зумовлюють злочинність та сприяють її проявам.

Поняття причин і умов злочинності пов'язане з філософськими категоріями «причина» і «наслідок». Причина (лат. *causa*) – те, без чого не було б іншого, – наслідку. Ця категорія використовується для позначення необхідного зв'язку явищ, з яких одне (назване причиною) зумовлює інше (назване наслідком). Причина породжує наслідок, але вона не може бути реалізована без наявності умов. Умова – це обставина, від якої щось залежить. Умови самі собою не породжують наслідки, але сприяють, полегшують формування і дію причин. Причина, що є рушійною силою якогось процесу, визначає його характер або окремі риси, розглядається також як фактор. Причина з точки зору результату, наслідку, може визначатись як детермінанта.

Поняття «причини і умови злочинності» має різні рівні функціонування: причини і умови злочинності загалом; окремих її видів; окремих злочинів².

Причинами всієї злочинності є ті явища і процеси, з якими пов'язана закономірність виникнення та існування злочинності загалом. Відповідно, причинами злочинності окремих видів є такі явища і процеси, які зумовлюють саме такі види злочинності. Причинами конкретного злочину є ті явища і процеси, які, порівняно з іншими явищами і процесами, що наявні і взаємодіють, створюють більш високу ймовірність здійснення злочину конкретною особою за конкретних обставин. Виявлення причин конкретного злочину означає виявлення факторів, що відіграють вирішальну роль у його

¹ Тимошенко В.І. Причини і умови злочинності // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 372–373.

² Дворецкий М.Ю., Авдеев Р.В. Причины и условия преступности // Вестник Тамбовского государственного университета. 2014. Вып. 12 (140). URL.: <https://cyberleninka.ru/article/n/prichiny-i-usloviya-prestupnosti>

генезисі. Взаємозв'язок і взаємозалежність факторів, що детермінують злочинність і окремі кримінальні правопорушення, свідчить про множинність як причин злочинності, так й індивідуальної злочинної поведінки. Область дії причин – це перш за все стадії мотивації і прийняття рішення, визначення мети та засобів її досягнення. Умовами злочинності виявляються певні обставини, що сприяють виникненню та існуванню злочину і злочинності загалом, пов'язані з предметом і об'єктом посягання¹.

Умови злочинності слід відрізняти від умов зростання показників злочинності (наприклад, демографічна структура населення, криміналізація або декриміналізація певних діянь тощо).

Є різні критерії класифікації причин та умов злочинності. Зокрема, за змістом причини і умови злочинності поділяють на: соціальні, економічні, психологічні, ідеологічні, політичні, культурно-виховні, організаційно-управлінські та інші. За природою виникнення: індивідуальні або антропологічні, що безпосередньо пов'язані з особистістю злочинця; фізичні – пов'язані з впливом природних явищ, клімату, температури тощо; соціально-економічні, що пов'язані з впливом на процес прийняття рішення таких обставин як багатство і бідність, політичний режим, можливість реалізувати законні інтереси і т. ін. Залежно від зв'язку з волею суб'єкта – об'єктивні і суб'єктивні. Об'єктивні причини і умови існують незалежно від волі і свідомості людей (історично зумовлений рівень розвитку суспільства, економіки; стихійні лиха й інші явища природи тощо). Суб'єктивні причини та умови злочинності залежать від діяльності людей, вони є, як правило, результатом недоліків цієї діяльності, помилок та упущень.

Оцінка одних явищ і процесів як причин, а інших – як умов, має відносний характер. Конкретне явище або процес за одних взаємодій може відігравати роль причини, за інших – умови.

¹ Латыпов Р.И. Криминология. Электронный учебник. URL.: <http://be5.biz/pravo/k035/32.html>

ПРОБАЦІЯ¹

Пробація (від лат. *probatio* – випробування) являє собою інститут, що супроводжує умовне позбавлення волі або відстрочку винесеного вироку, пов'язаний також із діяльністю щодо виконання покарань, альтернативних позбавленню волі. Термін «пробація» з'явився майже 200 років тому і тривалий час визначався як складова кримінально-правового інституту англосаксонського права. Пробація була різновидом умовного засудження або умовного звільнення.

Сьогодні пробація є невід'ємною складовою системи кримінальної юстиції у багатьох країнах світу. Сутність пробації полягає в примусовому нагляді з боку спеціальних органів за поведінкою засудженого і виконанням обов'язків, покладених на нього судом, корекції його поведінки, сприянні у соціальній адаптації та попередженні вчинення ним повторних злочинів. Встановлення нагляду за засудженим з покладенням на нього певних зобов'язань і обмежень без ізоляції його від суспільства є доцільним з економічної точки зору. Утримання системи пробації для держави є менш затратним, ніж витрати на утримання місць позбавлення волі (витрати на утримання установ, ув'язнених, більш чисельний персонал). Наприклад, у Швеції, Фінляндії, Естонії та Румунії витрати на одного ув'язненого перевищують більш ніж у десять разів витрати на організацію пробації щодо однієї особи. В європейських країнах співвідношення правопорушників у місцях позбавлення волі до правопорушників, які перебувають під пробацією, зазвичай становить один до трьох.

У різних країнах є своя специфіка в характері, функціях і організаційній побудові пробації. Так, в одних країнах законодавець розглядає застосування пробації як покарання (наприклад Латвія, Фінляндія, Швеція), або ж відносить пробацію до інших заходів кримінально-правового характеру (наприклад Англія, Данія), в інших – пов'язує застосування

¹ Тимошенко В.І. Пробація // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 376–379.

цього заходу із звільненням від покарання (наприклад Естонія), а в деяких країнах взагалі не визначає природу даного інституту (наприклад США). Загальними рисами пробації є: незастосування до порушника покарання у виді ув'язнення або взагалі звільнення від покарання (на підставі спеціального соціального дослідження особистості правопорушника); застосування пробації до правопорушника залежно від обставин (вчинений злочин, особистість, соціальна ситуація); здійснення нагляду, який відрізняється від поліцейського нагляду та поєднаний із соціальною допомогою правопорушнику у процесі ресоціалізації¹.

Основоположним документом, який визначає принципи пробації у європейських країнах, стала Рекомендація CM/Rec (2010)1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про Правила Ради Європи про пробацію. Орієнтуючись на європейські стандарти, Верховна Рада України 5 лютого 2015 року прийняла Закон України «Про пробацію», який введено у дію 27 серпня 2015 р.² Згідно з п. 6, ч. 1, ст. 2 Закону, пробація – це система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого. Метою пробації закон визначає забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинувачених, заради прийняття судом рішення про міру їхньої відповідальності. Під час вирішення питання про застосування до особи пробації суд бере до уваги характер вчиненого кримінального правопорушення та соціально-психологічну характеристику особи обвинуваченого або засудженого, яку готує персонал органу пробації або адміністрація установи виконання

¹ Алексеев І. Пробація – крок до імплементації міжнародних стандартів у сфері юстиції. URL.: <http://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/probaciya--krok-do-implementaciyi-mizhnarodnih-standartiv-u-sferi-yusticiyi.html>

² Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 13, ст. 93. URL.: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/160-19>

покарань. За рішенням суду особі, звільненій від відбування покарання з випробуванням, призначається пробаційна програма, яка передбачає комплекс заходів, спрямованих на корекцію соціальної поведінки або її окремих проявів, формування соціально сприятливих змін особистості, які можна об'єктивно перевірити.

Закон передбачає три види пробації: досудову, наглядову і пенітенціарну. Досудова пробація являє собою забезпечення суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності. Наглядова пробація – це здійснення наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, осіб, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт, осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів. Пенітенціарна пробація – це підготовка осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання.

Пробація стосовно неповнолітніх осіб віком від 14 до 18 років має певні особливості. Вона здійснюється з урахуванням вікових та психологічних особливостей неповнолітніх і спрямована на забезпечення їх нормального фізичного і психічного розвитку, профілактику агресивної поведінки, мотивацію позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків. Пробація щодо неповнолітніх здійснюється органом пробації спільно з органами і службами у справах дітей, спеціальними установами та закладами, що здійснюють їх соціальний захист і профілактику правопорушень. У лютому 2017 р. у Києві було відкрито Центр ювенальної пробації. Тут неповнолітні, які отримали умовні строки, зможуть пройти через спеціальні програми, які

допоможуть їм більше не мати проблем із законом. Даний центр став першим, запущеним у рамках державної програми розвитку системи пробації, яка стала реальністю після прийняття Закону про пробацію.

Правовий статус персоналу органу пробації визначається Законами України «Про пробацію» та «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»¹. Орган пробації у межах своїх повноважень організовує: забезпечення суду досудовими доповідями про обвинувачених; здійснення нагляду за засудженими; виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт; реалізацію пробаційних програм стосовно осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням; соціально-виховну роботу із засудженими; підготовку до звільнення засуджених, які відбувають покарання у виді обмеження волі та позбавлення волі на певний строк.

Постановою Кабінету Міністрів України від 18 січня 2017 р. № 24 затверджено «Порядок розроблення та реалізації пробаційних програм»². Цей Порядок набував чинності з 01.01.2018 р.

Запровадження в Україні інституту пробації має сформувати принципово нову систему роботи з засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, що передбачає більш широке застосування до них заходів соціально-реабілітаційного та соціально-корекційного характеру. Це допоможе запобігти повторному вчиненню злочинів, сприятиме соціальній адаптації правопорушників та забезпеченню безпеки суспільства.

¹ Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23.06.2005 року № 2713-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 30, ст. 409. URL.: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2713-15>

² Порядок розроблення та реалізації пробаційних програм. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 18.01.2017 р. № 24. URL.: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/24-2017-п>

СОЦІОЛОГІЯ ЗЛОЧИННОСТІ¹

Соціологія злочинності (*англ.* sociology of criminality) – це галузь юридичної соціології (наукового напрямку соціології і правознавства), що досліджує злочинність з точки зору юридичного, соціологічного, психологічного, психіатричного, антропологічного та інших підходів. Предмет дослідження соціології злочинності у вітчизняній науці співпадає з предметом дослідження кримінології².

Світова наука розглядає кримінологію саме як соціологію злочинності – найбільш розвинуту частину девіантології. Девіантологічний підхід набув поширення в європейській кримінологічній літературі. Злочин є різновидом девіантної поведінки з точки зору соціології. При цьому для соціології має значення будь-яка девіантна поведінка, а для соціології злочинності значимою є лише та девіантна поведінка, яка є різновидом поведінки правової, підконтрольна свідомості і волі індивідуальних або колективних суб'єктів, передбачена нормами права, і така, що тягне за собою юридичні наслідки.

Зарубіжна кримінологія, насамперед англо-американська, значну частину своєї історії розвивається як соціологія кримінальної поведінки. У науці про злочинність у США традиційно переважає соціологічна парадигма і соціологічна методологія, хоч і використовуються досягнення інших галузей знання. Нині кримінологія, як зарубіжна так і вітчизняна, є міждисциплінарною сферою інтересу ряду соціальних наук, вона спирається переважно на результати досліджень соціологів, психологів, юристів, філософів, психіатрів, біологів, соціальних антропологів.

Першість у обґрунтуванні злочинності як норми соціального життя належить засновнику французької соціологічної школи Емілю Дюркгейму. На думку Е. Дюркгейма, свобода не може існувати, якщо немає

¹ Тимошенко В.І. Соціологія злочинності // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 412–415.

² Яковлев А.М. Социология преступности // Социологический словарь / Отв. ред. Г.В. Осипов, Л.Н. Москвичев. Москва, 2014. URL.: <http://ponjatija.ru/node/12686>

можливостей відхилень у різні сторони – до ідеалу і в протилежному напрямі заперечення ідеалів і норм. Для того, щоб у суспільстві існували можливості самовираження для ідеалістів і романтиків, героїв і мучеників, у ньому рівною мірою повинні існувати також можливості самовираження і для злочинців. У будь-якій системі завжди присутні деструктивно-дезінтегративні засади. Для соціальної системи одним із таких джерел дезінтеграції є злочинність. Вона змушує систему перебувати в стані робочої напруги, перешкоджає її закріпленню, змушує шукати нові форми майбутньої моралі.

Зовнішнім вираженням сутності злочинності є конкретні скоєні кримінальні правопорушення (різноманітні, індивідуальні, зазвичай не схожі одне на одного). Тому предметом дослідження кримінологія обирає окремі злочинні акти і окремих злочинців, узятих загалом, у сукупності, взятих для того, щоб виявити закономірності досліджуваних випадків вчинення злочинів даного виду, за конкретних умов місця і часу. Але якщо злочинність є не просто результатом особистих, довільних рішень окремих осіб вчинити заборонені кримінальним законом діяння, а сукупність злочинів, що мають масовий характер і закономірно повторюються у країні або окремому регіоні протягом певного періоду часу, якщо це системне утворення, пов'язане із суспільним життям, то дослідження злочинності має відбуватись із застосуванням принципів, понять, категорій і методів, вироблених наукою, об'єкт якої – саме суспільство. Такою наукою є соціологія. Тому й кримінологія (наука про злочинність) дуже часто розглядається як частина, розділ науки про суспільство (соціології)¹.

Термін «злочинність» охоплює два соціологічно зумовлені моменти: сукупність актів поведінки, соціально значимих дій індивідів, з одного боку, і оцінку певних категорій таких дій як кримінальне правопорушення, – з іншого. Відповідно злочинність постає як єдність об'єктивного (соціально значущі акти поведінки) і суб'єктивного (діяльність держави, виражена в кримінальному законі).

¹ Комлев Ю.Ю. Криминология как социология преступности // Вестник экономики, права и социологии. 2017. № 2. С. 67–73. URL.: <https://cyberleninka.ru/article/v/kriminologiya-kak-sotsiologiya-prestupnosti>

Соціологічна характеристика злочинності безпосередньо пов'язана із соціоструктурною організацією суспільства, його соціально-політичною структурою, специфікою організації політичних, соціальних, економічних інститутів, традиціями, звичаями, мораллю тощо. Специфіка і рівень злочинності, як відомо, визначаються культурними цінностями і соціальними цілями та ідеалами, що домінують у тому чи іншому суспільстві. Зі зміною таких цінностей та ідеалів змінювалось і поняття злочинності.

Норми, як юридичні так і моральні, порушувались завжди, на кожному етапі розвитку людства. Самі порушення норм засуджувались як деградація людини, як зрада усталених правил життя. Серед різновидів поняття злочинності можна виділити такі варіанти, що послідовно виникали та сприймались суспільством тривалий час: релігійно-теологічний (Середні віки); раціонально-гедоністський, антропологічний, психіатричний (Новий час); тоталітарно-ідеологічний (Новітній час); культурологічний (сучасність). Якщо перші п'ять видів поняття злочинності виходять із поляризації і об'єктивізації добра і зла, надаючи якісну визначеність поняттю злочину, то культурологічне пояснення розглядає злочинність як різновид субкультури, розвиток якої функціонально зумовлений соціально-політичною організацією суспільства.

Аналогічно розглядалось і поняття злочину, яке до XX ст. не розмежовували з поняттям «злочинність». Цікавим є той факт, що у докапіталістичну епоху злочин сприймався переважно як індивідуальний вибір, як трагедія, яку переживає особистість. У XX столітті злочин перестав бути вибором особистості і втратив риси трагедії. Як у житті, так і в літературі, злочин став буденним соціальним явищем, одним із способів вирішення життєвих проблем і, перш за все, проблем економічних. Тривалий час і злочинність розглядали як соціальне явище. Нині ж ми не можемо погодитись з визначенням злочинності як «соціального явища». Злочинність — це сукупність злочинів одного або кількох видів, що мають масовий характер і закономірно повторюються у країні або окремому регіоні протягом певного періоду часу. Це сукупність соціальних явищ. Водночас слід визнати, що злочинність є об'єктивною соціально-правовою реальністю,

вона невіддільна від суспільства. Кількість і якість злочинів (їх види) задані організацією суспільства, злочинність – необхідний наслідок його організації. Суспільство створює можливість скоєння злочину. Злочинець реалізує цю можливість, він є лише знаряддям, проявом властивостей і характеристик суспільства.

Методологічну основу соціології злочинності складають поняття і категорії загально-соціологічні, соціально-психологічні, а також поняття і категорії соціології особистості та поведінкової психології.

СПЕЦІАЛЬНА ТЕХНІКА У ЗАПОБІГАННІ ЗЛОЧИНАМ¹

Спеціальна техніка у запобіганні злочинам – це технічні засоби, різні прилади і пристосування, а також спеціальні знання, способи, прийоми їх ефективного застосування, що використовуються правоохоронними органами для запобігання злочинам, захисту життя, здоров'я, прав і свобод громадян, охорони громадського порядку, власності та для забезпечення громадської безпеки.

До технічних засобів, що використовуються правоохоронними органами, включають: технічні засоби, спеціально призначені для правоохоронних органів (наприклад пошукові прилади, спеціальну фотоапаратуру та спеціальні засоби кінозйомки, відеозапису, спеціальні комп'ютерні програми); технічні засоби, що були перероблені (пристосовані) для потреб правоохоронних органів (наприклад спецтранспорт); технічні засоби, розраховані на широкого споживача, разом з тим придатні для використання правоохоронними органами без переробки (наприклад комп'ютери, радіостанції, апаратура звукозапису і відеозапису, поліграф (детектор брехні), системи відеоспостереження з функцією розпізнавання облич та ін.).

Зокрема, поліграфічні обстеження проводяться поліграфологами у приватному і державному секторах, у тому числі в правоохоронній сфері у близько 80 країнах. Останні дослідження показують, що точність нових комп'ютерних поліграфів становить майже 100 відсотків.

Системи відеоспостереження з функцією розпізнавання обличчя можуть бути використані в місцях масового скупчення людей, на секретних і стратегічно важливих об'єктах. Ця технологія розпізнавання не вимагає фізичного контакту з системою, люди потрапляють у поле зору відеокамери, а система самостійно здійснює роботу із зовнішніми базами даних. Залежно від цілей застосування системи, зіставлення може являти собою верифікацію або ідентифікацію.

¹ Тимошенко В.І. Спеціальна техніка у запобіганні злочинам // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шаkun (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 415–417.

Верифікація проводиться, наприклад, щоб переконатися, що людина є саме тією, на ім'я якої виданий пред'явлений нею документ. При верифікації обличчя користувача зіставляється з єдиним шаблоном, який може зберігатися або в базі, або в пам'яті карти доступу СКУД, і результатом процесу є «так» або «ні». Ідентифікація ж являє собою зіставлення особи тестованого з набором шаблонів, які зберігаються в базі, і має результатом встановлення особистості тестованого, що може бути дуже корисним з точки зору попередження злочинності. Завдяки цим системам можна виявити осіб, які перебувають у розшуку. Деякі зарубіжні міста, наприклад Пекін (КНР) оснащені системою відеоспостереження, що охоплює 100% площі міста. Китайська влада пояснює установку відеокамер прагненням зменшити злочинність у місті¹.

Порядок використання спеціальної техніки в Україні визначається законодавством. Зокрема, у ч. 1 ст. 40 Закону України «Про Національну поліцію» передбачено, що поліція для забезпечення публічної безпеки і порядку може закріплювати на форменому одязі, службових транспортних засобах, монтувати/розміщувати по зовнішньому периметру доріг і будівель автоматичну фото- і відеотехніку, а також використовувати інформацію, отриману із автоматичної фото- і відеотехніки, що знаходиться в чужому володінні, з метою: 1) попередження, виявлення або фіксування правопорушення, охорони громадської безпеки та власності, забезпечення безпеки осіб; 2) забезпечення дотримання правил дорожнього руху².

Ч. 1 ст. 42 Закону України «Про Національну поліцію» визначає поліцейські заходи примусу, які поліція може застосовувати під час виконання своїх повноважень, а саме: фізичний вплив (силу), спеціальні способи, вогнепальну зброю. Ч. 3 зазначеної статті конкретизує спеціальні засоби як поліцейські заходи примусу. Це сукупність пристроїв, приладів і предметів, спеціально виготовлених, конструктивно

¹ Система розпізнавання облич. URL.: <http://www.ohrana-ua.com/articles/755-sistema-rozpznavannya-oblich.html>

² Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2015, № 40-41, ст. 379. URL.: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/580-19/page2>

призначених і технічно придатних для захисту людей від ураження різними предметами (у тому числі від зброї), тимчасового (відворотного) ураження людини (правопорушника, супротивника), пригнічення чи обмеження волі людини (психологічної чи фізичної) шляхом здійснення впливу на неї чи предмети, що її оточують, з чітким регулюванням підстав і правил застосування таких засобів та службових тварин. Згідно з ч. 4 ст. 42, для виконання своїх повноважень поліцейські можуть використовувати такі спеціальні засоби:

- 1) гумові та пластикові кийки;
- 2) електрошокові пристрої контактної та контактнo-дистанційної дії;
- 3) засоби обмеження рухомості (кайданки, сітки для зв'язування тощо);
- 4) засоби, споряджені речовинами слезогінної та дратівної дії;
- 5) засоби примусової зупинки транспорту;
- 6) спеціальні маркувальні та фарбувальні засоби;
- 7) службові собаки та службові коні;
- 8) пристрої, гранати та боеприпаси світлозвукової дії;
- 9) засоби акустичного та мікрохвильового впливу;
- 10) пристрої, гранати, боеприпаси та малогабаритні підривні пристрої для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень;
- 11) пристрої для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертної дії;
- 12) засоби, споряджені безпечними димоутворюючими препаратами;
- 13) водомети, бронемашини та інші спеціальні транспортні засоби.

При цьому ч. 7 вказаної статті передбачає, що поліцейський зобов'язаний негайно зупинити застосування певного виду заходу примусу в момент досягнення очікуваного результату.

Підстави і порядок застосування засобів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї встановлено також законами України «Про оперативно-розшукову

діяльність», «Про Службу безпеки України», «Про державну прикордонну службу України», «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб», Митним кодексом України.

У ході виконання оперативно-розшукових заходів застосування засобів спеціальної техніки має переважно негласний характер. Технічні засоби, що при цьому застосовуються, називаються спеціальними технічними засобами, призначеними для негласного отримання інформації або «оперативною технікою».

Правила застосування спецзасобів, які можуть використовувати військовослужбовці Національної гвардії в натовпі, затверджуються Кабінетом Міністрів України. Зокрема, з грудня 2017 р. бійцям Національної гвардії заборонено застосовувати сльозогінний газ, але дозволено використовувати гумові та пластикові кийки, електрошокери, наручники (сітки для зв'язування), службових собак і коней, засоби акустичного і мікрохвильового впливу, гранати і боєприпаси світлошумової і димової дії, а також пристрої для відстрілу гумових куль. Національній гвардії також дозволено використовувати водомети і бронемашини (без штатного озброєння). При цьому водомети заборонені, якщо температура повітря нижча за +10 °С.

Згідно із затвердженими правилами, перед застосуванням спецзасобів військовослужбовці Національної гвардії зобов'язані не менше двох разів через гучномовець попередити порушників. Після застосування спецзасобів нацгвардійці зобов'язані в найкоротші терміни забезпечити надання потерпілим медичної допомоги. У закладах освіти, лікарнях, дипломатичних представництвах без їхньої письмової згоди застосовувати спецзасоби заборонено. Також заборонено застосовувати наручники більше ніж на дві години, бити кийками по голові, шиї, ключиці, статевих органах і по животу, заборонено застосовувати світлошумові пристрої на відстані ближче 2 м.

ТЕОРІЯ СТИГМАТИЗАЦІЇ¹

Теорія стигматизації (від грец. *stigma* – клеймо, пляма, ярлик) – це вчення, що пояснює накладування соціальних ярликів як реакцію суспільства на девіантну поведінку. Виникла у середині ХХ століття, була обґрунтована американськими вченими Ф. Танненбаумом, Г. Беккером, Е. Лемертом, які мали послідовників. Передбачає пов'язування певної реальної або уявної якості, властивості з конкретною людиною або множиною людей, найчастіше – узагальнення і перенесення негативної якості з окремих представників будь-якого співтовариства на всіх членів спільноти².

Прихильники теорії стигматизації взяли за основу головну ідею конфліктології, згідно з якою індивіди часто не можуть порозумітися один з одним, оскільки розходяться в своїх інтересах і поглядах на життя; при цьому ті, хто знаходиться при владі, мають можливість висловлювати свої погляди і принципи в нормах, які керують суспільним життям, і з успіхом навішують негативні ярлики на порушників цих норм. Зокрема стверджують, що, по-перше, жоден вчинок сам собою не є кримінальним або некримінальним по суті. «Негативність» вчинку зумовлена не його внутрішнім змістом, а тим, як оточуючі оцінюють такий вчинок і реагують на нього. Відхилення завжди є предметом соціального визначення.

По-друге, всім людям властива девіантна поведінка, пов'язана з порушенням якихось норм, наприклад перевищувати дозволена швидкість руху, переходити вулицю на червоне світло світлофора, брехати. Відповідно винних багато, але у порушенні закону звинувачують небагатьох. Прихильники даної теорії заперечують популярну ідею про те, що людей можна поділити на нормальних і таких, що мають якісь патології. Наведені вище приклади дій називають первинною девіацією, визначаючи їх як поведінку, що порушує

¹ Тимошенко В.І. Теорія стигматизації // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 439–441.

² Фокс В. Введение в криминологию. Москва : Прогресс, 1985. 312 с. URL.: <http://scienceoflaw.ru/books/item/f00/s00/z00000007/index.shtml>

соціальні норми, але зазвичай залишається поза увагою правоохоронних органів.

По-третє, чи будуть конкретні вчинки людей розглядатися як девіантні, залежить від того, що роблять ці люди, і від того, як реагують на це інші люди.

По-четверте, навішування ярликів на людей тягне за собою певні наслідки для них. Одним із таких наслідків є вторинна девіація – девіантна поведінка, які виникає у відповідь на санкції з боку інших осіб. Прихильники теорії стигматизації стверджують, що таке нове відхилення від норми ініціюється негативними реакціями з боку законодавчих органів і законослухняних громадян. Людина отримує публічне визначення, яке зводиться до рівня стереотипу, вона оголошується правопорушником, «божевільним», збоченцем, злочинцем і т. п. Цей статус пригнічує всі інші статуси людини, вона сама починає сприймати себе як девіанта і відповідно поводитись.

По-п'яте, ті, хто отримав клеймо правопорушника, зазвичай виявляють, що законослухняні громадяни засуджують їх і не хочуть «мати з ними справу»; від них можуть відвернутися друзі та рідні; в деяких випадках їх можуть ув'язнити або помістити в лікарню для психічно хворих. Загальний осуд та ізоляція підштовхнуть стигматизованих індивідів до девіантних груп, що складаються з людей, доля яких схожа з їх власною долею. Участь у девіантній субкультурі – це спосіб впоратися з критичною ситуацією, знайти емоційну підтримку й оточення, де тебе приймають таким, який ти є. У свою чергу вступ до подібної девіантної групи зміцнює у людини уявлення про себе як про правопорушника, сприяє виробленню девіантного життєвого стилю і послаблює зв'язки з законослухняним оточенням. Тим, хто одного разу був затаврований як злочинець, важко позбутися цього тавра і відновити своє колишнє становище у суспільстві¹.

Отже, людина стає злочинцем спочатку тому, що її поведінку визнано злочинною в результаті стигматизації,

¹ Волков Ю.Г., Добренев В.И., Нечипуренко В.Н., Попов А.В. Социология: Учебник / Под ред. Ю.Г. Волкова. – Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : Гардарики, 2003. 512 с. URL.: http://finances.social/sotsiologiya_719/teoriya-stigmatizatsii.html

здійсненої системою кримінальної юстиції. Держава, таким чином, нав'язує особі, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, статус злочинця. Стигматизація може вести до дискримінації, тобто до реальних дій, які обмежують права якоїсь особи, групи. Дослідники дійшли висновку, що суспільство своєю реакцією на девіантну поведінку не тільки не запобігає їй, але навпаки, стимулює її розвиток.

Прихильники теорії стигматизації виступили з рядом пропозицій, що заслуговують на увагу: декриміналізувати види діяльності, які можна визнати такими, що заслуговують лише морального осуду; відмовитися від певних каральних заходів впливу на злочинців (наприклад, від короткострокового тюремного ув'язнення); максимально відокремити злочинність від системи кримінальної юстиції шляхом розширення некаральних заходів впливу. Водночас з багатьма положеннями теорії стигматизації не можна погодитися. Ця теорія перебільшує значення суб'єктивного фактора при криміналізації діянь, оскільки в основі визнання основної маси діянь злочинними лежить не суб'єктивний розсуд певної соціальної групи, а реальна небезпека цих діянь для суспільства. Криміналізація діянь дійсно певною мірою є клеймом, але вона необхідна для чіткого визначення кола злочинних діянь, які потребують специфічних заходів впливу, що відрізняються від заходів впливу на інші види девіантної поведінки. Повна реалізація теорії стигматизації на практиці привела б суспільство до неможливості вироблення будь-якої програми попередження злочинності.

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНА ЗЛОЧИННІСТЬ¹

Транснаціональна злочинність – це сукупність злочинів, які відповідно до міжнародно-правових документів визнаються транснаціональними і закономірно повторюються у більше ніж одній державі протягом певного періоду часу та завдають шкоди двом або більше державам або інтересам юридичних чи фізичних осіб двох або більше держав.

Згідно з п. 2 ст. 3 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, злочин має транснаціональний характер, якщо: його вчинено у більш ніж одній державі; злочин вчинено в одній державі, але істотна частина його підготовки, планування, керівництва або контролю має місце в іншій державі; злочин вчинений в одній державі, але за участю організованої злочинної групи, яка здійснює злочинну діяльність у більш ніж одній державі; злочин вчинений в одній державі, але його істотні наслідки мають місце в іншій державі².

У структурі транснаціональної злочинності традиційно виділяють три елементи: міжнародні злочини; злочини міжнародного характеру; злочини, пов'язані з іноземцями. Розмежування елементів структури відбувається за такими критеріями: суб'єктний склад і ступінь організованості, об'єкт, масштаби діянь (наслідки, завдана шкода).

Міжнародними є злочини проти миру і безпеки людства. Ч. 1 ст. 5 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, що набув чинності з 1 липня 2002 р., до таких злочинів відносить злочин геноциду, злочини проти людяності, військові злочини та злочин агресії³. Міжнародні злочини вчиняються державами, їх вищими посадовими або іншими офіційними

¹ Тимошенко В.І. Транснаціональна злочинність // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 449–452.

² Конвенция Организации Объединённых Наций против транснациональной организованной преступности. Принята резолюцией 55/25 Генеральной Ассамблеи от 15 ноября 2000 года. URL.: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/orgcrime.shtml

³ Римский статут Международного уголовного суда (17 июля 1998 г.). URL.: [http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute\(r\).pdf](http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf)

особами та складають підвищену небезпеку для світової спільноти.

Злочинами міжнародного характеру визнаються транснаціональні злочини, що вчиняються переважно приватними особами, посягають на інтереси кількох держав та завдають шкоди нормальним міждержавним відносинам, мирній співпраці, організаціям і громадянам різних країн.

Згідно класифікації ООН, транснаціональними є наступні злочини: відмивання грошей; тероризм; крадіжка творів мистецтва і предметів культури; крадіжка інтелектуальної власності; незаконна торгівля зброєю; викрадення літаків; морське піратство; захоплення наземного транспорту; шахрайство зі страховкою; комп'ютерна злочинність; екологічна злочинність; торгівля людьми; торгівля людськими органами; незаконна торгівля наркотиками; навмисне банкрутство; проникнення в легальний бізнес; корупція і підкуп громадських та партійних діячів, виборних осіб. Злочини транснаціонального (транскордонного) характеру як правило належать до категорії тяжких або особливо тяжких.

Транснаціональна злочинність нерідко має організований характер. Характерними рисами транснаціональної організованої злочинності та способами її функціонування є: наявність складної структури; ігнорування державних кордонів, міжнародного і національного законодавства; боротьба за нові сфери кримінального впливу в одній або кількох країнах; наявність потужної матеріально-фінансової бази; реалізація своїх намірів за допомогою підкупу посадових осіб, насилля, екстремізму та тероризму; конспірація, розвідка та контррозвідка, проникнення в органи державної влади і управління, перш за все в органи і установи, що здійснюють зовнішньоекономічну діяльність, прикордонний і митний контроль; вихід із тіньового сектора економіки, легалізація доходів, отриманих злочинним шляхом; використання при здійсненні злочинів сучасних інформаційних і комп'ютерних технологій, досягнень науки і техніки; вчинення злочинних діянь як бізнесу з метою отримання максимальної вигоди;

використання значних відмінностей в системах кримінального правосуддя різних країн¹.

Класифікація суб'єктів транснаціональної організованої злочинності являє собою дворівневу систему, що складається з транснаціональних злочинних організацій і злочинних співтовариств, а також транснаціональних кримінально-державних організацій.

Транснаціональні злочинні організації мають чітку ієрархічну структуру, яку постійно удосконалюють, лідерів, що організують процес підготовки і вчинення злочинів. Схематично організація елементів, з яких сучасна транснаціональна злочинна організація складається в єдину систему, являє собою жорстко структуроване ядро з ознаками вертикальної структури управління, організоване за традиційними канонами бюрократичної (корпоративної) моделі, що органічно поєднується з гнучкою мережевою структурою периферичних ланок у ряді країн. Останні, як правило, добре ізольовані одна від одної, дотримуються принципу поділу праці, використовують міжнародні зв'язки для постійного здійснення незаконних операцій, пов'язаних із переміщенням через державні кордони потоків інформації, грошей, фізичних об'єктів, людей, інших матеріальних і нематеріальних цінностей з метою використання сприятливої ринкової кон'юнктури в одній або кількох іноземних державах для отримання істотної економічної вигоди. Члени кожної злочинної організації міцно пов'язані між собою певними особистісними, родинними, етнічними, релігійними та іншими зв'язками.

Кримінально-державні організації являють собою симбіоз злочинних організацій та державних органів, або їх окремих представників, які використовують злочинні засоби і способи для виконання тих чи інших завдань².

¹ Шалагин А.Е. Транснациональная преступность: понятие, признаки, меры противодействия // Вестник экономики, права и социологии. 2016. № 3. С. 138–141. URL.: <https://cyberleninka.ru/article/n/transnatsionalnaya-prestupnost-ponyatie-priznaki-mery-protivodeystviya>

² Репецкая А.Л. Транснациональная организованная преступность [Электронный ресурс]: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Репецкая Анна Леонидовна; Иркутская государственная экономическая академия. Иркутск, 2001. 388 с. URL.: <http://www.dissercat.com/content/transnatsionalnaya-organizovannaya-prestupnost>

Переродження організованої злочинності у певній країні в транснаціональну злочинність зумовлене соціально-економічними факторами. Однак обов'язковою умовою розвитку вже сформованих організованих злочинних зв'язків у кримінальному середовищі різних держав, їх міжнародної інтеграції і перетворення на транснаціональну організовану злочинність можна назвати корумпованість урядів окремих національних територій, низький рівень протидії злочинності з боку правоохоронних органів, технологічний прогрес і процеси глобалізації. Детермінантом транснаціональної злочинності є також ліберальна міграційна політика ряду держав, що базується на абсолютизації прав людини.

Транснаціональна злочинність посягає на світовий правопорядок, права і свободи людини, співробітництво держав у сфері економіки, культури, науки і техніки, є загрозою розвитку міжнародних відносин, безпеки світового співтовариства.

ФЕЙСРБАХ ПАУЛЬ ЙОХАНН АНЗЕЛЬМ ФОН¹

Фейсрбах Пауль Йоханн Анзельм фон (нім. Paul Johann Anselm von Feuerbach) (14.11.1775, с. Хайніхен (Hainichen) поблизу м. Єна в Тюрінгії (на той час Герцогство Саксен-Веймар у складі Священної Римської імперії, нині – Федеративна Республіка Німеччина) – 29.05.1833, м. Франкфурт-на-Майні (на той час Германська конфедерація, нині – ФРН) – видатний германський кримінолог, один із засновників класичної школи в кримінальному праві².

За свої заслуги отримав лицарське звання (Ritter). Батько філософа Людвіга Фейсрбаха. У 1792 р. приступив до вивчення філософії в Єнському університеті (нім. Universität Jena), але через чотири роки перейшов на юридичний факультет того ж університету. У 1798 р. закінчив університет, отримав ступінь доктора права. Займав посади приват-доцента, а потім професора (з 1801 р.) в університетах Єни, Кіля і Ландсхута, читав лекції з природного права та енциклопедії права, кримінального права та процесу, цивільного і римського права. У 1805 р. йому було доручено скласти проект Баварського Кримінального кодексу; одночасно він зайняв високу посаду в міністерстві юстиції Королівства Баварія (нім. Königreich Bayern, бав. Kinereich Bayern). Після складання проекту, який отримав силу закону, в 1813 р. П. Фейсрбах був

¹ Тимошенко В.І. Фейсрбах Пауль Йоханн Анзельм фон // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 478–480.

² Фейсрбахъ // Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефронъ. Т. XXXV. Санкт-Петербург: Тип. изд. общ. Брокгаузъ-Ефронъ, 1902. URL.: <http://www.runivers.ru/bookreader/book10200/#page/432/mode/1up>

призначений президентом апеляційного суду. Підготував також проект Цивільного кодексу, але цей кодекс не був прийнятий. Важливою заслугою П. Фейєрбаха є підготовка закону про скасування тортур у Баварії, який було прийнято у 1806 р. З 1814 року і до кінця життя П. Фейєрбах займав високі суддівські посади¹.

П. Фейєрбах був одним із перших, хто стояв біля витоків формування кримінології як самостійної науки. Прихильник теорії психічного примусу (заячування). Мету і завдання покарання бачив у заячуванні за допомогою загрози покаранням, яке передбачено у кримінальному законі. Покарання, за П. Фейєрбахом, бувають двох видів: покарання, що загрожують, і покарання, що заподіюють. Мета перших полягає в тому, щоб страхом відвадити потенційного злочинця від вчинення злочину, мета другого – демонстрація невідворотності покарання. Надавав вирішального значення цілям загальної превенції і вимагав визначати розміри покарання виходячи лише з тяжкості вчиненого діяння.

Метою державної організації вважав забезпечення порядку, що спирається на право. Цьому порядку загрожують злочинні діяння. Тому держава має право і зобов'язана вживати заходів для запобігання злочинам. Якщо ж заходів морального впливу недостатньо, держава мусить вживати заходи примусові. По-перше, це може бути примус фізичний, під яким П. Фейєрбах розумів усунення умов, що сприяють вчиненню правопорушень; по-друге, примус психічний, що полягає у кримінальному законі, який загрожує покаранням. Причину злочинів бачив у чуттєвості. На його думку, злочинець здійснює злочин, керуючись мотивом отримати задоволення від свого діяння. Для попередження злочинів пропонував протиставити кожному злочинному спонуканню кримінальний закон, що загрожує більшим стражданням, ніж та насолода, на яку очікує злочинець. Наголошував, що для більшості людей одного психічного впливу, що справляє кримінальний закон, достатньо.

¹ Фейєрбах // Энциклопедия юриста. URL.: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_law/2365/

Якщо ж у тому чи іншому випадку злочинні спонукання перемогли, то винний повинен бути засуджений і покараний¹.

П. Фейєрбах був послідовником вчення І. Канта про моральність і право, розвивав його, орієнтуючись на проблеми кримінології та кримінального права. Відстоював ідею першості права стосовно держави, яка пізніше стала складовою доктрини правової держави. Наслідуючи вчення І. Канта, писав, що кримінальний закон є «категоричним імперативом», вимоги якого підлягають беззаперечному виконанню. П. Фейєрбаху належить заслуга формулювання основних принципів кримінального права, які, за його словами, «не підлягають ніякому виключенню». Перш за все це принцип рівності всіх перед законом. Принципи кримінального права, які були обґрунтовані Ч. Беккаріа, він виклав у чітких латинських формах, а саме: «*nulla poena sine lege*» («немає покарання без закону»); «*nulla poena sine crimine*» («немає покарання без злочину»); «*nullum crimen sine poena legali*» («немає злочину без законного покарання»). П. Фейєрбах вимагав, щоб покарання призначалися лише на підставі закону, лише за передбачені законом злочини і щоб жоден злочин не залишався непокараним. Згодом ці формулювання зазнали певної еволюції, і нині їх зазвичай зводять до принципу «*nullum crimen, nulla poena sine lege*», що в тому чи іншому вигляді було сприйнято законодавством багатьох країн.

Всебічно дослідив і обґрунтував юридичну конструкцію осудності як підстави кримінальної відповідальності, яка знайшла відображення в Баварському Кримінальному кодексі. Цей кодекс, укладений за проектом П. Фейєрбаха, передбачав суворі покарання за більшість злочинів, однак призначатись вони могли лише у разі встановлення всіх, передбачених законом, елементів складу злочину.

Праці П. Фейєрбаха стали серйозним підґрунтям для розробки в рамках «класичної» школи таких найважливіших інститутів кримінального права, як склад злочину, вина, співучасть, замах та ін., у трактуванні яких він відстоював

¹ Prof. Dr. Wolfgang Naucke. Paul Johann Anselm Ritter von Feuerbach // Enzyklopädie zur Rechtsphilosophie. URL.: <http://www.enzyklopaedie-rechtsphilosophie.net/autorenliste/19-beitraege/100-feuerbach-paul-johann-anselm-ritter-von>

значення об'єктивних критеріїв. Деякі з його положень зберігають своє значення і зараз.

Найбільш відомі праці П. Фейєрбаха: «Kritik des natürlichen Rechts als Propädeutik zu einer Wissenschaft des natürlichen Rechts, Altona 1796» («Критика природного права як вступ до науки природного права»); «Philosophisch-juridische Untersuchung über das Verbrechen des Hochverrats, Erfurt 1798», («Філософсько-юридичне розслідування злочину зради»); «Revision der Grundsätze und Grundbegriffe des positiven peinlichen Rechts, 1. Teil Erfurt 1799, 2. Teil Chemnitz 1800» («Перегляд основних положень і понять кримінального права»); «Über die Strafe als Sicherungsmittel vor künftigen Beleidigungen des Verbrechers, Chemnitz 1800». («Про покарання як засіб стримування майбутніх злочинів злочинця»); «Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen peinlichen Rechts, 1. Aufl. Gießen 1801», («Підручник загального, чинного в Германії кримінального права», який витримав 11 видань ще за життя автора); «Die Weltherrschaft oder das Grab der Menschheit, Nürnberg 1814», («Світове панування або могила людства»).

ШНАЙДЕР ГАНС-ЙОАХІМ¹

Шнайдер Ганс-Йоахім
(нім. Hans Joachim Schneider)
(14.11.1928, м. Біденкопф,
Земля Гессен, Німеччина –
18.06.2015, м. Мюнстер,
Федеративна Республіка
Німеччина) – відомий
німецький кримінолог і
психолог.

У 1949 р. закінчив християнську школу у м. Арольсен. З 1949 р. до 1955 р. вивчав юриспруденцію у Марбурзькому університеті імені Філіппа (м. Марбург), у Франкфуртському університеті імені Йоганна Вольфганга Гете (м. Франкфурт-на-Майні) та Кельнському університеті (м. Кельн), де у 1957 р. отримав ступінь доктора наук. У 1961–1967 рр. вивчав психологію, соціологію та педагогіку в Базельському університеті (м. Базель, Швейцарська Конфедерація) та Університеті імені Альберта Людвіга в м. Фрайбург-у-Брейсгау (Земля Баден-Вюртемберг, Німеччина), де отримав диплом психолога.

У 1967–1971 рр. працював у Гамбурзькому університеті, читав курс лекцій з кримінології, ювенальної юстиції та кримінального процесу. У 1971р. переведений до Вестфальського університету ім. Вільгельма (м. Мюнстер) та призначений на посаду професора кримінології, юридичної психології та кримінального права. Заслужений професор кримінології та віктимології Вестфальського університету. У цьому університеті він читав лекції та займав різні керівні посади аж до виходу на пенсію у 1994 р. Водночас викладав в Академії Федеральної

¹ Тимошенко В.І. Шнайдер Ганс-Йоахім // Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 18: Кримінологія. Кримінально-виконавче право / редкол.: В.І. Шахун (голова), В.І. Тимошенко (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В.М. Корещького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2019. С. 509–511.

поліції Німеччини (м. Мюнстер), читав лекції як запрошений професор в університетах багатьох країн світу¹.

У 1977 р. Г.-Й. Шнайдер став одним із організаторів «Білого кільця» – широко відомого у Німеччині товариства підтримки жертв злочинів. Засновник Всесвітнього товариства віктимології, у 1979–1985 рр. був першим президентом цього товариства. Член правління Міжнародного товариства кримінології в Парижі (1980–1985 рр.). У 1981–1987 рр. – експерт-кримінолог спеціального експертного комітету Ради Європи «Місце жертви в кримінальному праві та кримінальному процесі». У 1984 р. був експертом в ООН з проблем жінок як жертв злочинів. З 1987 р. до 1990 р. працював у Незалежній урядовій комісії Федерального уряду щодо попередження та боротьби з насильством, до завдань якої входило дослідження причин різних форм насилля, розробка концепції попередження даного явища, розробка кримінально-політичних заходів реагування на нього.

Наукові інтереси Г.-Й. Шнайдера пов'язані з проблемами кримінології та кримінальної віктимології. Характеризуючи свій підхід до наукового дослідження, вчений виділяв три важливі його сторони. По-перше, це єдність підходу до дослідження кримінологічних проблем. Підставою цієї єдності слугує досить критичне ставлення до кримінально-біологічних, психопатологічних та марксистських ідей і, навпаки, схильність до соціологічних та соціально-психологічних концепцій. Такі пріоритети, на його думку, дозволяють прийти до ліберальної кримінальної політики правової держави. По-друге, зосередження уваги на жертві злочину та інших віктимологічних питаннях. По-третє, підхід до всіх проблем з точки зору історичної перспективи, використання при цьому порівняльно-правових методів дослідження.

Згідно з вченням Г.-Й. Шнайдера, злочинність є оціночною характеристикою тієї або іншої поведінки, що виникає у процесі соціальної та індивідуальної криміналізації. Злочинна поведінка відрізняється від незлочинної за чисто формальними ознаками на основі офіційно встановлених норм кримінального права завдяки

¹ Иванов Л.О. Предисловие // Шнайдер Г.Й. Криминология: Пер. с нем./ Под общ. ред. и с предисл. Л.О. Иванова. Москва : Изд. группа «Прогресс» «Универс», 1994. С. 5–6.

їх укоріненню у правосвідомості населення і в порядку реалізації цих норм за допомогою інстанцій формального соціального контролю (поліції, судів і місць позбавлення волі).

Критично оцінював поширене у суспільстві уявлення, що бідність породжує злочин. Бідність – це відносне, суб'єктивне поняття. Воно визначається рівнем добробуту у даному суспільстві та суб'єктивною оцінкою окремих людей. Те, що одна людина розглядає як бідність, інша вважає достатком і навіть розкішшю. Відповідно поняття «бідність» важко сформулювати. Слід також враховувати, що та або інша економічна ситуація позначається на розвитку злочинності із запізненням на 2–3 роки. До того ж розвиток економічних сил цілком залежить від розвитку суспільства загалом, а саме цей розвиток визначає види та рівень злочинності.

Проаналізувавши та критично оцінивши три теорії, що пояснюють вплив економіки на злочинність (депресії, експансії та комбінованої теорії депресії-експансії), дійшов висновку, що саме з досягненням добробуту набуває поширення і злочинність, особливо це стосується майнових злочинів. Сучасну людину вже не задовольняє роль спостерігача за добробутом інших, вона сама прагне до добробуту. «Об'єктивна» бідність не сприяє росту злочинності до того часу, поки всі у суспільстві перебувають у більш або менш однаково тяжкому матеріальному становищі. Злочинність зростає з виникненням відчуття бідності, яке проявляється тоді, коли окремі люди у суспільстві добробуту виявляються безробітними і, відповідно, «відносно бідними»¹.

Висловив ряд ідей щодо попередження злочинності, які стосуються планування забудови міст і проектування будівель та організації просторової сфери.

Г.-Й. Шнайдер опублікував на німецькій мові понад 20 книг та більше 500 статей в галузі кримінології та віктимології, які було перекладено на 13 мов (англійську, польську, японську, китайську, іспанську, угорську, російську та ін.)².

¹ Шнайдер Г.Й. Криминология: Пер. с нем./ Под общ. ред. и с предисл. Л.О. Иванова. Москва : Изд. группа «Прогресс» «Универс», 1994. 504 с.

² Publication List of Prof.Dr.Dr.h.c.Dipl.-Psych.Hans Joachim Schneider/ URL.: <http://www.hansjoachimschneider.com/publications.htm>; Biographical Sketch Prof.Dr.Dr.h.c.Dipl.-Psych.Hans Joachim Schneider, University of Westphalia in Muenster/Germany. URL.: <http://www.hansjoachimschneider.com/sketch.htm>

Основні праці:

«Jugendkriminalität im Sozialprozess» (Göttingen, 1974) («Молодіжна злочинність у соціальному процесі», Геттінген, 1974); «Viktimologie» (Tübingen, 1975) («Віктимологія», Тюбінген, 1975); «Kriminologie, Jugendstrafrecht, Strafvollzug» (München, 1976) («Кримінологія, ювенальна юстиція, в'язниці», Мюнхен, 1976); «Das Opfer und sein Täter, Partner im Verbrechen» (München, 1979) («Жертва і злочинець – партнери у злочині», Мюнхен, 1979); «Kriminologie», (Berlin–New York, 1987) («Кримінологія», Берлін–Нью-Йорк, 1987); «Kriminologija», Moskva, 1994) («Кримінологія», Москва, 1994); «Kriminologie für das 21. Jahrhundert» (Münster, 2001) («Кримінологія в 21 столітті», Мюнстер, 2001).

У 1987 році Г.-Й. Шнайдеру було присвоєно звання почесного доктора юридичного факультету Лодзького університету (Польща). У 1998 році на 12 Міжнародному конгресі з кримінології в Сеулі (Корея) отримав премію Германа Маннгейма від «Міжнародного центру порівняльної кримінології» у Монреалі. У 2006 р. – премію Ганса фон Гентіга від «Всесвітнього товариства віктимології». Був почесним членом кримінологічних товариств у багатьох країнах світу.

Наукове видання

ТИМОШЕНКО Віра Іванівна

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНОЛОГІЇ

збірник наукових праць

Відповідальний укладач *Віктор Корольчук*

Підписано до друку 19.01.2021. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 9,75. Ум. друк. арк. 9,07.
Тираж 300 прим.

Видавничий дім «Освіта України»
ФОП Мслаков Руслан Олексійович
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Дк №4726 від 29.05.2014 р.
Тел. (095) 699-25-20, (098) 366-48-27.
E-mail: osvita2005@gmail.com. www.rambook.com.ua

Виготовлювач: ФОП Поліщук О.В.
Всідоктво суб'єкта видавничої справи ДК №2142 від 31.03.2005
07400, м. Бровари, вул. Незалежності, 2 кв. 148
Тел (044) 592-13-49

Тимошенко Віра Іванівна –

український правознавець, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України, Заслужений діяч науки і техніки України.

Закінчила з відзнакою юридичний факультет Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка) та аспірантуру Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України. Займала посади старшого наукового співробітника зазначеного інституту, професора Національної академії Служби безпеки України, професора кафедри теорії держави і права Національної академії внутрішніх справ. Нині – головний науковий співробітник відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності НАВС. Автор 260 наукових праць, у тому числі 11 монографій.

Напрями наукової діяльності: проблеми теорії держави і права, історії політичних і правових учень, філософії права, кримінології. Зокрема, досліджувала проблеми визначення сутності, завдань і ролі держави у суспільстві, правової держави, громадянського суспільства, державної влади, правової свідомості, законності, прав і свобод людини і громадянина, правової поведінки, кримінальної агресії, сутності злочинності та її причин, девіантної поведінки, особистості злочинця, тероризму, маргіналізації суспільства, корупції тощо.